

Francisco de Goya - Linda maestra!

Cor Hendriks

De vliegende heks

1. Zalf en vliegstaf	3
2. Zalf en vliegdieren	25
3. Toverzalf in komische situaties	35
4. ML 3045: <i>Following the witch</i> ; SINSAG 511: <i>Über Weg und Steg</i>	
4a. De Grote Sprong	40
4b. ML 3045: <i>Following the witch</i> ; SINSAG 511: <i>Über Weg und Steg</i>	74
4b.1. De leerling komt niet ver	76
4b.2. Leerling komt gewond op sabbat	82
4b.3. Leerling laat sabbat verdwijnen	88
4b.4. Sabbat in een wijnkelder	90
4b.5a. Wijnkelder en Grote Sprong	96
4b.5b. Grote Sprong in andere versies	97
4b.6. Apuleius' ezel	102
4c. De zeefheksen	108

1. Zalf en vliegstaff

*'De jeugd wil eruit,' zei besje
en zij reed op een' bezemstok.*¹

In de volksvoorstelling wordt de heks altijd geassocieerd met de bezemsteel (heksenbezem). Goya (1799) heeft bij zijn tekening van twee heksen, die op een bezem door de lucht vliegen, de tekst opgenomen: 'De bezem is misschien het meest essentiële gereedschap voor een heks. Want behalve nuttig voor het vegen, kan het, volgens menig verhaal, veranderd worden in een muilezel, die zo snel rent dat zelfs de duivel hem niet bij kan houden.'² Volgens Summers is dit geloof vrijwel universeel, 'of all times and climes'. De 'broomstick' is nauw verbonden met de toverstok (magic wand or staff). Het hout, waarvan deze was gemaakt, was vaak van de hazelaar, 'witch-hazel', hoewel in de dagen van De Lancre de tovenaars van Zuid-Frankrijk de voorkeur gaven aan *Souhandourra* oftewel *Cornus sanguinea* 'dog-wood', ook 'dogberrie' geheten, bij ons de roodtwijgige Kornoelje, die in Silezië *Teufelsbeeren*, in Beieren *Teufelsmatten*, in Zwaben *Teufelsmättern* wordt genoemd en mogelijk bedoeld is met de *Duivelswis* in Waas (België). In Engeland komt ook de naam *Devil's Berries* voor.³ Ook Teirlinck houdt zich bezig met 'Planten die Heksen ten Sabbat voeren': De heksen zetten zich schrijlings op 'eene bessemstok' en hollen dan door de lucht naar de Sabbat (of vergaderplaats). Deze 'bessem' is van Berkenrijs, Vlasdotter, gewone Brem of van es. Soms is het een kachelvork (Du: *Ofengabel*) die hen er heenvoert. Soms is het ook een gewone stok met een speciale zalf overstreken. Ofwel het zijn de zogenaamde *Heksenbessems*, die zich als parasieten op bepaalde bomen (zilverspar, pijn, haagbeuk, berk, (dwerg)kersenboom, pruimelaar) ontwikkelen. Volgens het volksgeloof zijn die door rustende 'Tooveressen' op de boom nagelaten of er geschapen. Het zijn echter opeengehoopte bessemvormige twijgjes, teweeggebracht door zwamsorten die in het hout leven.⁴ Waar de alp op haar vaart rust op de bomen of als gevolg van haar drukken ontstaat het *Alpnest*, *Mahrennest*, de *Drudenbusch*, *Drudenpflätsche*, *Marentakken*, een ziekelijke verwarring van

¹ Harrebomée 1980, I, 54^a, met varianten: 'en ze reed op het hek', ook *wel*: en zij sprong over een strootje.

² Robbins 1965, 76 (met afbeelding).

³ Summers 1992, 121; Webster, 277; Teirlinck 1924, 60; volgens Joos is het een *Cornus sibirica*; ID., 104. De gegaffelde hazelaarstok wordt 'wigchelroede' genoemd door Teenstra (1844, 120): de heksen snijden hem tussen 11 en 12 in de St. Jansnacht en vernielen ermee de gewassen op het veld, vooral het koren, nog voor het rijp is, tegen de grond slaand (Laan 1981, 59). Gennep 1948, 99: 'La baguette est un rameau fourchu qui figure un V et de bois vert tel que noisetier, épine blanche, prunier sauvage, ormeau, érable et au besoin hêtre (beuk), aune ou pommier. On retrouve la main droite dans la paume de laquelle on serre légèrement l'extrémité de la branche; on tient l'autre extrémité avec la main gauche, le V renversé doit être horizontal. Passe-t-il au dessus d'un lieu qui recèle l'objet désiré, la baguette doit d'elle-même tourner et s'incliner...' (naar Ladoucette 1848, 193: Il ajoute que jadis Ribeyret manquant d'eau, 'ses habitants séduit par des sorciers d'eau ou de sources, qui emploient la baguette divinatoire en bois d'érable, ont fait de folles dépenses pour fouiller au sein de leur montagne.)

⁴ Ranke (1910, 169) maakt melding van *graue Baumbart*, waarvan de *Holz- und Moosleute* (naast groene mos) hun kleren maken, die ze op kunstzinnige wijze van de twijgen van oude dennen 'herunterzuspinnen' kunnen. Deze *Baumbart* is ook het wonderlijke, nooit eindigende garen, waarmee ze strikken, en dat ze in menig sage schenken aan hun weldoeners (zie ID., 170: Das Wunderknäuel). Volgens Ter Laan (1949, 142) is *heksebezem* een berkentak met een dichte vergroeiing van kleine takjes, volgens sommigen in een boom geslingerd, nadat de heks op die bezem door de lucht gereden had; volgens anderen, in de boom gegroeid, zodat de heks er gebruik van maken kan. In werkelijkheid [is het] een wirwar van vergroeide takken, gevolg van een zwam.

de twijgen, de *Mistel*. Wie door dauw- of regendruppels uit zo'n alpnest wordt getroffen, wordt 's nachts door de alp gedrukt.⁵

Naar de befaamde Blocksberg varen de heksen op Boksdooorn (*Lycium barbarum* L.) en deze plant wordt waarschijnlijk bedoeld met de *Heksenbessem*, waarover De Beer en Laurillard in hun woordenboek schrijven: 'Op den Brocken noemt men een laag, menigvuldig daar voorkomend stekelig struikgewas ook Heksenbezem, buiten alle verband met eenigen Boom; dit verklaart zich uit de legende der Heksenfeesten op den Blocksberg'.⁶ Ook de maretak (*Viscum album*) wordt in Zwitserland *Hexenbesen* genoemd en nabij Valenciennes in Frankrijk *Ramon d'sorciële*, 'balai de sorcière', in Longueville (dép. Nord) *Buchon d'Sorcière* 'Heksenstok'. Maar Prahm geeft een andere uitleg aan de *Heksenbesen* (maretak): deze is antimagisch: met zo'n bezem kan men heksen wegvegen of verjagen.⁷

Geheel afzonderlijk hiervan behandelt Teirlinck de toverstok, door hem naar algemeen gebruik *Tooverroede* genaamd, ook wel *Wichelroede*, *Raadroede*, Duits *Wünschelrute*, *Wünschelgerte*, *Zeigrute*, in Zwitserland nog *Brunnenschmeckerin*, d.w.z. verlekkerd op bronnen, in het Frans *Baguette magique*, Engels *Divining-rod*, *Wand*, *Divining-wand*, Latijn *Virga* of *Virgula divinatoria*. In een oude Duitse glosse is reeds *Wunschiligarta*, MHD *Wunschelruote*, *Wünschelgerte* (= *Wünschelrís*) te vinden.⁸ Lexer merkt bij het woord *Wunsch* op: vermogen iets buitengewoons te scheppen, gepersonifieerd schepper en verlener van alle volkomenheid, alle zegen en al het gezonde; krachtens dit vermogen uitgesproken begeren, wens; summum van het mooiste, beste, volkomenste: ideaal; middel om iets buitengewoons te scheppen: toverstaf, 'wünschelrute'; gelukwens, zegen.⁹ We zien dit in de door Teirlinck geciteerde regels uit het 'Nevelingenlied': 'der *wunsch der lac darunter, von golde ein ruetelein*', oftewel 'de *wunsch*, die lag daaronder, een gouden roedelijn' en daarover wordt gezegd:

'wie dat bezit, die kan meester zijn
op de wijde wereld over ieder man.'¹⁰

Er zijn uiteraard allerlei beroemde toverstokken, zoals die van Mozes en Aaron en die van de tegenover hen staande Egyptische tovenaars, die eveneens tot slangen werden. In Babylon gebruikten de Magiërs toverstokken, Mercurius had zijn *Caduceus*, Grieks *Kerukeion* en Bacchus zijn *Thyrus*. Circe had een toverroede, waarmee ze de koningszoon Picus in een specht veranderde door hem terwijl hij lag te slapen driemaal ermee te strelen, ondertussen een toververs driemaal uitsprekend. De naar hem zoekende gezellen besprenkelde ze met een giftig sap van haar kruiden en

⁵ Ranke, in: *HDA* I, 294 naar Wolf, *NS*, 689; Meyer, *Germ. Myth.*, 121; Wolf, *Beiträge*, 2, 271; *Urquell* 3, 219; Müller, *Siebenbürg*, 142; Kuhn & Schwarz, 419 n^o192; *ZfVh* 19, 403.

⁶ Teirlinck 1930, 16, 19f.

⁷ Teirlinck 1930, 20 naar Prahm, *Pflanzennamen*, 1908 (?), 137.

⁸ Teirlinck 1930, 161; vgl. Lexer 1986, 328, die bij *Wunschelruote* ook 'penis' geeft, zoals roede = penis.

⁹ Lexer 1986, 328: vermögen etw. aussergewöhnliches zu schaffen, personif. schöpfer und verleihler aller vollkommenheit, alles segens und heiles; kraft dieses vermögens ausgesprochenes begehren, wünsch; inbegriff des schönsten, besten, vollkommensten: ideal (zu *wunsche* vollkommen); mittel etw. aussergewöhnliches zu schaffen: zauberstab, wünschelrute; glückwunsch, segen.

¹⁰ Teirlinck 1930, 162:

*der daz het erkunnet, der möhte meister zin
wol in al der werlte, über islichen man.*

(v. 1064 met vertaling naar Simrock, *Nib.*, 204.

veranderde ze door het bestrijken van hun aangezicht met haar roede in wondere dieren.¹¹ In de oudere *Odysee* van Homerus mengt Circe kaas, gerstemeel, honing, Pramnische wijn en een giftige substantie (*pharmaka*) en geeft dit mengsel te eten aan de makkers van Odysseus. Dan slaat ze hen met haar toverstok en ze veranderen in varkens, zij het met menselijke intelligentie. Om de varkens weer in mensen te veranderen gebruikt Circe een toverzalf.¹²

De toverroede was gewoonlijk, aldus Teirlinck, een hazeltwijg, vanwaar de naam hazelroede voor de toverstok. Uiteraard is niet iedere hazelstok geschikt en hoewel de meningen hierover verschillen, is een veel voorkomende mening, dat de stok geplukt moet worden in de St. Jansnacht, om middernacht, of op St. Jansdag. Ook andere 'heilige' nachten worden genoemd als Kerstnacht, Vastenavond, Goede Vrijdagnacht, of heilige dagen als Driekoningen, Paaszondag, Pinksterzondag. Het moet onmiddellijk voor zonsopgang gebeuren of tijdens het opkomen, of de maan moet erbij schijnen, vol of nieuw. Ondertussen moet een spreuk worden gemompeld als:

*'Ich schneide dich, liebe Ruthen,
Dass du mir musst sagen,
Was ich dich wil fragen,
Und dich so lang nit rühren,
Bis du die Wahrheit thust spüren.'*

Een andere spreuk is duidelijk Katholiek getint:

*'Ich beschwöre dich, Sommerlatte,
Aus des Waldes grüne Matte,
Dass du mich weisest, so recht und wahr,
Als Maria eine reine Jungfrau war,
Wo Gold und Silber liegt blank und klar.'*

Het gaat dus om een schataanwijzende stok. In sommige streken laat men de stok dopen door hem tussen de windsels van een dopeling te stoppen, liefst op de eerste Paasdag en de stok krijgt de naam van de baby. In Tirol doopt men ze zelfs op de naam van de Driekoningen.¹³ Het gebruiken van een wichelroede heet in het Waals *jeter la baguette* en om dat te kunnen moet men met de *hamelette* (helm) geboren zijn of een Kermis- of Zondagskind zijn.¹⁴

Murray is van mening: 'The original broom, whether for domestic or magical purposes, was a stalk of the broom-plant [brem] with a tuft of leaves at the end.' Ze spreekt over een 'broomstick marriage' dat wel eens plaats had in tijden dat huwelijkswetten niet erg strikt waren, maar door Christenen, die het bedreven, niet altijd als legaal werd beschouwd, maar legt niet uit wat dat betekent. Het springen over een bezem maakte onderdeel uit van Zigeuner huwelijksriten. En er is een nog steeds in sommige streken van Engeland gebruikt gezegde:

¹¹ Teirlinck 1930, 168 naar Ovidius, *Met.* 14:5; Virgil, *Aeneis*, 7:189ff.

¹² Scobie 1983, 168 naar *Od.* 10:133-454, m.n. 233-240 en 392.

¹³ Teirlinck 1930, 179-181; spreuken naar Perger, 252f naar Leoprechting, 98; *Buch der Welt*, 1841, 241.

¹⁴ Teirlinck 1930, 182.

*'If you sweep the house with blossomed broom in May,
you sweep the head of the house away.'*¹⁵

Ze geeft de beschrijving van de Prize Besom van Shaftesbury, die voorkomt in een overeenkomst uit 1662 tussen de Burgemeester en Corporation van Shaftesbury en Sir Edward Nicholas, waarin de burgers van de stad vragen de processie in Mei niet te laten plaats hebben op een zondag. *'The said Mayor, accompanied with some of the Burgesses and other Inhabitants of the said Town and Borough, have used to walk out into a place called Enmore-Green, where is a Pool of Water, and divers Springs and Wells; and in that Place, to walk or dance Hand in Hand round the same Green in a long Dance, there being a Musician or Tabor and Pipe, and also a Staffe or Besome adorned with Feathers, Pieces of Gold, Rings and other Jewells, called a Prize Besom.'*¹⁶

Verspreid is het geloof in de antimagische werking van de bezem. Zo verzamelde H. Colley March in 1897 in Dorset het verhaal over een vrouw, die overtuigd was in de macht van een heks te zijn, aangezien ze niet meer haar normale dingen kon doen. Haar zeep wilde niet schuimen bij de was. Ze kreeg het advies 'to nail up a horse-shoe' (een hoefijzer aan de muur te spijkeren, waarvoor speciale spijkers waren) en om een bezem dwars over de drempel (across the threshold) te leggen, want als de ware heks kwam, kon ze er niet overheen en moet vragen hem weg te halen en was daardoor ontdekt.¹⁷

Ook in Slavische landen was men ervan overtuigd dat het leggen van een bezem dwars over de drempel heksen verhinderd een huis te betreden, terwijl twee bezems gelegd in kruisvorm (X) op een weg hun doorgang blokkeert.¹⁸

Henßen noteerde dit geloof in de dwars over de drempel gelegde bezem in het Jülicher Land, terwijl Sinninghe als Sage n°642 noteert: Heks kan niet over een ronde stok heenlopen, maar moet die eerst uit de weg ruimen.¹⁹

Sloet vermeldt het gebruik van de bezem in een volksritueel uit Hessen: Op St. Mathias (24 februari) rijden trouwlustige meisjes op een bezemsteel (naar ik aanneem als stokpaardje) naar het kippenhok en kloppen er driemaal tegen. Laat een haan zich horen, dan zijn ze het volgende jaar de bruid; is het een hen, dan heeft ze pech. Zonder het bezemrijden komt het ritueel ook voor in Thüringen, Silezië en het Voigtland op Kerst- en Nieuwjaarsdag, waarbij een rijmpje wordt gezegd in de trant van: *'Gockert der Hahn so krieg ich ein Mann
Gockert die Henne so krieg ich noch kein.'*²⁰

Merkwaardig is de mededeling van Teenstra, dat zekere toverheks in het dorpje De Bilt nabij Utrecht berucht was, 'die in de vijfde eeuw op eenen bezemstok door de lucht, in een ogenblik naar Wijk te

¹⁵ Murray 1962, 66f.

¹⁶ Murray 1962, 67. In de dans (ID., 79f uit 1803) speelt deze *Besom* geen rol. De functie is dus niet duidelijk. Zie <https://traditionalcustomsandceremonies.wordpress.com/2016/05/31/custom-demised-the-byzant-ceremony-shaftesbury-dorset/>.

¹⁷ H. Colley March, 'Dorset Folklore collected in 1897', in: *Folklore* 10 (1899) 480 n°10 by Jonathan Hardy.

¹⁸ Lea, 1545 naar Krauss 1908, 70.

¹⁹ Henßen 1955, 88 n°116: 'Mittel, um Hexen zu erkennen'; Sinninghe 1943.

²⁰ Sloet 1887, 254.

Duurstede vloog', wat hij koppelt aan het 'misschien ook meermalen' bezoeken van de feesten op de Bloksberg, hetgeen in de 15^e eeuw past.²¹

Het was Kieckhefer al opgevallen, dat (in het kader van de discussie over hallucinogenen in de heksenalf) 'according to both court records and demonological literature, at least from the period 1300-1500, the witches' supposed ointment was usually applied not to their bodies but to the sticks or other implements on which they rode (the amount that would rub into their bodies would thus be minimal).' En hij geeft een overzicht van processen waarin de zalf werd gesmeerd op stokken of andere voorwerpen: 1428, Valais; ±1450, Luzerne; ±1450, Savoy of omgeving; ±1460, Lyonnais; 1475, Bressuive; 1477, Villars-Chabod; 1477, 1482, 1498, diocees Lausanne. De toepassing van de zalf in het proces van 1492-4 in de landen van de graaf van Virneburg en aartsbisschop van Trier, is niet gespecificeerd. Een heks, veroordeeld in 1461 in het diocees Lausanne wordt verondersteld de zalf direct op haar lichaam te hebben gesmeerd. Eveneens geeft Alfonso van Tostado de indruk dat het aldus werd toegepast.²²

Het eerste mij bekende voorbeeld van een stok om mee naar de sabbat te vliegen is te vinden in een exemplaar van Stephan (Étienne) van Bourbon († ca.1261), waarin een man uit het bisdom Genève, die zegt er 's nachts op uit te gaan met de *bonae res* (goede dingen), een sceptische pastoor overhaalt mee te gaan. Na in zijn eerste slaap gewekt te zijn treft de pastoor voor zijn deur een balk aan, die hem meteen naar een ruime kelder brengt, waar hij een groot aantal vrouwen bij het licht van toortsen en kaarsen aan een tafel psalmen [!] ziet zitten zingen. Hij hoort luid roepen: 'Vooruit, laten we gaan zitten en eten!' en hij gaat erbij zitten. Gedachteloos slaat hij een kruis en meteen is alles weg en zit hij naakt in een Lombardische wijnkelder op een wijnavat en weet nog net te ontkomen, voordat men hem arresteert om hem als dief op te hangen.²³

²¹ Teenstra 1846, 96 naar *Aardbol [Nederland]*, 245; hij herhaalt de zin in 1858, 30, waar hij voortgaat met: 'Den XI May 1539 werdt te Utrecht eene toveresse verbrand en haar goederen geconfisceert.' (Matth. *De Jure Gladii* 35, 583). Het betreft een drukfout, moet zijn vijftiende eeuw.

²² Kieckhefer 1976, 162 nt. 53; het laatste naar Hansen 1901, 109-112. Zijn slotopmerking luidt: 'Perhaps the best evidence for bodily application of a hallucinogenic ointment is the second-hand story in Nider, *Formicarius* II, c. 41, and even there the relevant words read merely *applicatisque verbis maleficis et unguento* (zie infra).

²³ J.-C. Schmitt, *Bijgeloof in de Middeleeuwen*, Nijmegen 1995, 144f. Dit verhaal heeft grote furore gemaakt in de heksenliteratuur en in de sagen van de 19^e en begin 20^e eeuw, zie Agricola, 92 n^o122 III en 106f n° 148 (met literatuur).

Een van de eerste afbeeldingen van heksen die op bezems vlogen dateert van 1451, in een handschrift van Martin Le Franc, 'Le champion des dames', waar ze als 'Vaudoises' worden aangeduid.

Eveneens literair en een vroege verwijzing naar het naar de sabbat gaan op een dier is te vinden in de bekende *Decamerone* van Giovanni Boccaccio (1313-1375) in het 52^e verhaal (8^e dag, 9^e verhaal). Twee oplichters, Bruno en Buffelmacco, maken gebruik van de lichtgelovigheid van de niet al te snuggere dokter, d.w.z. 'piskijker' Simone om hem in het ootje te nemen met een 'sabbat'-geschiedenis, zich uitgevend voor leden van een door de magiër Michele Scotte gestichte broederschap. Op hun bijeenkomsten [sabbatten!] in een zaal, behangen met de fraaiste wandtapijten, zitten ze aan een rijk voorziene dis, worden door een schare edele en schone dienaren en dienaressen bediend, eten van gouden borden de heerlijkste gerechten en drinken uit gouden bekertjes de geurigste wijnen. Onbeschrijflijk zoete muziek klinkt op uit vele instrumenten of welluidend gezang uit zuivere jongenskelen en in het licht van ontelbare kaarsen zijn allen gekleed als keizers in de kostbaarste gewaden en schitterende sieraden. En de grootste vreugde ontlenen ze aan de aanwezigheid van de schoonste vrouwen, die uit de hele wereld naar hen toe worden gebracht, zodra ze die maar verlangen. Alle vorsten ter wereld zijn er aan te treffen en na het drinken en klinken en smullen en een dansje of wat trekt ieder zich terug met zijn dame in een prachtig vertrek om er te 'naaien'. Uiteraard wil de dokter dit ook meemaken en Buffelmacco zal hem laten kennismaken met de gravin van Latrina. Hij moet zich daartoe op een graf zetten voor de Santa Maria Novella in zijn fraaiste gewaden. Daar zal hij worden afgehaald door een zwart gehoornd dier, maar hij mag onderweg niet aan God en de heiligen denken, want dan wordt hij afgeworpen en zal ergens terecht komen waar het geweldig stinkt. Uiteraard wordt hij afgeworpen door de vermomde Buffelmacco en bezoekt aldus de gravin van Latrina, d.w.z. valt in een latrineput. Het brutale tweetal overbluft hem door langs te komen met opgeschilderde zweepstriemen, geslagen als ze zijn door hun broeders van de genootschap, omdat hij toch aan God en de heiligen gedacht heeft, waarop Simone hen om vergeving vraagt.²⁴

Het laten verdwijnen van de sabbat is te vinden in het rapport van de inquisiteur Nicholas Jaquier, die in 1458 schreef over de Vaudois. Deze heksen sparen zich geen moeite om bekeerlingen te werven door hen plezier op de sabbat te beloven. Als ze een nieuw lid brengen wordt deze geïnstrueerd niet de naam God te gebruiken, behalve om hem af te zweren, en niet het teken van het kruis te maken. Soms gebeurde het dat een nieuwkomer dit doet uit gewoonte, waarop meteen de demonen verdwijnen en de vergadering wordt opgebroken.²⁵

In de 14^e-eeuwse Oud-Zweedse *Siælinna thrøst* ('Zielentrost', vertaald uit het Duits) probeert een priester, die 'de zwarte kunsten beoefende [en] hekserij en magie gebruikte', een jongeman ertoe te brengen zich aan de duivel te wijden in ruil voor rijkdommen. Maar wanneer hij op zijn knieën zit voor deze 'koning', gezeten op een troon van goud, en te horen krijgt, dat hij de Heilige Drieëenheid moet verlaten en afzweren, beveelt hij zich daarentegen aan de Vader, Zoon en Heilige Geest aan,

²⁴ Lea, 176; Boccaccio, *Decamerone*. Zie Henningsen, in: *AEH* 37 (1991/92) 298: Although elaborated with sceptical laughter ... it tells of a secret society of 25 men meeting twice a month in whatever place a pair of them should decide, but apparently always in luxurious palaces. Here they are served delicious meals and entertained by beautiful women who sing, dance and make love with them. The transport to the meeting is effectuated on a black, horned animal and while traveling the rider is not allowed to think of God or the saints, otherwise he will be thrown to the ground. The activity of these happy night goers is correctly referred to by Boccaccio with its popular term: '*Andiamo in corso* (we go [in] the course)', explain the two tricksters to the physician Maestro Simone to whom they are revealing all details of the society in spite of having taken an oath of secrecy. Dit laatste is uiteraard gebruikelijk tijdens een inwijding, zoals Dr. Simone ondergaat.

²⁵ Lea, 277, naar c. 7, pp. 37f.

'en meteen zonken de koning en zijn kasteel en heel zijn gezelschap neer in Hels afgrond, en de priester eveneens. Zo gaan allen die hekserij en duivelse zaken bedrijven.'²⁶

Het eerste proces, waarin we de stok tegenkomen, is dat van Lady Alice Kyteler in 1324 (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-de-hostie-in-de-pad-3-toverdrank/>). De lady had een staf, 'on which she ambled and galloped through thick and thin, when and in what manner she listed, after having greased it with the ointment which was found in her possession.' Murray concludeert: 'The ambling through thick and thin shows that the riding was on the ground, not in the air.'²⁷

De Luzerner kroniekschrijver Johann Fründ schrijft over de heksenvervolging in Wallis in 1428: *Und waß sy mit der kunst volbrächten, daß sy damite sy die stul salbeten und dann daruff dar ritten usser eim dorff in das ander und uss einem schloss in das ander, und kamen dan zosamen in der lüten kellre, da der beste win inne was, da lebten sy dann wol und furen aber dann dar sy wolten.*²⁸ Op de afbeelding van 'Der wolfsritt' bij Hans Vintler, *Buch der Tugend* (Augsburg 1486, Fol. 163v) zien we een man op een voetenbankje meerijden met de drie op dieren door de lucht rijdende 'heksen', mannen ook, op een bok, een zwijn en een 'kat' (geen wolf dus).

Anonieme houtsnede uit Hans Vintler, *Buch der Tugend*

In 1438 luidde het inquisitieoordeel tegen Pierre Vallin (in de Dauphiné), dat hij zich met de demon Belzebut, zijn meester en handlanger, naar de *factium* oftewel de *synagogam* was geweest, rijdend op een *baculum* (stok, staf), bestuurd door genoemde duivel, etc. En dit wordt bevestigd door het gerechtelijk oordeel uit het archief te Grenoble: naar de *factum de nocte* rijdend op een *baculo*, bestuurd door genoemde duivel (Belzebut).²⁹ Uit het oordeel van de opperrechter te Briançon (vóór

²⁶ Mitchell 2011, 115.

²⁷ Murray 1962, 65. Vgl. het d-rijmpje:

De dikke Dirk

deed den dunnen duvel dansen;

door dik, door dun,

door distels, door dorens

deed de dikke Dirk

den dunnen duvel dansen (Laan 1949, 63).

²⁸ Hansen 1901, 534; 535: *Es waren ouch ettliche under inen, die furen nachtes in die schulen (= synagoga) an heimlich stett zesamen* (alwaar de boze geest komt preken); 536: *Auch wie der bös geist sy nachtes umbe trug von einem berg uff den andern, und wie er sy lert salben machen*. Kieckhefer 1976, 21: the witches are supposed to have flown to orgies or elsewhere on chairs that they anointed with an unguent.

²⁹ Hansen 1901, 460, 462 naar Chevalier, *Mémoire historique sur les hérésies en Dauphiné*, Valence 1890, 135: *diversis vicibus cum dicto demone Belzebut, magistro tuo et comictiva tua, ad 'factium' sive ad synagogam*

1447) over een vrouw te Queyras blijkt het systematische karakter van deze vervolging der *secta factureriorum* (= faiturier, fatturiero), wier leden de duivel eer brachten, hem offerden, het kruis schonden, naar de sabbat (*in cursu seu 'al fach'* [= le fait] vlogen (*super quibusdam virgis* [virga: stok] *materialibus devecti* [vervoeren]), met de duivel en onderling ontucht bedreven, etc.³⁰

Els von Mersburg (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-onweerheksen/>) bekende in Luzern in 1450 (punt 21): *Item, als die andern ir stecken salbeten und rittent, wolt sy iren stecken ouch riten, da wolt er nit gan.*³¹ In 1453 bekende Guillaume Edelin, prior van Saint-Germain-en-Laye, naar de sabbat te zijn gegaan gezeten op een bezem (*balai*).³²

In München in 1456 verscheen het *Buch aller verbotenen Kunst, (des) Unglaubens und der Zauberei* van Johann von Hartlieb (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-initiatie-in-de-heksenkunst-1-op-de-mesthoop/>), waarin hij stelt, dat de *Unholden* (heksen) voor hun vluchten gebruik maken van de zalf *Unguentem pharelis*, een mengsel van kruiden, vogelbloed en dierenvet. Wanneer ze zin hebben, bestrijken ze banken, zuilen, harken en ovengaffels met die zalf en vliegen daarop weg. Dit alles is zwarte kunst en verboden.³³ Die naam *Unguentem pharelis* bevat een 'clue', want *pharelis* is een verbastering van Pharaïdis, gelijkgesteld met Herodias/Diana. De *Ysengrimus* uit de 12e eeuw, toegeschreven aan Nivard (uit Gent), kent Hérodiade/Herodias onder de naam Pharaïdis, noemt haar de maagd, veroordeeld door een heilige tot een ongerechte straf. Deze maagd brandde om het bed te delen met Johannes de Doper. Haar vader, Herodes, laat daarom de heilige het hoofd afslaan. Zij laat zich het hoofd brengen op een schotel, omhelst het en overgiet het met tranen en wil het kussen. Het hoofd vlucht weg en blaast haar weg en ze wordt door de opening in het dak weggedragen door de wervelwind (*illa per impluuium turbine flatanis abit*), uitgestoten door de heilige. Sindsdien, in de gedaante van een luchtstroom, achtervolgt haar de woede van Johannes de Doper, die haar zeer herinnert aan het verleden, door de verlaten ruimte van de hemel. Dood kwelt hij haar en levend had hij haar niet bemind. Het lot stond haar echter niet toe, dat ze helemaal stierf. *Het derde van de mensheid dient deze gekwelde heerseres die uitrust op de eiken en de notenbomen*

accessisti, in unum baculum ministerio dicti dyaboli equitando, et in ea cum eisdem fuisti in diversis locis (alwaar kinderen eten met gezellen en Belzebut in vrouwengedaante hem *carnaliter cognovisti*); Grenoble-archief: *et dicto suo demoni se associavit eiusdem magistri sui Belzebut demonis inferno ad certas synagogas ad 'factum' de nocte et in diversis locis, ibidemque certos infantes cum sua comictiva comedit et cum uno baculo ministerio dicti dyaboli equitando.*

³⁰ Hansen 1901, 539 naar Chevalier, o.c., 131ff. Het Ital. *fattur* = maken (Lat. *facere*); *fattucchiera* waarzegster.

³¹ Hansen 1901, 555; een typische komische noot!

³² Murray 1962, 65 naar Jean Chartier, *Chronique de Charles VII*, ed. Vallet de Viriville, 1858, vol. III, 45.

³³ Hansen 1901, 131f; Wolf 1994, 123; *unguentem*, van *unguens* 'zalf, vet'; *pharelis*, vgl. Pharaïdis = Ver Hilde (Vrouw Hilde); zie Hansen 1901, 133. In Gent was een Sinte Pharaïde-plaets, waar in 1595 de 'heks' Elizabeth Vlamyncx werd verbrand aan de staak. Deze heilige maagd, Vlaams *Veerle*, uit de 8^e eeuw, werd te Gent, waar haar lichaam rustte, vereerd (Laan 1947, 536). Als ik me niet vergis, heb ik ook een recept gevonden voor het bereiden van de *Unguentem pharelis* bij Braekman (1997, 288 n^o250): Het betreft een recept *Om te reysen haestelic daer men wil*, wat Braekman aan de heksen doet denken, die zich door de lucht naar de sabbatsvergaderingen begaven. Het recept begint met een opsomming van de 7 planeten met bijbehorende planten, waarna het recept begint met de woorden: *Item weet dat ghi alle dese cruden vergaderen sulte inden name van Pharel ende als die mane wassende is*. Dan vervolgt het ..., *so maket u unguent inden maniere van Pharel*, d.w.z. meng het sap van de kruiden met *smeer vander gheijt* (geitenvet) met *bloede vander vledermuus*, *altoes nomende Pharel*. Dan moet deze *unguent* gestopt worden in een *silveren bosse* (bus) en een nacht laten liggen met de woorden: *O waerdighe Pharel, ic offer di dit unguent*. Bij gebruik moet men met een weinig van de zalf het gezicht, de handen en de borst insmeren en zeggen: *othinel Pharel clemosiel Pharel. Andromaniel Pharel*, gevolgd door de plek waarheen men wil. Braekman (289) is een god of geest, die Pharel heet, niet bekend. Het is echter een vernederlandsing van *pharelis*, een verbastering van Pharaïdis.

van het tweede deel van de nacht tot het laatste gezang van de zwarte haan. Tegenwoordig heet ze Pharaïldis; maar voorheen werd ze Hérodiade genoemd.³⁴

Lecouteux wijst erop, dat in Spanje Herodias diezelfde posthume straf krijgt: *de la dansa aérea á que están condenadas las Herodias por la muerte del Bautista* (over de luchtdans waartoe Herodias veroordeeld is vanwege de dood van Johannes de Doper).³⁵ Dat ze gevolgd wordt door een derde der mensheid (v. 91: *pars hominum meste tertia seruit here*), is reeds te vinden bij Ratherius van Verona (†974: Het derde deel van de gehele wereld – *tertia totius mundi pars* – is aan Herodias overgeleverd³⁶) en komt ook voor in het tweede deel van de *Roman de la Rose* van Jean de Meung (±1280): Veel vrouwen menen in hun onbeschaafdheid, dat ze *strigae (estries)* zijn en driemaal per week 's nachts vliegen rond met Dame Habonde, de heerseres over het derde deel der mensheid, en de *Bonnes dames* en dringen met hen in de afgesloten huizen en kelders:

*Mes trop a ci folie orrible,
Et chose qui n'est pas possible.*

Ook dit zijn slechts visioenen en ongefundeerde dromen.³⁷

³⁴ Lecouteux 1999, 15f; Italics van Lecouteux; naar Voigt, *Ysengrimus*, Halle 1884, II, v. 71-94. Boeke 1969, 147: 'Door deze dochter was Herodes beroemd en hij zou er ook gelukkig door zijn geweest, als niet een ongelukkige liefde ook haar had verwond. Want deze maagd verlangde slechts naar liefdesgeluk met de Doper en zij had de belofte gedaan, met geen enkele man te zullen trouwen als deze haar werd ontzegd. Toen de vader de liefde van zijn dochter vernam, werd hij toornig en onthoofdde wreed de onschuldige heilige. Het bedroefde meisje wenste dat het afgehouden hoofd haar zou worden getoond. Een dienaar bracht het haar op een schotel. Zij sloeg haar zachte armen eromheen, overgoot het met tranen en wilde het kussen. Maar het hoofd onttrok zich aan haar die naar kussen snakte en blies zo hard tegen haar aan, dat zij door de werveling van het blazen uit de binnenplaats van het paleis verdween. Sindsdien drijft haar zonder ophouden de briesende toorn van Johannes langs de lege weg van de hemel. Als levende had hij haar niet bemind, als dode liet hij de ongelukkige niet met rust. Maar het lot stond niet toe dat zij geheel en al zou verderven. De eer die men haar bewijst, lenigt haar smart en de eerbied die men voor haar koestert vermindert haar straf. Het derde deel van de mensen dient deze bedroefde gebiedster. Vanaf de tweede helft van de nacht tot aan het eerste kraaien van de zwarte haan zit zij op eiken en hazelaars. Vroeger noemde men haar Herodias, nu Pharaïldis. Haars gelijke als danseres heeft voordien noch nadien bestaan' (met Latijnse tekst van II, v. 73-94 naar Grimm, 235: Boeke, 211 n. 146) In de *Legenda aurea* (c. 29) wordt gezegd: 'Toen Herodias [= de moeder] het hoofd van Johannes in haar handen hield en er met groot plezier mee spotte, blies het haar met een kracht die van God kwam in het gezicht, zodat zij weldra de geest gaf.' Heine dichtte over Herodias:

'Denn sie liebte eins Johannem –
In der Bibel steht es nicht,
Doch im Volk lebt die Sage
Von Herodias' blut'ger Liebe'.
(Boeke 1969, 148).

³⁵ Lecouteux 1999, 16, verwijzend naar J. Grimm, *Deutsche Mythologie*, 1965, III, 282.

³⁶ Boeke 1969, 147 naar Grimm, 235.

³⁷ Hansen 1900, 149; Lea, 131; zie Lecouteux 1999, 16: Veel mensen zijn bedrogen door hun zinnen en menen *estries* (*sorcières* = 'heksen') te zijn dwalend met vrouw Habonde; zij zeggen dat over de hele wereld het derde van de kinderen van het volk van deze conditie zijn en driemaal per week daarheen vertrekken waarheen het lot hen neemt, huizen betreden, want noch grendels noch sloten houden hen tegen en ze dringen binnen door de kattenluikjes en spleten: hun ziel verlaat hun lichaam en ze begeleiden de *bonnes dames* naar andere plekken, terwijl hun lichaam thuis op hun bed blijft.

Herodias, met het hoofd van Johannes de Doper door Elisabetta Sirani

Over de zwarte haan zegt Lecouteux: men verdeelde de nacht in zeven delen, waarvan alleen het holst van de nacht geschikt was voor de magische vlucht; dit is ook het uur van de geestverschijningen (tussen twaalf en één / zijn alle geesten op de been). Het kraaien van de haan, een teken dat de zon opkomt, is voor de heksen en andere nachtspoken het sein tot vertrek. De

eerste aankondiging wordt gedaan door een witte haan, de tweede door een rode; bij het geluid van de zwarte haan moeten alle geesten weg zijn.³⁸

Herodias wordt ook genoemd door Stephanus Lanzkranna uit Landskron, proost te St. Dorothea in Wenen, in zijn *Die Hymelstrass* (Augsburg 1484, 1501, 1510): ‘... oder der tyer beegnung, an gefunden ding an die frawen bercht oder an die frawen holt, an herodiasis, an dyana, die heidenisch goettin oder tewfelin, an die nachtnarenden, an die bilweysz...’³⁹

Hartliebs tijdgenoot Hans Vintler stelt: ‘Viele können salben den Kübel, (so) daß sie fahren oben hinaus. Etliche fahren so behind, daß sie hundert Meilen in einer kleinen Weile zurücklegen’ en ‘Viele fahren mit der Ba(h)r, auf Kälbern und Böcken.’⁴⁰

De schepenen van Metz stuurden in 1456 een brief aan het stadsbestuur van Keulen in antwoord op hun schrijven: ‘... dat de genoemde Ydette diverse malen gegaan is met anderen door de lucht door de kunst van de hellevijand en dat zij drie samen zijn geweest op diverse plekken waar ze meerdere misdaden en delicten hebben gepleegd (...) Ook hebben we de getuigenissen van de twee genoemde vrouwen, dat de genoemde Yvette aan ieder van hen een bus met zalf heeft gegeven om zich te smeren.’⁴¹ In 1457-59 hadden processen plaats te Faido in Val Leventina bij St. Gotthard: Hier wordt

³⁸ Lecouteux 1999, 17. Of deze interpretatie van de drie hanen correct is, valt te bezien. Sloet 1887, 247 vermeldt deze 3 hanen in een spreuk van de Zieneres (*Der Seherin Ausspruch*, strophen 34-35, naar Simrock), die bij de wereldondergang zullen kraaien: een hoogrode in het Vogelwoud, een [witte] met een gouden kam, die de goden roept en de helden wekt, en als derde een zwarte, die onder de aarde in de zalen van Hel roept. Zonder volgorde is de uitspraak in Bohemen, dat iemand spoedig zal sterven als de kraaiende hen (niet haan!) wit is; er zal gestolen worden als zij zwart is, brand ontstaat als zij rood is (Sloet, 249). De ‘rode haan’ is zeer bekend: *Wij zullen den rooden haan uitsteken* (of: *laten kraaijen*): Dat wil zeggen: het kruid in den brand steken. Tuinman heeft een raar verhaal; echter Bilderdijk: ‘Dat men oudtijds by ons door een zeer [al]gemeene spreekwijze, een brand met den naam van rooden haan betekende, is om de puntige opzetting der gloeiende vlammen, bij de punten van den rooden hanenkam geleken.’ (Harrebomée I, 267). Hetgeen spitsvondig maar niet goed is. Van Dale 1984, 1010: *de rode haan laten kraaien* (of: *op het dak zetten*): een huis, een dorp, enz. in brand steken (ook in het Duits: *jemandem den roten Hahn aufs Dach setzen*; Van Dale 1983, 598). De 3 hanen van Lecouteux zijn te zien in een Oostenrijkse sage van de Teufelsbruckmühle: de molenaar, die met de duivel een weddenschap heeft, heeft 3 hanen. Als hij de eerste port en deze kraait, zegt de Duivel: ‘Witte haan, gaat me niet aan!’ Bij de 2^e: ‘Rode haan – Dode haan!’ En bij de 3^e: ‘Zwarte haan – Nu moet ik gaan!’ En hij gooit de laatste steen op de brug, die instort. (Haiding 1977, 135f n^o106 naar Baumgarten 1864, 109f). De 3 hanen komen ook elders voor (zie Höttges, *Riesensagen*, 287f, waar 2 Nederduitse varianten met spreuken). In een Nieuw-Grieks zwanenmeisjesprookje beëindigen de 3 Nereïden hun dans pas bij het kraaien van de zwarte haan, terwijl ze bij de witte en rode zeggen: ‘Die mag kraaien!’ (Hahn, n^o83). Van de 3 hanen van de Edda wekt een de reuzen, een de goden en een de lieden van de hel voor de laatste strijd (Haiding, 397 naar Gering, 11). Braekman 1997, 495 wijst op de haan in de leer van Zoroaster: zijn gekraai verjaagt de *devas* of nachtelijke duivels. Het betreft hier een witte haan (Cumont, ‘Le Coq blanc des Mazdéens et les Pythagoriciens’) net als bij Pythagoras, het symbool van het goede, zoals de zwarte haan van het kwade (echter geen woord over de rode). Zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-de-rode-witte-en-zwarte-haan/>.

³⁹ Waschnitius 1913, 47 naar J. Geffeken, *Bilderkatechismus des 15. Jahrhunderts*, I, 106f naar Lanzkranna, o.c., Sp. 112, Bl. 42b (*gefunden ding* = verzonnen iets). *Bilweisz*: zie *Bilwis* = *beeldwit*, zie [https://nl.wikipedia.org/wiki/Beeldwit_\(mythisch_wezen\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Beeldwit_(mythisch_wezen)).

⁴⁰ Wolf 1994, 123f; in *Blumen der Tugend* (1411), v. 7993ff: *So varen etleich mit der var, auf kelbern und auf pöcken [bokken] / durch stain und durch stöcken*, gevolgd door legende van St. Germanus. (Varen mit der var = vliegen met de vlucht of reizen met de reis.) Zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-de-meeloper-de-dubbel-1/>.

⁴¹ Hansen 1901, 568: *...que la dicte Ydette est allee et venue par plusieurs fois avec elles neutamment en l’aire par art de l’ennemin d’enfer, et que elles trois ensamble ont esteis en plusieurs lieus, la ou on ait fait et commis plusieurs crimes et delicts tant d’effans comme autrement. Encore nous ont tesmoigniet lesdictes deux*

de sabbat *barlotto* genoemd, heeft doorgaans plaats op 1 maart en in mei en men vaart er heen op de gezalfde stok.⁴²

Molitoris - Hexenflug

In 1459 had een Arras een proces plaats tegen 'Waldensen': Ze reden op gezalfde stokken door de lucht naar de Vauderie, aten daar, huldigden de als bok, hond of aap verschijnende duivel met de

femmes, que la dicte Yvette leur ait ehu donne a chescune d'elles une buste d'oignemens pour elles oindre et aidier en dit cas.

⁴² Hansen 1901, 570 n. 1.

obscene kus en door offers, aanbaden hem en gaven hem hun zielen, vertraptten het kruis, spuugden erop en verhoonden God en Christus, etc., aldus inquisiteur Pierre le Broussart.⁴³

In het ±1470 geschreven *Quaestio de Strigis* van inquisiteur Jordanes de Bergamo staat te lezen, dat het gewone volk gelooft, en de heksen bekennen, dat op bepaalde dagen of nachten zij een staf smeren en erop rijden naar de afgesproken plaats, of zich zalven onder de armen en op andere harige plaatsen en soms bepaalde toverzaken ('charms') onder het haar dragen, *que omnia sunt supersticiones nihil conferentes ad earum delacionem*. Ze worden niet door zalven of stokken gedragen, maar door de macht van de demon. En elders schrijft hij: 'Zoals sommigen geloven dat heksen door de macht van de demon veranderd kunnen worden in katten en lange afstanden vliegen door middel van zalven en stokken en door het gebruik van woorden en tekens regen en hagel produceren, hetgeen allemaal vals is...'⁴⁴

Mathias Widman von Kemnat (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-onweerheksen/>) beschrijft rond 1475 de *ketzerei und sect, die allergroste, Gazariorum, das ist der unholden* ('heksen'), *und die bei der nacht faren uff besamen, offengabeln, katzen, bocken oder uff andern dingen darzu dienend. Item wen der arme verfurft mensch sich dem deuffel zu lehn holt gegeben, so gibt ime der meister ein buchssen [busje] mit salben, ein stabe, besame oder was darzu gehort. Uff den muss der verfurft in die schule [heksenschool] gehn und lert ine, wie er den stab sol schmeren mit der salbe.*⁴⁵

Rolet Croschet (1481) kreeg van de Duivel een harde zalf ter grootte van een noot, waarmee hij de bezemsteel bestreek, waarop hij naar de sekte voer. Ter bereiding van deze zalf werden de harten van kleine kinderen gebruikt.⁴⁶

De kokkin Kumhin bekende in 1486 te Tiersberg in Zuid-Schwarzwald, dat als ze wilde uitvaren, ze zich op een bezem, die onbesneden was, zette.⁴⁷

In 1477 bekende Antoinette Rose uit Villars-Chabod bij Annecy van de duivel een stok van 18 duim te hebben gekregen en een pot met zalf, waarmee ze de stok insmeerde, tussen haar benen plaatste en zei: 'Ga, in de naam van de duivel, ga!' en meteen werd ze door de lucht gevoerd naar de synagoog (= 'sabbat').⁴⁸ Ook bekende ze, dat ze die stok (*baculum*) en pot met zalf, haar gegeven door genoemde demon haar meester om mee naar de *synagogas* te gaan, bewaarde in haar kist.⁴⁹

⁴³ Soldan-Heppe I, 225 naar de aanklacht.

⁴⁴ Lea, 302; zie ook Hansen 1901, 195ff.

⁴⁵ Hansen 1901, 232f; Wolf 1994, 124; Soldan-Heppe I, 245: 'Nun komme ich auf die allergrößte Ketzerei und Sekte und heißt ein Irrsal und Sect Gazariorum, d.i. des Unholden und die bei der Nacht fahren auf Besen, Ofengabeln, Katzen, Böcken oder anderen dazu dienenden Dingen. Ist die allerverfluchtteste Sekt und gehört viel Feuers ohne Erbarmen zu.'

⁴⁶ Soldan-Heppe I, 242.

⁴⁷ Hansen 1901, 585 (punt 8). 'Onbesneden' wil zeggen: een nieuwe bezem, waarvan de twijgen nog niet los zijn gesneden (zoals vroeger boeken werden verkocht, die je zelf moest opensnijden).

⁴⁸ Lea I, 239; vgl. Hansen 1901, 494ff: *Tradidit sibi insuper unum baculum longitudinis unius pedis cum dimidio cum quadam pixide unguento plena, de quo unguento ungere debebat dictum baculum ad eundum ad sinagogas, quo uncto, ponebat inter femora sua dicendo: "Vade ex parte diaboli, vade!" et immediate deportabatur per aëra veloci motu usque ad locum synagoge*. Daar eten van brood en vlees of brood en kaas en drinken van wijn. Dan verschijnt de 'zwarte eend', die "Mecllet! Mecllet!" zegt, waarop ze *more brutali* het doen.

⁴⁹ Hansen 1901, 497: *Item confitetur, quod eius baculum et pixidem unguenti sibi traditos per dictum demonem eius magistrum pro eundo ad synagogas tenebat seu tenet in archa sua in quodam callato* (= calathus?: korf).

In 1479 in het diocees van Lausanne bekende een vrouw haar kleindochter gewurgd en haar stoffelijk overschot gebruikt te hebben voor het maken van een dodelijk poeder en een zalf, die een bezem of stok doet vliegen door de lucht.⁵⁰

In 1481 hadden te Neuchâtel inquisitieonderzoeken plaats tegen vier mannen van de sekte der *Valdois*, die sinds lang (40 jaar) het nieuwe heksenwezen waren toegedaan, tot de heksensekte behoorden, de sabbat (*la secte, la synagogue*) bezochten, kinderlijken opvraten, bestialiteit bedreven, op de gezalfde stok of een duivel in diergedaante naar de sabbat vlogen, allerhande maleficiën verrichtten, onweer maakten, enz.⁵¹

In de *Malleus Maleficarum* uit 1486 wordt het volgende gezegd over de wijze van vervoer van de heksen: 'Ze nemen de zalf, die ze, zoals gezegd, maken op aanwijzing van de Duivel van de ledematen van kinderen, vooral die, die ze gedood hebben vóór de doop, en smeren die op een stoel of een bezemsteel; waarop ze meteen de lucht in worden gedragen, zowel overdag als 's nachts en zowel zichtbaar als indien ze wensen onzichtbaar.'⁵²

(Een Carthuizer monnik van Vallis Dei legt de Vaudois van zijn tijd, 1489, uit door te zeggen dat toen ze waren buitengesloten door de Kerk veel van de leerlingen van Waldo zich tot de Duivel wendden en een pact met hem aangingen, tovenaars en *scobaces* (bezemrijders), zoals het volk hen noemt, wordend.⁵³)

Jehanneta Relescee uit Estieve bekende in 1492 in Freiburg in Zwitserland, dat ze vaak is gegaan naar de *sette* en van hun meester Sathanas stokken kregen waarop ze naar die *sette* gingen.⁵⁴

In een van de preken van Geiler von Kaisersberg in zijn *Emeis* (Strassburg 1508) staat te lezen: *Daher kummet es, wan ein hex uff ein gabel sitzt und salbet die selbig und spricht die wort, die sie sprechen sol, so fert sie dan dahin, wa sie numen [Kuhn, 375: nummen] wil. Daz hat die gabel nit von ir selber, die salb thuot auch nit; sunst, wann sie ein gütterlin salbete, dasselb für auch davon; darumb so thuer es der teuffel, der fürt sie uff der gablen hinweg, wan er sein sacrament und sein zeichen sicht von der hexin.'*⁵⁵

⁵⁰ Kieckhefer 1976, 78.

⁵¹ Hansen 1901, 499f: inquisitieverhandelingen van p. Franz Grenet Ord. Praed., plaatsvervanger van de Generaal-inquisiteur in de diocesen Geneve, Lausanne en Sion, Thomas Gogati Ord. Praed.

⁵² Roeck 1981, 143 naar H. Kramer & J. Sprenger, *Malleus Maleficarum* (ed. Summers 1971), 107.

⁵³ Lea, 204. Edeline wordt hiertoe gerekend. – *Hic insuper ad id perfidiae deductus est miser, ut in ipsorum scobacium detestando conventu, qui ad certum noctibus per aera, ut ipsi missi confessi sunt, deportabantur locum.* (Anon. Cartusienis, *De Religionum Origine*, cc. 25-26). Edeline bekent pact, nachtelijke vlucht op een bezemsteel naar sabbat, waar hij eer bewees aan de demon Monseigneur na afzweren van het Christelijk geloof. Case of Dr. Guillaume Edeline in Normandy, 1503; zie Lea, *Inq. of the M.A.*, III, 536; daarentegen heeft Cohn 1975, 230 het over 1453 te Evreux. Note the term *Scobaces*; zie voor *scobam* (bezem) *Errores Gazariorum*. Lea, 284: Jaquier, inquisiteur te Tournay in 1465, schreef zijn *Flagellum Haereticorum Fascinariorum* (Francofurti-ad-Moenium 1581) in 1458 zegt dat Edeline bekende diverse malen bijeen te zijn gekomen met talloze kornuiten om de demon te vereren, die hen soms als man soms als geit verscheen, nadat hij God en het Katholieke en de Gezegende Maagd en het Kruis had afgezworen. De duivel beval hem te preken dat de sekte slechts een illusie was. (c. 4, p. 26).

⁵⁴ Hansen 1901, 591.

⁵⁵ Hansen 1901, 288: Vandaar komt het, wanneer een heks op een gaffel zit en die zalft en de woorden spreekt, die ze moet spreken, dan vaart ze vervolgens daarheen, wat ze noemen wil. Dat heeft de gaffel niet van zichzelf, de zalf doet het ook niet; daarentegen, wanneer ze een *gütterlin* (?) zalfde, zou dat ook wegvliegen;

In 1510 werden in Val Camonica bij Brescia 60 mensen verbrand; in 1518 kwam bisschop Paul van Brescia erheen met een inquisitor, omdat zo'n 5000 van de 50.000 dalbewoners verdacht waren, 2500 van hen verzamelen zich op de top van de Mont Tonale, waar ze met toverrossen, op gaffels en stokken heengingen om de duivel te vereren en middelen tot weermaken en toveren uit zijn hand te ontvangen.⁵⁶

In 1520 werd in Zürich een vrouw, die op de gezalfde stok naar de Heuberg (dansplaats van de heksen in Zuid-Schwarzwald in de Zwabische Alpen) placht te vliegen, verbrand.⁵⁷ In Meran in Tirol bekende in 1540 Barbara Pachlerin, dat ze 30 jaar daarvoor met haar zuster Angel het heksen heeft geleerd van haar moeder, *die Alt Stöckhlein*. Ze zwoeren Christus af en gaven zich met lichaam en geest aan de duivel. De duivel gaf haar een pot met zalf en een staf; door die te zalven kon ze vliegen waarheen ze wilde, o.a. naar de Sabbat op diverse plekken op donderdag- en zaterdagavonden, waar ze meegebrachte kinderen aten.⁵⁸

In 1527 werden op aangifte van twee kinderen 150 vrouwen aangehouden. Een van de heksen wreef zich ten oge van al het volk in met haar toverzalf en vloog weg van de toren. Hansen vraagt zich af hoe iemand als Sandoval in alle ernst kon berichten, hoe een heks voor al het volk zich zalfde en van een hoge toren afvloog. Sandoval schrijft in zijn *Historia de la vida y hechos del emperador Charles V* (1615): 'De heks nam *un bote de ungeuento que la avian tomado, con el qual se puso en la ventana de una torre muy alta, y en presencia de mucha gente se untò con aquel unto, en la palma de la mano yzquierda y en la muñeca y en el juego del codo y debaxo del braço y en la igle y en ellado yzquierdo. Y esto hecho, dixo en voz alta: "Ay!" A la qual voz respondió otra, dixo: "Si, aqui estoy."* Y luego la dicha muger se baxo por la pared à baxo, la cabeça, andando de pies y manos, como una largatija. Y quando llegò à media pared, levantose en el ayre à vista de todos, y se fue volando por el. Ze werd toen drie mijl verderop weer gevonden.⁵⁹

In 1563 te Guernsey hoorde Martin Tulouff zijn moeder zeggen toen ze op haar bezemsteel (*genest: brem*) klom: '*Va au nom du Diable et Lucifer pardessus roches et Espynes,*' waarop ze de schoorsteen uitvloog.⁶⁰

daarom dus doet de duivel het, die brengt haar op de gaffel weg, wanneer hij de heks zijn sacrament en zijn teken ziet maken.

⁵⁶ Hansen 1900, 500f: Na 64 verbrandingen maakte de Senaat van Venetië een einde aan de waanzin. Vgl. Hansen 1901, 511f: *Giovani donne, egli dice, instigate dalle madri, fatta una croce in terra, la sputacchiano, la calpestando, ed eccoti apparir loro un nobile cavallo, su cui montate col demonio palafreniere, si trovano d' un tratto sulla cima del Tonale, dove sono allegre danze e lucidi banchetti. Poi bellamente ricevute in una splendida sala coperta di serici drappi, ossequiato il rè del luogo seduto in trono preziosissimo ed insultata per suo comando la croce, ne ricevono in premio l' essere condotto a giovani di squisita bellezza. Alcune di queste illuse, barbaramente tormentate, confessarono aver fatto morir gente con polveri avute dal demonio, che sparse all' aria sollevavano tempeste; altre che aspersa di fatato unguento la conocchia o il bastone, venivano su questo con rapido volo trasportate sulla cima del monte [Tonale]* (uit een schrijven van Carlo Miani, castellan van Breno in Val Camonica).

⁵⁷ Hansen 1901, 609; Behringer 1997, 125 nt. 34: De heksen van Bludenz in de Vorarlberg vloegen naar hun getuigenis ook naar de Heuberg. Deze berg was de centrale dansplaats der heksen sinds de vroege 15^e eeuw.

⁵⁸ Lea, 1097 naar Zingerle, *Barbara Pachlerin und Mathias Perger*, Innsbruck 1858, 1-7.

⁵⁹ Hansen 1900, 520 n. 4, die opmerkt, dat Sandovals bericht kennelijk op een oudere optekening teruggaat.

⁶⁰ Murray 1962, 65, 107. Staring heeft in *De Hoofdige Boer* over de meid, die 'per bezemstok

De schoorsteen uit daar trok,'

In 1566 bekende Geertjen Jansdochter voor de schepenbank in Rotterdam, dat ze 16 of 17 jaar tevoren *haer begheven ende geconverseert heeft metten duyvel, ende zulcx deur zijn ingheven haer gesmeert onder die ockselen, die schoorsteen uytgevlooghen ende bethoovert tot Bommel (eiland Flakkee) zeecker mans ende vrouwepersoonen, zeeckere beesten tarwe, haer bij den vyant gebracht, innegegheven, oick een campe gerst in Zeeland bedorven.*⁶¹

Magdalene, de vrouw van Joachim Hermes, bekende in 1570 te Wuedlinburg: In de Walpurgisnacht heeft zij met andere heksen voor de deur van een vrouw in Wernigerode een bezemsteel tussen de voeten genomen en toen ze allen tezamen op een gegeven teken van de vrouwen luidkeels: *'Ich fahre! Ich fahre!'* geroepen hadden, was de reis in volle vlucht naar de Brocken gegaan, en naast hen was een knecht met een bruine jas en een doedelzak erheen gevaren en had de speelman overhandigd. Op de Brocken werd in aanzienlijk gezelschap gedanst, en toen de reidans afgelopen was, hadden de heksen onderling elkaar geslagen met zwingels (voor vlasbewerking), melkvaten en mangelhouten.⁶²

In zijn *De Agnoscendis Assertionibus Catholicis et Haeretici Tractatus* (Romae 1572) schrijft Arnaldo Alberini over de heksenketterers (naar de *Malleus*): *'Gezegd wordt dat ze een zalf maken van de leden van kinderen, die door hen gedood zijn, meestal voor de doop. En op aanwijzingen van de demon maken ze een stoel of een staf, smeren die en zichzelf in en worden meteen vervoerd, overdag of 's nachts, zichtbaar en onzichtbaar, vervoerd.*⁶³

Guazzo heeft een oordeel overgenomen van een proces te Avignon in 1582: *'... en in gehoorzaamheid aan Satan, met de hulp van een staf besmeerd met een of andere abominabele zalf, je gegeven door de Duivel zelf, en geplaatst tussen je benen was je in staat te vliegen door de lucht in het holst van de nacht naar de vastgestelde plaats.*⁶⁴

In 1586 vloog Anna Wickenzipfel (Alsace) op een witte stok met twee andere vrouwen, bij hun vertrek roepend: *'Ginder, in de naam van een duizend Duivels.*⁶⁵

en verklaart in een noot: *'Des papen maget van Almen'*, om toverij verbrand in 1472. Naarding geeft een rekening voor het verbranden van Alida, heer Dericks maget van Almen, en verwijst naar G. van Hasselt, in: *Geldersch Maandwerk* II, 480. (*Dr.Bl.* NS 9, 128)

⁶¹ Molen 1979, 86 naar A. Hallema, in: *NRC 7-6-1936*; *geconverseert*, verbeterd voor *'geconserveert* (zich begeven en geconverseerd heeft met de duivel en door zijn suggestie zich gesmeerd heeft onder de oksels, de schoorsteen uitgevlogen is en in Bommel zekere mannen en vrouwen heeft betoverd, zekere beesten tarwe, haar door de vijand gebracht, te eten heeft gegeven en ook een veld gerst in Zeeland bedorven heeft). Volgens Baschwitz (1981, 343f) vloog ze naar Flakkee op de bekende bezemsteel en werd ze als leugenaarster verbannen.

⁶² Zaunert 1928b, 266f.

⁶³ Lea, 450 naar Alberini, *o.c.*, fol. 112; ID., 454 naar of 117f.

⁶⁴ L'Estrange Ewen 1970, 42 naar Guazzo, 135f; vert. E.A. Ashwin naar Seb. Michaëlis, *Pneumatologie*, 1583. Het oordeel vervolgt: *'at an hour fit for vilest criminals, and at stated days you were so carried and transported by the Tempter himself: and there in the synagogue of witches, sorcerers, heretics, conjurers and devil-worshippers, you did kindle a foul fire and after many rejoicings, dancings, eating and drinking, and lewd games in honour of your president Beelzebub the Prince of Devils in the shape and appearance of a deformed and hideous black goat, you did worship him on bended knees as suppliants and offered him lighted candles of pitch (etc.: anuskus, hem god noemen, hulp vragen tegen vijanden, opgraven van lijkjes, koken en eten; seks met demonen, leren van toverij, spreuken, doen van maleficum); zie Lea, 1289f.*

⁶⁵ Murray 1962, 107 naar E. Bapst, *Les Sorcières de Bergheim*.

In Lorraine in 1589 gingen de heksen gezinsgewijs naar de sabbat. Hensel Erich reed op een stok, zijn moeder op een mestvork en zijn vader op een grote sterke os.⁶⁶

Caro Baroja geeft delen uit het verslag, dat de inquisiteur Avellaneda eind 16e eeuw bij de Basken maakte: ‘... en dus op een vrijdag, net voor middernacht, ging ik naar de herberg, waar ze [de heks] was, met secretaris Vergara en de constable Pero Díaz de Término en de korporaal Sancho de Amiçaray en bijna twintig extra soldaten en plaatselijke mannen. Ze zalfde zich en maakte zich klaar voor hun allen en ik en de secretaris met mij en een andere man zette haar in een binnenkamer; en ze zalfde zichzelf op haar gebruikelijke wijze met een giftige zalf die ook gebruikt wordt om mensen te doden, en ze ging naar een venster dat op een hoge plaats was met een grote rots eronder, waarop een kat in stukken zou zijn gevallen als die viel van de een op de ander. En toen riep ze de Duivel om hulp en hij kwam zoals hij gewoon was en nam haar en droeg haar bijna tot de grond. En om zekerder te zijn van wat gebeurde, had ik de korporaal bij me met een van zijn soldaten en een plaatselijke man [en we waren] buiten het huis en onder het raam, en een van de mannen, beangst om zoiets te zien [n.l. de vliegende heks] begon zich te bekruisen en riep Jezus Christus bij naam aan, en daarop verdween de Duivel en zo ontkwamen ze allebei. [Dus het lukte de vrouw uit het raam op de rots te springen en daarvandaan weg te komen!] En de volgende maandag vond ik haar drie leagues van die plek en zeven anderen bij haar, in een havenstad, in een hut waar de sneeuw heel diep omheen lag.’⁶⁷

Diewolt Hartman uit Miltenberg, beul van graaf Philipp von Virneburg en de aartsbisschop van Trier verklaarde in 1594: *Item attich [ook] nemen sie und pulveren und mischen sie mit dem küchen, daruß machen sie eyn salb und fahren domit.*⁶⁸

In 1595 woedde in het Brabantse Mierloo een heksenwaan, die begon met de beschuldiging dat de meid (*maerte*) van de pastoor de heer van het dorp had betoverd door hem peren te geven en een kind ziek had gemaakt door het te liefkozen. Ze bekende een kwart eeuw ervoor een leugen te hebben bevestigd met de woorden: *dat zij den duivel lijf en ziel overgaf* en sindsdien trachtte hij haar voortdurend te *becoren*. En acht jaar geleden had ze een verbond met hem gesloten. Verder bekende ze met heksen uit Den Bosch, die ze bij name noemde, op het Sint-Janskerkhof te hebben gedanst. Ook anderen werden gearresteerd en bekenden (merkwaardigerwijze, zegt Van der Molen) in hoofdtrekken hetzelfde: De duivels (*vianden*) voerden hen ten dans, leerden hen heksenalf te maken, waarmee ze zich inwreven, om dan door de lucht naar de heksensabbat te vliegen. Echter soms reden ze ook op zwarte paarden *leech over die heyde*.⁶⁹ Boguet noteert voor de Franche-Comté

⁶⁶ Murray 1962, 65. Vgl. Briggs 1970, 234: After Didier Pierrat had stoutly denied all the charges against him he was confronted with his daughter Maguitte, aged eight or nine, who insisted that he had taken her to the sabbat, carrying her on his back with a broom under his arm while they flew out of the chimney on the way to a mountain. Then she gave a description of the sabbat, where they ate poor meat and her father danced with the others, led by a black man. (la Ruelle de Saulcy, 1597)

⁶⁷ Caro Baroja 1964, 146.

⁶⁸ Hansen 1901, 594.

⁶⁹ Molen 1979, 89 naar Sinninghe, *Noord Brabantsch Sagenboek*, 1936, 116-118 = Zuidema, in: *Noord-Brabantsche Volksalmanak*, 1893. Oirschot, *Meijerij*, 28: Een heksenproces te 's-Hertogenbosch in 1528 tegen de dienstmaagd van een pastoor, die met heksen uit de stad gedanst had. Ze werden gearresteerd, zo'n 15, aan de waterproef onderworpen, schuldig bevonden en verbrand. Ze hadden bekend hun eigengemaakte zalf onder de oksels gestreken te hebben en het spreukje opgezegd: *Duivel neem mij op over heggen over stegen, over alle wegen, tegen bergen op* om te vliegen naar de sabbat onder leiding van de duivel (vgl. Janssen 1978, 12: De heks smeert zich helemaal in met een vet gemaakt van giftige planten, zet zich schrijlings op de bezem

in 1598 de bekentenis van Françoise Secretain: voor ze naar de Sabbat ging, plaatste ze een witte stok tussen haar benen, zei bepaalde woorden en werd door de lucht naar de heksenverzameling gebracht.⁷⁰ De Belgische Claire Goessen (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-de-hostie-in-de-pad-3-toverdrank/>) bekende in 1603 te zijn vervoerd naar de plek van de samenkomst op een stok besmeerd met zalf.⁷¹

Volgens Boguet (1608) gaan de heksen vaak te voet naar de sabbat, als ze dichtbij wonen. De anderen gaan op een geit, te paard en soms op een bezem (*balai*) of een riek, welke laatsten vaak door de schoorsteen het huis verlaten. Voordat ze vertrekken smeren deze laatsten zich in met een of ander vet of zalf; de anderen hoeven zich niet op die manier in te smeren.⁷²

De Baskische heksen zeiden volgens De Lancre, wanneer ze zich zalfden: '*Emen hetan, Emen hetan* (Hier en daar, hier en daar)!'⁷³

Bij de aangeklaagden van een proces te Ingolstadt (1610-18) zijn een 12-jarig meisje en een 9-jarige jongen, kinderen van een soldaat van de Ingolstädter *Leibguardi* en een terechtgestelde heks. Door slagen met roeden ontlokte men hen de bekentenissen, dat ze kunnen vliegen, dat ze het van hun moeder geleerd hebben, dat ieder zijn eigen gaffel bezit en ieder altijd zelf zijn gaffel gesmeerd heeft. Maar aangezien de uitspraken van de kinderen over deze vluchten volledig anders waren, was de rechtbank in pijnlijke verlegenheid.⁷⁴

Godelmann schreef over hekserij in Duitsland vroeg in de 17^e eeuw en legde uit, dat aan heksen (of *lamiae* zoals hij ze noemt in zijn Renaissance Latijn) wordt gerefeerd met *Zauberinnen*, *Unholden*, *Heren* (? = *Hexen?*), *Wahrsagerin* en *Wettermacherin* in Duitsland, en vervolgt: 'Ten aanzien van de zogenaamde activiteiten der heksen, wordt er gezegd, dat na zichzelf te hebben ingesmeerd met het vet van katten of wolven, ezelsmelk en weet ik wat nog meer, kunnen ze hun huis uitvliegen, rijdend op bezemstelen (hetzij naar buiten gaand op de gewone wijze of zelfs door een klein gat gaand) en gaan naar de plaats waar hun banketten en feesten met de duivel worden gehouden. Het wordt wijd

en zegt:

'Duivel, neem mij op,
over heggen, over stegen,
over alle wegen,
tegen bergen op.'

Idem bij Molen 1979, 91 als 19e-20e-eeuws; vgl. Ter Laan 1984, II, 86 (= *Gron. Overl.* II, 184).

⁷⁰ Summers 1992, 122f, 3x; vgl. Murray 1962, 65 naar Boguet, *Fléau*, 104.

⁷¹ Murray 1962, 65f.

⁷² Murray 1962, 65 naar Boguet, *Fléau*, p. 9.

⁷³ Murray 1962, 65. Van Haver (1964, 384 n^o1064) heeft naar Sinninghe (in: *Vk* 48, 1947, 79) uit Vucht (NB), 1942 de spreuk genoteerd: '*Eman, Hetan*, tevoren smeren de heksen zich in met de "schrikkelijke zalf". Ook in Limburg is deze spreuk bekend: 'Met de zalf des vets van ongedoopte en door haar gedode kinderen, ook de heksen- of schrikkelijke zalf genoemd, onder het uitspreken der woorden: *Emen hetan* (hier en daar), besmeren de heksen zich armen, benen en borst en varen aangevoerd door de danseres Herodias of de Germaanse godin Holda, ten sabbatdans, zittende op een spinrok (kokkel) of bezemsteel, of in een zeef, door schoorsteen of venster uit, onder het uitspreken der woorden: *Haruut, kaduut, de schoorsteen uut*.' (ID., n^o1063 naar Welters, *Limburgse legenden...*, Venlo 1875, 2, 66). Deze laatste spreuk komt uit Westerhoff, *Verhandeling over de kol- of heksekringen ook wel toverkringen genaamd*, Groningen 1859, 23: 'Met die zalf, gemaakt naar allerhande recepten, smerden zij zich in en voeren dan op een spinrokken, bezemsteel, bok of ander beest, onder het murmelen van de toverformule: *Haruut, kaduut, de schoorsteen uut*, de schoorsteen of ook wel het venster uit door de lucht naar de verzamelplaats om daar sabbat te houden' (Haver n^o1062).

⁷⁴ Soldan-Heppe II, 128 naar Riezler, 202.

en zijd geloofd dat alle Duitse heksen op de nacht van de eerste Mei in de kortst denkbare tijd worden gebracht naar de berg genaamd Blocksberg en Heinberg, in de Bructeri regio, na zichzelf gezalft te hebben. Sommigen worden gedragen door hun boelduivels, die de gedaante aannemen van bokken, varkens, lammeren en meer dergelijke dieren; anderen vliegen op galgbomen of stokken. Ze brengen de hele nacht door met feesten en vrolijkheid, dansend met hun geliefden.⁷⁵

Veel mannen en vrouwen werden verbrand in de 16^e eeuw vanwege het bekennen – zoals een dorpeling deed aan wie Godelmann zelf refereert – dat ze vele jaren achtereen geweest waren naar heksenbijeenkomsten op de eerste Mei – en dit ondanks het feit dat de vrouw van de man volhield dat hij hun bed niet had verlaten op die of op een andere nacht. De heksen, aldus Godelmann, verlieten hun huizen en vormden een processie (*Das wütende Heer*), roepend *Oben aus unnd nirgent an*. Deze roep doet Caro Baroja denken aan bepaalde mythen volgens welke op bepaalde nachten van het jaar de geluiden van geheimzinnige legers te horen zijn – de processie van zielen en overleden geesten die plaats heeft vooral rond de tijd van de wintersolstice. In Pruisen, Lijfland en Litouwen geloven de mensen ook, dat op die tijd van het jaar, op Kerstdag om precies te zijn, tovenaressen automatisch hun menselijke gedaante verruilen voor die van wolven om dorpshuizen/boerderijen te betreden en dieren te doden, bier te drinken enzovoort.⁷⁶

In 1627 werd te Neuerburg in het toenmalige Katholieke Luxemburg Susanna, de vrouw van Stein Dietherich berecht. Ze bekende dat zo'n 10 à 11 jaar tevoren de boze geest aan haar was verschenen, maar verdween toen ze Jezus aanriep, maar daarna had ze de man met roodgestreepte kleren beloofd te volgen en God en de Maagd af te zweren. Zijn naam was Beelzeboeck. Vlak daarop bracht haar boelduivel haar op een donderdagnacht door de lucht naar de Sabbat te Flocken Posch, waar ze dansten, niet als mensen doen, maar *mit der Seit zwerck zusammen*. Ze noemde namen van aanwezige vrouwen. Vier weken later besteede ze op een donderdagavond een bezem en vloog door de deur naar Heidthausen. Er volgen meer namen, o.a. van de fluitster, die drie *Stäuber* van iedereen vroeg als loon. Ze zaten op de grond en dronken bier.⁷⁷

In 1628 verschijnt het treurspel *Geraert van Velsen* van Suffridus Sixtus waarin wordt gezegd:
'Een tovenaerster kan wel deur een gat van een klinksnoer kruipen,
'tVeurhuys in tot in de binnenhaard en maken geen geluyt
En gaen op een bezemstok zitten, en vliegen de schoorstien uyt.'⁷⁸

Ann Käserin, de vrouw van Georg Käser, stond in 1629 in Neuburg voor het gerecht en bekende herhaaldelijk naar de sabbat en naar de kelders te zijn geweest (noemde namen van daar geziene mensen); haar [hooi-]vork [waarop ze vloog] was in de keuken. Eens toen ze dronken was en lag te rusten kwam iemand haar kamer in en ze gaf zich geheel aan hem over; dit gebeurde nogmaals; toen zweerde ze God af en zijn schepsels [d.w.z. al de heiligen] en haar boelduivel krabde haar en met het bloed schreef ze haar naam [in zijn boek]; de kras was op haar linkervoet [het heksenteken]. Een van haar boelduivels heette Beelzebub. Ze had nooit geholpen kinderen te doden of eten; ze had vaak

⁷⁵ Caro Baroja 1964, 123.

⁷⁶ Caro Baroja 1964, 125 naar Godelmann, *Tractatus de magis, veneficis et lamiis*, Frankfurt 1601 (Tract. II, c. I, IV). Caro Baroja meent (ruim voor Ginzburg): Dit geloof is ook enigszins 'at odds' met de officiële kijk van de autoriteiten, zoals uitgedrukt in justitiële documenten.

⁷⁷ Lea 1198f naar Melchior Thamm, *Femgericht und Hexenprozesse*, Leipzig (z.d. 1903), 151-153 uit het protocol van de rechtszittingen.

⁷⁸ Molen 1979, 85.

geknield en gebeden tot de duivel, maar had nooit gespuugd op de Maagd of haar beledigd. Ze ging naar de sabbat om een uur of tien 's avonds en keerde terug om vier uur 's morgens. Ze smeerde het uiteinde van de [hooi]vork en vloog weg en smeerde [tevooren] de rug van haar man in, zodat hij niet zou ontwaken. Deze zalven waren haar gegeven door de duivel en ze beschrijft waar de potten, waarin ze zaten, waren verstopt in haar huis. Dr. Holzfeld werd naar haar huis gezonden en vond twee van de zalfpotten maar niet de derde; eentje was leeg en de andere bevatte een of andere harde, droge, zwarte substantie, waarvan hij de aard niet kon vaststellen; de vork, die in de keuken zou zijn, werd niet gevonden.⁷⁹

In Idstein (Nassau) werd in 1630 tijdens de processen bekend, dat de verzamelingen van de heksen en tovenaars o.a. op de Limburger heide werden gehouden, waarheen ze vlogen op oven- en mestgaffels of in een door vier katten getrokken wagen.⁸⁰

De in 1659 (in Steiermark) aangeklaagde bedelaar Hans Glaser verklaarde '... dat hij van meel en water, echter zonder zout (!) een *Koch* had bereid en daarmee een ovengaffel gesmeerd had. Na de spreuk *Hiermit will ich in Teufels Namen fahren* was hij erop gaan zitten en naar de heksensabbat op de Schöckl gevlogen.'⁸¹

Hans Elsässer bekende in 1662 met de heksen naar Stuttgart te zijn gevlogen op een ovengaffel of een zwarte stok, die tevoren met heksenzalf was ingesmeerd, en daar in een kelder met de duivel en vele Stuttgarters gezopen te hebben.⁸²

Rond deze tijd (1666) speelt het volgende in Franken algemene verhaal, samengesteld door Friedrich Leitschuh in zijn *Beiträgen zur Geschichte des Hexenwesens in Franken* (Bamberg 1883). Na te zijn geïnitieerd wordt de heks door duivels naar diverse duivelse bijeenkomsten gedragen. De zalven waarmee de heksen zich smeren en hun rieken waren gemaakt van vreemde ingrediënten, o.a. gekookte kinderlijken. Op maandagen, woensdagen en vrijdagen, tussen 11 en 12 's nachts, gingen ze, meestal in stellen, door de schoorsteen, hetzij op een riek of op een stok of gezeten op een geit of paard, in de naam van de duivel, dat wil zeggen, ze gebruikten de formule '*Ich fahr' aus in Teufel's Namen und nirgends an!*' Soms vlogen ze met z'n tweeën of drieën op één stok, met op kop een incubus. Tijdens de dansen zat de duivel op een stoel en schreef de namen der aanwezigen in een rood boek.⁸³

Ook rond deze tijd speelt in Waldsee de zaak van Anna Brauchlin, een voorbeeld dat de heksen (ook) bedevaarten maken. Ze bekende dat ze *vielfältig nach Einsiedeln gegangen sei: auf ihrem vierten Gang sei sie von Fischbach aus über das Hörnlein auf ihrem Pilgerstab, den sie geschmiert, bis zur Herberg über'm Steg gefahren: ebenso von der Brücke bei Rappertswehl über den Etzel hinauf bis für die Kapelle sei sie zweimal auf ihrem geschmierten Pilgerstab gefahren.*⁸⁴

⁷⁹ Lea, 1138 naar Snell, *Hexenprozesse und Geisterstörung*, München 1891, 45/47.

⁸⁰ Soldan-Heppe II, 100.

⁸¹ Wolf 1994, 307.

⁸² Wolf 1994, 340. Ook op de bijeenkomsten op de Heuberg stond rode en witte wijn op de tafels. Enige gasten brengen die in kruiken en flessen mee.

⁸³ Lea, 1168f naar Leitschuh, o.c., 27-29.

⁸⁴ Wolf 1994, 361 naar Sauter, *Zur Hexenbulle 1484. Die Hexerei, mit besonderer Berücksichtigung Oberschwabens. Ein kulturhistorische Studie*, Ulm 1884, 17.

Du Crisme de Vauderye 1460

2. Zalf en vliegdieren

Er is een verhaal, dat in Pallene, in de streek voorbij de Noorderwind, er mensen zijn, wier lichamen, wanneer ze zichzelf negen maal gedompeld hebben in Minerva's vijver, een bedekking krijgen van donzige veren. Ikzelf geloof dit niet, maar van de Scythische vrouwen wordt gezegd dat ze dezelfde toverkunst beoefenen, hun doel bereikend door hun ledematen te besprenkelen met toverkruiden.
(Ovidius, *Metamorphosen*, XV:355ff)

Al vaak zagen we, dat de heksen niet alleen op stokken, bezems of stoelen zich verplaatsten, maar ook op dieren. In de *Tractatus de Sortilegiis* van Paulus Grillandus (gedrukt in 1592, maar geschreven rond 1537) is sprake van een boer (zo'n 20 jaar geleden) uit een dorp nabij Rome, die een vrouw had van de *Express Profession*. Hij vroeg haar herhaaldelijk of ze dat was, maar ze ontkende. Omdat hij haar verdacht, besloot hij op een nacht net te doen alsof hij sliep, sloeg haar gade en zag haar uit een kist een potje met zalf pakken, zich uitkleden, insmeren en het huis uitvliegen. Hij merkte, dat alles stevig afgesloten en vergrendeld was, nam de pot, verborg die en ging terug naar bed. De volgende morgen vroeg hij waar ze heen was geweest. Ze ontkende, waarop hij haar met zijn stok sloeg, zonder succes tot hij haar de pot toonde en met de dood bedreigde als ze hem niet zou leren naar de sabbat te gaan, die hij wenste te zien. Ze beloofde het en beschreef hem de wonderlijke geneugten van de bijeenkomsten en de vrijgevigheid van de Prins, Satan. Na van Satan toestemming gekregen te hebben hem te brengen, smeerden ze zich de volgende nacht in en werden op geitenbokken naar de Sabbat gebracht. Ze waarschuwde hem daar en bij het heengaan en terugkomen niet het kruisteken te maken of de naam van God of van Christus te uiten, ook niet als grap. Bij aankomst verliet ze hem om eer te bewijzen aan de Duivel-Prins, die gekleed was in prachtige kleren en omgeven door de belangrijkste mensen, terwijl de man verbaasd gaapte naar de ontelbare massa mannen en vrouwen en de muziek en het achteruit uitgevoerde dansen, die op de hommage volgden.⁸⁵ Toen werden tafels gedekt en ze kreeg toestemming hem aan tafel te laten plaatsnemen. Hij merkte dat het eten flauw was door gebrek aan zout en vroeg er zo vaak om, dat tenslotte een demon het bracht, en bij het zicht ervan, riep hij vol vreugde uit: '*Hor laudato sia Dio, pur viene questo sale,*' waarop bij de naam van God de hele vergadering verdween in het duister en hij zich naakt en bibberend van de nachtvorst aantrof onder de eik van Benevento. Bijna bevroren kwam hij 's morgens van herders te weten waar hij was, zo'n honderd mijl van huis. Iemand gaf hem een kleed om zijn naaktheid te verhullen en twaalf dagen lang trok hij bedelend huiswaarts, waar hij zo uitgemergeld en haveloos aankwam, dat hij nauwelijks herkend werd. Hij gaf zijn vrouw aan en enige andere vrouwen, die hij bij de Sabbat herkend had; en hoewel zij in eerste instantie ontkenden, bekenden ze tenslotte en werden allen verbrand.⁸⁶

⁸⁵ D.w.z. 'facing outwards, so that they could not see each others faces', opdat ze elkaar niet zouden verraden, een argument dat ook gebruikt wordt voor de maskers, die de aanwezigen dragen. Zie 'withershins', <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-hillary-clinton-sacrificing-a-chicken-in-the-backyard-to-moloch/>.

⁸⁶ Lea, 403f naar Paulus Grillandus, *o.c.*, n. 26 (pp. 108-112); zie Caro Baroja 1964, 105f. In de *Malleus M.*, 118 zou zich eenzelfde verhaal bevinden: In Italy a man who accused his wife of witchcraft averred that she had, with the Devil's aid, carried him a hundred miles to the Sabbat, when, owing to his indiscreet language, everybody vanished, leaving him to walk home naked (naar L'Estrange Ewen 1970, 55).

Het verhaal is overgenomen door Jean Bodin: Een Sabijn, wonend nabij Rome, wordt door zijn vrouw overgehaald zich in te smeren met een zalf, terwijl zij zekere woorden reciteert, om zo de heksensabbat bij te wonen. Hij komt ineens onder een enorme notenboom bij Beneventum in een grote verzameling brassende heksen. Hij deed als zij, tot hij vroeg om zout, waaraan de Duivel een grote hekel heeft. Met wat moeite kreeg hij het en riep uit: '*Laudato sia Dio pur e venuto questo sale!*' Meteen verdween de hele verzameling en hij lag er naakt 100 mijl van huis en moest de weg terug bedelen. Hij gaf zijn vrouw aan, ze bekende en werd met haar handlangsters verbrand.⁸⁷

Dit en een vergelijkbaar verhaal zijn opgenomen door Peter Thyraeus in zijn *De Spirituum Apparitionibus* (Köln 1594): Een boer in 1526 zag zijn vrouw na zich ingesmeerd te hebben verdwijnen; bij haar terugkeer sloeg hij haar tot ze bekende naar de sabbat te zijn geweest. Hij geloofde haar niet tenzij ze hem meeneemt, wat ze wil doen, hem waarschuwend geen heilige naam te uiten. Op het banket wil hij zout en na enige problemen wordt het gebracht, waarop hij uitroept: 'God dank!' Meteen verdween de hele vergadering. Hij bleef alleen en had acht dagen nodig om thuis te komen.⁸⁸

Een vergelijkbaar verhaal van Grillandus speelde 'zo'n twee jaar geleden', d.w.z. in 1535, in een ander Sabijns dorp. Een meisje van achttien (volgens Caro Baroja dertien) werd verleid door een heks om de *Religio Diabolica* te belijden en door deze meegevoerd naar de sabbat, na de waarschuwing zich te niet te bekruisen of de naam van God of Christus te uiten. Verbaasd over de pracht van Satan op zijn troon en de menigte mannen en vrouwen bekruste ze zich met de woorden: '*Jesu benedetto, che cosa e questa?*', waarop meteen alles verdween in het duister en ze alleen was. 's Morgens werd ze gevonden door een oude boer en zijn zoon. De boer had medelijden, gaf haar zijn jas om haar naaktheid te bedekken en droeg haar naar zijn huis, waar zijn vrome vrouw haar vriendelijk ontving en kleepte. Na drie dagen schafte hij een ezel aan, waarop hij haar zette en naar haar ouders bracht, die om haar als verloren gerouwd hadden en de boer rijkelijk beloonden. Ze trad in het Franciscanenklooster en de heks, die haar misleid had, werd aangegeven en terecht verbrand.⁸⁹ Volgens Hansen zijn de twee verhalen met elkaar verbonden en is de *Tractatus de hereticis et sortilegiis, omnifariam coitu eorumque penis* van Paulus de Grillandis Castilioneus uit ±1525 en is het 20 jaar tevoren in ±1505, dat een Sabijn uit de omgeving van Rome zijn vrouw bij het wegvliegen gadeslagen en later zelfs op de bok naar de sabbat begeleid heeft. Ongeveer tien jaar later (dus ±1515) heeft een jong meisje uit hetzelfde Sabijnse diocees, door een boze heks (*malefica strige*) verleid, de sabbat bezocht en heeft hem, net als in het eerste geval, door aanroeping van God tot verzwinden gebracht en is non geworden; haar ouders echter, die haar met de heks naar die plek hadden gebracht, werden aangegeven en verbrand, net als de vrouw van de boer en andere vrouwen van die 'professie', van dat gezelschap (*socias*).⁹⁰

In de Engelse vertaling uit 1658 van *The Satyrical Characters and Handsome Discriptions of de Cyrano*

⁸⁷ Lea, 558 naar Jean Bodin, *De Magorum Daemonomania*, Basil 1581, 119f. ID., 633: Grosse, *Magica...*, 196f naar Antonio de Torquemada: Een man gedragen door een vriend naar de sabbat roept tot God: alles verdwijnt en hij doet er 3 jaar over om thuis te komen.

⁸⁸ Lea, 626 naar Alphonso de Castro, *De Justa Punit. Haeret.*, I, c. 16 naar Thyraeus, *o.c.*, n. 191 (pp. 107f).

⁸⁹ Lea, 404 naar Grillandus, *o.c.*, n. 27 (pp. 112-114); *che cosa e questa*: 'wat is dit?' (wat krijgen we nou; wat heb ik nu aan mijn broek/fietsbel hangen, etc.).

⁹⁰ Hansen 1901, 340: *Annis citra viginti in agro Sabinensi vicino urbi Romae in quodam oppido... en mulier quod iuvenula ... eiusdem Sabinensis diocesis ex altero tamen oppido oriunda, a quadam alia malefica strige seducta...* en de ouders, die *maledictam strigem, que filiam suam adduxerat ad illum locum...*

Bergerac zegt 'a kind of supernatural magician' (= de duivel): '*I treat them [the witches] splendidly but give them no salt to their meat; and if any stranger ignorant in the Customes gives God thanks, I cause all things to vanish, and leave him 500 Miles from his owne home, in a desart full of nettles and thornes.*'⁹¹

Soms wordt echter iedere verwijzing naar een transportmiddel vermeden en is alleen sprake van zalf zoals in de bekentenis van Anna Jobst uit Obervöls in 1505-1510 voor het gerecht van Völs. In haar jeugd was ze met de duivelse 'Luftfahrt' in aanraking gekomen en had vervolgens vele *Künste* geleerd: de melk van koeien te nemen, bij andere lieden die te verderven en meer van zulks. Daarna heeft ze op de Seiseralm een duivelspact gesloten en de kunst van het 'Ausfahren' (= vliegen) met een paddenzalf (!) geleerd. De reis ging naar de Villanderer Alm, waar os werd gegeten, of naar de St. Martins-Bühel, waar ritueel geslachte kinderen werden gegeten en gestolen wijn gedronken.⁹²

We zien het ook in twee verhalen uit B. de Spina's *Quaestio de Strigibus* uit 1523. Een meisje uit Bergamo zag haar moeder 's nachts opstaan, zich insmeren [na uitkleden!] en verdwijnen. Ze volgde dit voorbeeld en werd getransporteerd naar het huis van een verwant in Venetië, wiens kind de moeder probeerde te doden op bevel van de demon, maar het was te goed beschermd met kruizen en gebeden. De moeder schold op haar en verdween en het meisje werd 's morgens naakt aangetroffen in het bed van de Venetiër. Het tweede verhaal luidt: Een man zag zijn vrouw zich insmeren; hij deed haar na en werd getransporteerd naar de kelder van een edelman, waar een verzameling van heksen bezig was te genieten van de wijn. Toen ze hem zagen, verdwenen ze en hij werd de volgende morgen gevonden door de bedienden. In beide gevallen werden de heksen bij de inquisitie aangegeven en verbrand.⁹³ Lea merkt over deze verhalen op: 'These [cases] are highly suggestive of the way in which such stories were propagated by those who were found under embarrassing circumstances.' Het eerste verhaal is ook te vinden bij Binsfeld: Een jonge vrouw uit Bergamo wordt naakt aangetroffen in het bed van een jonge neef uit Venetië en vertelt, dat ze de nacht ervoor haar moeder had zien opstaan, zich uitkleden en insmeren met een zalf uit een pot, die ze tussen de tegels vandaan haalde, en toen verdwijnen. Nieuwsgierig volgde het meisje haar voorbeeld en was ineens in de kamer van de jongen te Venetië, waar ze haar moeder bezig zag hem te beheksen. Beiden schrokken en het meisje riep Christus en de Maagd aan, waarop de moeder verdween en het meisje bleef. De familie informeert de inquisiteur te Bergamo, die de heks arresteert, en gefolterd bekent ze wel 50x geprobeerd te hebben de jongen te beheksen, maar faalde omdat hij door het kruisteken en gebeden beschermd was.⁹⁴

De Lancre heeft in zijn *Tableau* (Paris 1613) het verhaal over de 17-jarige Marie Dintarte, die, wanneer ze zich insmeerde, door de lucht vloog. Gevraagd te vliegen zei ze dat te willen doen als ze de zalf had. Ze werd gezegd als ze de volgende nacht naar de Sabbat ging wat mee te brengen. Ze ging de volgende nacht en rapporteerde dat de duivel haar niets had willen geven omdat ze dingen onthuld had.⁹⁵

⁹¹ Briggs 1962, 243 naar o.c., 45f.

⁹² Wolf 1994, 291 (Wolfs samenvatting is te gedrongen; mogelijk waren er wel transportmiddelen, want het gebruik van de 'paddenzalf' wordt niet aangegeven).

⁹³ Lea, 389 naar B. de Spina, *Quaestio de Strigibus*, 1523, c. 18.

⁹⁴ Lea, 538 naar Binsfeld, *Tractatus de confessionibus maleficarum et sagarum*, 1591, 211f.

⁹⁵ Lea, 1296 naar Pierre de Lancre, o.c., 93. Marie, die merkt, dat haar verhalen voor zoete koek worden geslikt, draaft meteen door: Ze zei ook dat de duivel de afgelopen nacht een raam had geopend van een kamer onder

In 1645 bekende in Niedervintl in Tirol Mathias Perger, dat Belial hem een gele zalf gaf, waarmee hij zich naar wens naar de sabbat kon transporteren. Een lang zwart ding als een draak bracht Jenewein (?) naar de Sabbat.⁹⁶

In 1652 bekende een Franse vrouw, dat ze als ze naar de dansen wilde gaan, ze zich smeerde met een zalf, gegeven aan haar door een tovenaer, die gezonden was door de duivel.⁹⁷

In 1664 in Somerset bekenden de vrouwen dat 'ze hun voorhoofden en polsen insmeerden met een rauw ruikende olie, die de *Spirits* hen brachten en die hen in zeer korte tijd [naar hun bestemming] brachten na het spreken van de woorden:

*'Thout, tout a tout,
throughout and about!'*⁹⁸

Het tweede verhaal van Spina lijkt op een sage, die gesitueerd wordt in Schleinitz rond 1700. een boer wil met zijn vrouw en haar vriendinnen bij de heksenvlucht zijn. Ze smeren hem en zichzelf helemaal in met vet en vliegen met hem naar een kelder ver weg en doen zich te goed aan de wijn en 's morgens vliegen de heksen weg, omdat de boer van de Johanniswijn drinkt, en deze wordt door de heer aangetroffen, die hem laat lopen.⁹⁹

Ook is er de mogelijk om net als Pamphile (de heks uit de roman van Apuleius) met behulp van de zalf in een vogel te veranderen. De Steirische heksenbergen in de processen van 1659 (Glaser) en 1675 (Koch) golden als typische 'Flugberge', die men ook door wolken en nevel bereikte. De heksen veranderden zich daarbij met behulp van een blauwgroene zalf uit een zwarte 'Tiegel' (1. kroes; 2. braadpan), die men zich onder de *Jaxen* (oksels) smeerde, in havik-, raven- of ooievaarsgedaante. Maar volgens andere versies werden ze door een kleine *kalesche* (koets) met twee of meer paarden of door de Boze zelf door de lucht gedragen. In 1675 gaf Ursula Koch aan dat het grote Kruis te Breitenfeld het verzamelpunt der heksen was: '*... die Gesellschaft habe etwa 40 Personen umfaßt ... weren theils in Khobelwagen gesesßen, theils geflogen.*'¹⁰⁰ In Esslingen in 1662 bekende de 73-jarige Gohlanna, dat de duivel haar eenmaal in een bok, een geit en eenmaal in een sneeuwvangs veranderd had. Of dit een doel had, wordt niet gezegd, wel dat ze van de duivel een sleutel had gekregen, waarmee ze alle deuren kon openen. Katharina Braunig bekende zich in een vos en in een kat te hebben veranderd (hoe wordt niet gezegd).¹⁰¹

In Maros Vasarhely in Transylvanië in 1752 laat het oordeel van een oude vroedvrouw de zorg zien waarmee het proces was gevoerd en het bewijs dat ze vloog door kleine openingen in ramen, door

de appartementen van de commissieleden en zestien getuigen meegenomen naar de Sabbat, die daar geslapen hadden als een veilige plek, en dit werd bevestigd door de getuigen.

⁹⁶ Lea, 1103-1105 naar Zingerle, *Barbara Pachlerin und Mathias Perger*, Innsbruck 1858.

⁹⁷ Murray 1962, 66 naar *La Tradition* 5 (1891) 215.

⁹⁸ Murray 1962, 66 naar Glanvil, *Sadducismus Triumphatus*, II, ed. 1726, 304.

⁹⁹ Paul Schlosser, *Bachern/Sagen. Volkserzählungen aus der alten Untersteiermark*, Wien 1956, 34 n°43: 'Der Hexenflug', meegedeeld door Johann Pungartnik uit Schleinitz (vgl. Zingerle, *Sagen*, n°717).

¹⁰⁰ Wolf 1994, 307. Lexer, 112: *kobelwagen* koets, 'kammerwagen' (*kobel*: smal, slecht huisje, kot).

¹⁰¹ Wolf 1994, 344. Vgl. springwortel. Zie

https://www.dbnl.org/tekst/tij008191201_01/tij008191201_01_0044.php.

schoorstenen op en neer, dat ze de gedaante van een gans aannam, kinderen doodde, ze verwisselde voor wisselkinderen, ziekten aanbracht.¹⁰²

Soms ook is de vliegalf verdwenen, zoals in het volgende verhaal uit de *Malleus*: Een priester verzekerde ons (de schrijvers Kramer en Sprenger), dat hij in de buurt van Landsberg een luchtvaart gezien had. Bij een studentenbijeenkomst moest er een op uit om bier te halen. Maar hij keerde om toen hij voor het huis een dichte nevel zag. Meteen riep een ander: '... en ik zal gaan, zelfs als de duivel erbij was.' En zie, nauwelijks was hij de deur uit of hij werd voor ieders ogen de lucht in gevoerd.¹⁰³

Anna Beringer uit Nordhausen bekende in 1513: Ze is eens met Walpurgis op de Brocken geweest en haar boel heeft haar op een witte geitenbok gehaald, door de lucht gevoerd en haar geboden, dat ze niets zou zeggen [tijdens de vlucht]; hij wilde haar ook rijk maken. De Duivel heeft met een in Sachsa wonende heks de voordans gehad en daarna ook met haar gedanst. Eentje zag eruit als een herder en speelde fluit, daarna heeft men gedanst.¹⁰⁴

Catherine Peyretonne, weduwe van Montou Eyraud, die in 1519 levend werd verbrand in Montpezat, bekende het deelnemen aan een sabbat, rijdend op een bezemsteel, haar gegeven door de demon Barrabam. De sabbat had plaats in de *suc de Beauzon* en in *Rocha-Alba* en werd bijgewoond door diverse locale met name genoemde personen. Hij bestond uit de bekende duivelverering, dansen en gefeest.¹⁰⁵

In 1563 bekende Barbara Wagenhans uit Haimbach, dat eens de duivel (Eisenmann) met haar op een bezemsteel naar de Lindhalde boven Esslingen was gereden, waar ze drie vrouwen uit Uhlbach, Boven- en Ondertürkheim gezien had.¹⁰⁶

In 1587 speelde een zaak op Sicilië, toentertijd onder Spaans bewind, tegen een oude vrouw, de vrouw van een visser uit Palermo, genaamd Laura de Pavia, die was gearresteerd, omdat ze er prat op ging toestemming te hebben van het Heilig Officie om zieke mensen te genezen. Tijdens haar ondervraging vertelde ze hoe zij en haar compagnie met hun 'ensign' (bedoeld is vaandeldrager) aan hun hoofd op bokken ('billy-goats') door de lucht reden naar een land genaamd Benevento, dat

¹⁰² Lea, 1269: kortom al de zaken, die aan heksen worden toegeschreven, alleen is er geen sprake van een sabbat. Naar Friedrich Müller, *Beiträge zur Geschichte des Hexenglaubens und des Hexenprozesses in Siebenbürgen*, Braunschweig 1854, 50-52.

¹⁰³ Wolf 1994, 135 naar *Hexenhammer*, deel 1, vragen 1 en 2. Wolf koppelt hieraan een verhaal uit 1717 echter zonder verantwoording: '... als vor sieben Jahren, da ich noch Physikus in Gingen gewesen, etliche katholische Bauernknechte von Memmingen an einem Sonntagmorgen nach Bachagel gehen wollten und wir auf dem Feld waren, (da) kam unversehens ein zottiger Bock, schoß einem jungen Kerl zwischen die Füße und fuhr mit ihm hoch durch die Luft... er riß ihn vor aller Augen hinweg ... er wurde in zwei Stunden bis nach Mönchen (?), wenigstens 14 Meilen vor der Stadt, niedergesetzt. Später ist er zu den Kapuzinern gegangen und erzählte ihnen den Handel. Sie gaben ihm zur Antwort: ... weil der Teufel die Macht durch das Verhängnis Gottes über ihn bekommen, müsse er nicht gottselig gelebt und außerdem nicht fleißig gebetet haben ... er solle künftig frommer sein, so werde ihm nichts passieren.' (Is 1717 een typefout?)

¹⁰⁴ Zaubert 1928b, 266 (naar 'Der Blocksberg' door Walther Grosse uit Wernigerode).

¹⁰⁵ Caro Baroja 1964, 114f naar J. Baissac, *Le Diable*, 339-341: Maar in de zaak voor de aanklager bevindt zich een onvertaalbare passage, die op een bepaalde manier merkwaardig is: *Ipsa delata fuit plerumque in synagoga diabolica cujusdam sectae Jovis, de nocte, ubi per diabolum se cognosci carnaliter per indebitum sexum, posteriori, per anum, peccatum sodomiticum commisit, et hoc est verum* (...en dat is waar). Wat deed de rechter, griffier of verdachte heks Jupiter in de Duivels zaken brengen?

¹⁰⁶ Wolf 1994, 334. Ook bekende ze koeien en kalveren te hebben gedood door erop te rijden en bezat ze een 'duivelskruid', waarvan ze met kindervet een 'zalf' maakte, maar niet gezegd waarvoor.

behoort aan de paus en in het koninkrijk Napels ligt. Daar was een grote vlakke, waarop een grote tribune stond met twee stoelen (= een podium met 2 tronen). Op de ene zat een rode jonge man en op de andere een prachtige vrouw; ze noemden haar de Koningin en de man was de Koning. De eerste keer, dat ze erheen ging, toen ze 8 jaar oud was, zeiden de vaandeldrager en andere vrouwen (sic!) in haar gezelschap, dat ze moest knielen en deze koning en koningin vereren en alles doen wat ze haar zeiden, want zij konden haar helpen en haar rijkdom, schoonheid en jonge mannen om de liefde mee te bedrijven geven. En ze zeiden ook dat ze God en Onze Vrouw niet mocht vereren. De vaandeldrager liet haar zweren op een boek met grote letters, dat ze de andere twee zou vereren. Dus ze legde een eed af om hen te vereren, de Koning als God en de koningin als Onze Vrouw, en beloofde hen haar lichaam en ziel... En nadat ze hen aldus had vereerd, stelden ze tafels open en aten en dronken, en daarna lagen de mannen met de vrouwen en met haar en bedreven de liefde met hen heel vaak in een korte tijd. Ze wist toen nog niet dat het duivelse begoocheling was, tot haar biechtvader haar ogen had geopend voor haar dwaling en haar verteld had dat het de Duivel was en dat ze het niet meer moest doen. Desondanks was ze er mee door gegaan tot twee maanden geleden. En ze ging met vreugde vanwege het genoeg dat ze eraan beleefde. En omdat zij (d.w.z. de koning en de koningin) haar medicijnen gaven om de zieken te genezen, zodat ze wat geld kon verdienen, want ze was altijd arm geweest.¹⁰⁷

Binsfeld vertelt over Meisenbeins Anna uit Rover nabij Trier, die in 1590 in Trier werd verbrand op getuigenis van haar 18-jarige zoon Johannes Cuno, student humanoria en poëet. Hij was op zijn negende door haar in de hekserij ingewijd: Op een avond zette ze hem op een bezem en bracht hem naar de weg, waar ze een geit aantreffen, erop klommen en gebracht werden naar Hetzenroderheid (in later tijden berucht geworden door de Bokkenrijders), een mijl van Rover en een notoire plek voor heksenbijeenkomsten. Hier presenteerde zijn moeder hem aan de duivel en hij verwierp Christus en voegde zich bij de sekte. Binsfeld voegt toe: Zowel deze Anna als ene Maria, in 1588 nabij Trier verbrand, hadden uit ervaring ontdekt, dat als ze per ongeluk God of Jezus zeiden op de Sabbat, de hele verzameling onmiddellijk verdween en ze te voet naar huis moesten keren [wat in hun geval niet ver was].¹⁰⁸

In 1590 te Werdenfels bekende Anna Lidlin: 'Unngeverlichen 14 tag vor Jungst Abgelauffnen Weinacht sey sie auf ainem klainen Stuell (welliches sie in Pach geworffen) neben Iren gespillen unndt Irem Pueln, dem Jacob Glazen wiert Zu gärmischen, in den kheller gefahr, alda wein gethrunckhen...'¹⁰⁹

Härmen Strohmeyer uit Gandersheim bekende in 1603: Door een hem toegevoerde duivelin verleid is hij alle jaren ettelijke malen op de Brocken geweest. Zijn boelin heeft hem op een zwart paard, dat lange, grote oren had en waarop hij zijn achterste had doorgereden, erheen gevoerd. Op de Brocken hebben ze gedanst, de speelman was een kleine kerel geweest met een speelwerk, dat gebromd had

¹⁰⁷ Henningsen, in: 'The White Sabbath and other archaic Patterns of Witchcraft', *AEH* 37 (1991-92) 293-304, hier 296. Typisch is dat ze moet zweren op het boek, terwijl elders het boek dient om in te tekenen; het boek is hier dus het 'duivelsmissaal' (zie Silvain Nevillon, Orléans, 1614).

¹⁰⁸ Lea, 578f naar Binsfeld, *o.c.*, 30-33; 54-58.

¹⁰⁹ Wolf 1994, 286. Ongeveer 14 dagen voor kerstmis jongstleden is zij op een kleine stoel (die zij in de beek heeft gegooid) naast haar gezellen en haar boel, in de kelder van de waard Jacob Glazen te Garmisch gevaren, waar ze wijn hebben gedronken...

als een luit. Bij het dansen was hij eens over de Bracken (= het braakland, d.w.z. de boomstronken) gesleept, daardoor was hij heel lam geworden.¹¹⁰

Demenge Masson beschreef hoe zijn vriend Pierron zich verborg om te ontkomen aan de plicht om de Duivels kont te kussen. As so often, the Devil involved did not seem particularly quick-witted to be so easily deceived. The infernal kiss apart, he seems to have set out to give the two boys an adventure as they rode in the air with him on his black horse to the sabbat, where he found the two prettiest girls to dance with them. The food was tasteless, as usual, and Persin himself was far from pretty: 'he had two middling sized horns, and his face was completely black, except for his lips which were paler; his eyes were enormous and frightening, entirely black with no whites, while his nose was hideous, big and hooked, with three points sticking out a long way at its end. Looking lower he saw that he had hairy legs, like a horse, as were his feet, except that they were divided in the middle, saying that nothing about him was more hideous than his nose.'¹¹¹ The food, instead of being merely repellent might be entirely illusory, as for Hellenix Hottin, who reported that Persin 'had promised to give her a meal, but did no such thing, and those who had already eaten said that when they left they were dying of hunger' (la Neufville de Nancy, 1597).

In 1609 veroordeelde het Parlement van Bordeaux een jonge Protestantse jongeman uit Nerac ter dood na zijn bekentenis, dat de duivel hem had meegenomen op het dak van een huis en door de schoorsteen naar beneden, waar hij een jong kind vergiftigde, langs dezelfde weg terugkerend, en toen vervoerd wordend naar de Sabbat in het plein van het Palace Gallienne.¹¹²

Een der laatste slachtoffers van het Esslinger massaproces was Christoph Weber, die in 1665 werd gearresteerd en na foltering bekende een bijzondere *Spiritus* te hebben gehad, die hem alles wat er in de wereld voorviel zei, hem ook, omdat hij lust tot vliegen betuigd had, in 1½ uur naar Praag had gebracht, maar omdat het veel te snel was gegaan, had hij de lust tot dit reizen verloren. Daarvoor in de plaats heeft de duivel hem de cartografie geleerd en hem getoond hoe men landkaarten vervaardigt. Hij is bij verschillende heksenbijeenkomsten geweest (zegt niet hoe), waar gegeten werd, ook schildpadden, vogels e.d. Maar het was allemaal 'Blendwerk' (= begoocheling), naderhand was hij nog even hongerig geweest.¹¹³

Ook bij de bende van Zauberjackl, die in 1677-1681 het gerecht van Salzburg bezighield, wordt geen melding gemaakt van zalf. De getuigenissen zijn van de 15-jarige Veit Linder en de 20-jarige Georg Eder. De verzamelingen vinden op de Gaisberg, op de Untersberg, maar ook op plekken dichterbij de

¹¹⁰ Zaubert 1928b, 267 (voor het sleuren over de boomstompen, vgl. ML 3045, zie infra); Marthe Margarethe Kirchbergin bekende iets dergelijks nog in 1688 in Ballenstedt en voegde toe: Ze spreekt de zuivere waarheid, de lui kwamen echt op de Blocksberg en dat zijn geen fantasieën of dromen. Op de Blocksberg waren ze dan vrolijk, dansten en sprongen, hadden eten en drinken [daar]boven, vlees en bier. Zaubert vervolgt met gebruiken, die hier nog aan herinneren: bezems voor de deur zetten bij meisjes in de Meinacht; roepen om betaald zuipen; trommelen, knallen met vuurwerk, herrie, etc.

¹¹¹ Briggs 1970, 45. The Devil they met may have been harsh and terrifying, but he also offered excitement and adventure. The experience was more like attending a blackly comic horror movie than being part of the grim punitive world commonly evoked by the adults... 46: The boy was only ten when he made his confession and had originally left home at the age of seven or eight to look for work after his father was killed in a quarrying accident. The case was referred to the duke, who kept delaying a decision, then died... Finally the new duke sent him back to his mother, with orders to the local *curé* to teach him sound religion. (Vacqueville, 1606)

¹¹² Lea, 1296f naar De Lancre, *Tableau...*, 100.

¹¹³ Wolf 1994, 345.

thuisplaatsen van de gearresteerden plaats. Ze vliegen daarheen op gaffels, bezems, bokken, katten, windhonden en vurige honden. De nieuwelingen krijgen van de duivel namen als Hanenvoet, Veldmuis, Vossenstaart, Ganzenhuid; één werd zelfs *Butterzipf* gedoopt. De mannen dansen met een mooie vrouw, die echter hoorntjes op het hoofd en klauwen aan de vingers heeft. Na de dans volgt de orgie.¹¹⁴

Marx Heen verklaarde in 1683 (in de Steiermark), dat, nadat hij een pact met de duivel had gesloten (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-onweerheksen/>), deze van hem verlangde, dat hij zich bij hem op een ovenschotel zette, waarmee ze in een witte wolk door de lucht op een hoge berg zijn gevlogen. Daar hebben ze brood en wijn gekregen; hij kende enige van de aanwezigen (noemde hun namen). Daarna zijn ze op de ovenschotel door de lucht gevlogen om de hagel uit te strooien, die in Krieglach alles vernielde. Bij Freßnitz zijn ze toen op een wijd veld van de ovenschotel afgestegen. Acht dagen daarna kwam de boze geest weer in Neuberg op straat naar hem toe en heeft hem wederom op een ovenschotel door de lucht op de Schneeberg gebracht, waar meer dan 20 boeren bijeen waren.¹¹⁵

Ook zijn er gevallen van onvrijwillig bezoek aan de sabbat. Zo vertelt Gianfrancesco Pico della Mirandola in zijn *Strix, sive de Ludificatione Daemonum* (1523), in de Italiaanse vertaling van Leaandro Alberti *Libro detto Strega o delle illusioni del Demonio* (Bologna 1524) het verhaal van een priester in de Grisons, die werd geroepen bij een rijke man om hem te bedienen (d.w.z. brengen van de Communie aan een stervende). Hij ging te paard en had de Hostie in een doosje om zijn nek hangen. Onderweg vroeg een vreemdeling hem of hij iets wonderlijks wilde zien en hij was zo dom om af te stijgen en werd opgenomen en door de lucht vervoerd naar een grote vlakte op de top van een verheven berg met angstwekkende kliffen, waar een menigte aan het dansen en feesten was. Zijn gids vroeg hem of hij, net als de anderen, *la Signora* wilde vereren en haar een geschenk aanbieden. Ze was een uitermate mooie koningin, gezeten op een gouden troon, en in de mening, dat het de Maagd was, knielde hij voor haar en bood haar de Hostie aan, waarop ineens het hele spektakel verdween en hij alleen achterbleef. Tijdens het naar beneden klimmen kwam hij een herder tegen en kwam erachter dat hij wel honderd mijl van zijn huis was, dat hij bereikte na een pijnlijke pelgrimage.¹¹⁶ (Het verhaal van de hostiemagie doet het in de 20^e eeuw nog steeds. Tinneveld verzamelde in de Achterhoek het verhaal van de dominee, die Maria kon laten verschijnen door uit een boek voor te lezen. De kapelaan was zo onder de indruk, dat hij zich wou bekeren tot het Protestantisme. Hij stelde de pastoor voor mee te gaan, dan kon die het zelf meemaken. De pastoor nam een heilige hostie mee en toen de dominee voorlas uit zijn boek verscheen Maria, maar bleef voor de drempel staan. En wat de dominee ook las, hij kon haar niet in de kamer krijgen. Toen

¹¹⁴ Soldan-Heppe II, 124. Zie Briggs 1970, 352-4 voor een meer sociologische bespreking. Jacob Koller zelf, de 'Jacob de Tovenaar', die zijn naam gaf aan de hele episode, was de tienerzoon van 'typical aggressive beggars', letterlijk geboren in een carrière van zwerven, diefstal en bedrog. Niet alleen claimde hij fantastische krachten voor zichzelf, andere bedelaars borduurden hierop voort, hem veranderend in een mythische figuur in staat zich onzichtbaar te maken en hen aangedaan leed te wreken. Een bedelares zei tegen hen, die haar aalmoezen weigerden, dat wanneer de 'Jäggel' kwam hij hen zou leren echt genereus te zijn, a daredevil strategy which proved fatal. Such threats were the last resort of the weak in tit-for-tat arguments; they were effective but very dangerous, given the general belief in powers of magical revenge.

¹¹⁵ Wolf 1994, 311. ID., 312 (op de berg:) Außerdem habe ihm der böse Feind gelehrt, wie er mit einem gewissen Spruch Schlösser aufblasen könne und wie er es anstellen müsse, damit ein Fuhrmann mit seinem Fuhrwerk in einer Lakke steckenbleiben müsse.

¹¹⁶ Lea, 348f naar F. Pico della Mirandola, o.c., 126-128.

wou de pastoor het proberen – ook hij lezen in een boek – en even later stond Maria in de kamer. De pastoor nam het doosje met de heilige hostie en zei: ‘Als je Maria bent, kus dan je zoon Jezus!’ Toen vloog de duivel – want die was het – door het raam naar buiten en de dominee en de kapelaan vielen om van de schrik en de stank.¹¹⁷⁾

Bernard de Como vertelt in zijn *De Striggis* (Mediolani 1566, i.e. ‘Over de heksen’) het verhaal van de 10-jarige Antonia, die bij hem gebracht was door haar ouders en die hem vertelde, dat haar tante Magdalena haar ’s nachts wakker maakte en zij met haar tante werden gebracht naar een plek niet ver daarvandaan, waar ze diverse mensen herkende, die met haar tante aan het dansen waren in een wei, waarna ze weer thuisgebracht werden – hetgeen Magdalena allemaal aan hem bekende.¹¹⁸

Nicholas Remy vertelt in zijn *Daemonolatreia (... in Lotharingia)* (Lyon 1595) over de 7-jarige Jeanne, die door haar moeder Françoise Hacquart tot heks werd gemaakt en na haar moeders verbranding in 1581 door een edelvrouw in huis was genomen. Weldra werd ze, slapend bij de dienstmeid, gegrepen door een demon en weggevoerd, maar op de kreten ‘Jezus!’ van de bedienden was hij gedwongen haar te laten hangen aan de dakbalken, hetgeen velen zagen, en voor acht dagen bleef ze bewusteloos.¹¹⁹

In 1611 in Fuenterrabia vertelde de 13-jarige Isabel García, dat ene María de Illarra, *alias* Mayora, haar ontmoet had ongeveer een jaar daarvoor, toen ze naar de bron te Laburheder ging om wat kleren te wassen. María had Isabel gezegd haar wat geld te geven als ze met haar mee zou gaan om een boodschap die middag en het meisje was akkoord gegaan. Maar María was haar echter niet ’s middags komen halen, maar ’s nachts toen ze in bed had gelegen met haar moeder. Het meisje bij de voet nemend sleurde Maria haar door het raam en toen ze haar daar had, had ze haar onder de armen gesmeerd. Toen had ze haar bij de schouders gegrepen en was met haar het huis uitgevloegen, over andere huizen en stadswallen, tot ze kwamen bij de heuvel genaamd Jaizquibel vlakbij de kapel van Santa Bárbara, waar een ‘sabbat’ werd gehouden. Isabel beschreef de bijeenkomst in de gebruikelijke wijze. De Duivel was gezeten op een gouden troon, in de gedaante van een man, maar met brandende ogen, drie hoorns en een staart. María had het meisje aan hem gepresenteerd, in het Baskisch sprekend; de Duivel had toen bij het meisje aangedrongen, ook in het Baskisch, om de Maagd Maria, Christus, de Heilige Vaders van de Kerk, haar vrienden en haar peetouders af te zweren. Een dans begeleid door fluiten, ‘rebecks’ (?) en drums was gevolgd. Veel deelnemers hadden maskers gedragen, maar Isabel had Inesa de Gaxen, die op de trommel had gespeeld, María de Echagaray en María de Garro – alle drie Frans – herkend. De Duivel had Gascons gesproken tegen degenen uit San Sebastián en Pasajes, en Baskisch tegen degenen uit Hendaye en Irún. Hij had seks gehad met vrouwen, meisjes en jonge mannen en had Isabel een appel gegeven, die ze had opgegeten. Twee uur later had María de Illarra haar op dezelfde manier terug naar huis genomen en aangezien ze iemand in plaats van het meisje in het bed geplaatst had om haar moeder te misleiden, had die niets gemerkt. Tijdens de volgende dagen had ze haar weer naar de bijeenkomst genomen. Die werd gehouden nabij de Armoury en ze had de Duivel en Inesa de Gaxen de Mis zien opdragen.¹²⁰ De maskers komen we ook tegen in het boek uit 1618 van Dr. Lope Martinez de Isasti, dat we eerder tegenkwamen (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-onweerheksen/>). De jongen zei ook,

¹¹⁷ Tinneveld 1976, n^o6; vgl. 39f n^o15b.

¹¹⁸ Lea, 371 naar Bernard de Como, *o.c.*, n. 3.

¹¹⁹ Lea, 610 naar Nicholas Remy, *o.c.*, Köln 1596, II, c. 2.

¹²⁰ Caro Baroja 1964, 191f.

dat de mannen en vrouwen maskers droegen op de 'sabbat', maar dat de heksen gekleed gingen als Zigeuners, met mantels onder hun armen; en dansten op het geluid van een toonloze tamboerijn.¹²¹

Rond 1613 in Erfurt laat een heks een krijgsknecht uit Königsburg *oftmals* door een bok naar haar dochter halen en na enige uren in het bed terugbrengen.¹²² Een heks uit Waldsee werd door haar boel op een grauwe schimmel afgehaald en voer met hem op de Petersberg; daar was *Gesottenes und Gebradenes... aber weder Brod noch Salz aufgetragen ... auch nicht getanzt worden sei*. En Anna Persauer verklaarde naar de heksenbijeenkomst te hebben moeten lopen omdat ze geen (vlieg-)zalf had.¹²³

In 1683 verklaarde de ±27-jarige Marx Heen, in de volksmond *Kohlbauer* genaamd, voor het landgerecht Oberkapfenberg (Steiermark) dat, toen hij als 16-jarige knecht sliep in de ossenstal van zijn zuster, hem op een avond, ten tijde van het 'Betlauten' (= avondklok), de *besse Geist* hem verschenen was in de gedaante van een zwarte man, *dessen Klaidt auch schwarz gewest mit einem kleinen schwarzen Kopf, auch kurze schwarze Hendt gehabt*, die hem zei: *er könne nimmer selig werden und gehöre schon ihm weil ihn seine Mutter Gertraud mit einem Pfaffen gezeugt habe*. [Hij stond bekend als *Pfaffenbankert*.] Toen de boze geest hem wilde ontvoeren, was Marx geschrokken en was begonnen te bidden, waarop de duivel was verdwenen. Drie weken later was hij weer verschenen en door bidden verdwenen. In 1680 op een 'Frauentag' (Mariafeest?) was hem op kerktijd, toen hij in Mürzzuschlag bij Bader (naam van een kroegbaas?) gedronken had, de boze geest meermaals in de gedaante van een zwarte man met korte rauwe handen en dikke korte voeten verschenen. Hij heeft hem met zich meegevoerd in de rots Ganzstein. Daarin waren louter kaarslichten [de grot met levenslichten uit ATU 332] en een grote ketel met geld; bovendien stonden in het midden tegenover elkaar twee grote geitenbokken, die elkaar zo sterk stootten, dat het galmde. Er waren ook vele lieden in de Ganzstein, maar hij herkende niemand. Tegen een andere duivel zei Marx' boze geest, dat hij hem wilde laten inschrijven. Toen wilde hij van hem, dat hij zijn ziel zou verschrijven, daarvoor wilde hij hem voldoende geld geven. Toen heeft de duivel hem in zijn neus geknepen, waarop drie druppels bloed eruit vielen, waarmee de aan de tafel zittende duivel op een grote brief zijn naam schreef en aan hem voorlegde. Hij moest de brief met drie strepen ondertekenen, waarna de boze geest hem 'sechs Gulden in Fünfzehnern' gaf. Maar toen hij uit het rotshol kwam was het geld uit zijn handen verdwenen. Afgelopen jaar (1682) was met Pinksteren de duivel om 10 uur in de voormiddag boven Landenwang op straat naar hem toegekomen en had gezegd, dat als hij wilde hij hem toveren wilde leren. Hij moest daarvoor de heilige Drievuldigheid verloochenen, wat hij driemaal knielend gedaan heeft. Ook heeft hij Onze Lieve Vrouw en alle heiligen afgezworen en beloofd alleen nog de boze vijand te aanbidden.¹²⁴

Op de grens van waken en slapen bevindt zich het volgende geval, dat in de laatste jaren van de 17^e eeuw speelde. De kleermaker Michael Neuherz uit Habegg zei tijdens zijn verhoor: '*... er sey im Hauß unsinnig undt nãrisch worden ... als er wieder erwachte, befand er sich einen Bùchsenschuß vom Hauß entfernt bei einer Tafel von 30 Personen sitzend. Es gab Hühner und anderes Fleisch,*

¹²¹ Caro Baroja 1964, 196f. De scheldwoorden *pecheligue* en *pichilingue* (speak English?) schijnen vaak te zijn gebruikt in de 17^e eeuw voor buitenlanders, vooral voor Engelse en Hollandse protestanten.

¹²² Soldan-Heppe II, 106. Vergelijk de geschiedenis van Albertus Magnus; ATU 562: Grimm, 'Het blauwe Licht'; Andersen, 'De Tondeldoos'.

¹²³ Wolf 1994, 361 in Zwaben, zonder datumspecificering.

¹²⁴ Wolf 1994, 311.

*Gebratenes und Gesottenes. Als er aber von Gott und der hl. Dreifaltigkeit sprach, wären sie alle wie Störche in die Höhe auf- und davongeflogen.*¹²⁵

3. Toverzalf in komische situaties

De oudste versie van de toverzalf in komische situaties komt van de Jesuit Stengel en is te vinden in zijn *De monstris et mostrosis...* (Ingolstadt 1647) en in zijn *Mundus Theoreticus...* (Augsburg 1686): 'Ik was eens ergens, waar een student, omdat hij niet wilde uitrijden, zijn stijf geworden *Gamaschen* (slobkousen, zie <https://de.wikipedia.org/wiki/Gamasche>) naar de keuken bracht om ze door invetten soepel te maken. Daar vond hij in een hoek een klein vaatje met zalf, dat hem geschikt leek. Hij wreef het leer stevig in en zette de eerste Gamasche bij de haard. Terwijl hij de tweede pakte, begon de bij het vuur staande, alsof hij levend was, zich te bewegen, richtte zich op en vloog plotseling door de schoorsteen omhoog.¹²⁶

Twee versies zijn te vinden in de *Simplicissimus* van Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen uit 1668 (zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Der_abenteuerliche_Simplicissimus). Er wordt ook verteld over een knecht, die vroeg op was gestaan en de wagen had gesmeerd; omdat hij echter de verkeerde *Büchs* in het donker had gepakt, had de wagen zich in de lucht verheven, zodat men hem weer naar beneden moest trekken. Zelf heeft *Simplicissimus* ook een vrouw en een dienstmaagd gekend, die allebei thans dood zijn. Dit dienstmeisje smeerde eens op de haard bij het vuur de schoenen van haar vrouw en toen ze met de ene schoen klaar was en terzijde zette om de andere te smeren, schoot de gesmeerde onverwacht door de schoorsteen naar buiten.¹²⁷

Lea heeft ook twee versies, de eerste naar Krauss: Een heks beval haar zoon wat vet te pakken uit de kast en een wagen te smeren. Hij deed het fout en pakte wat vet dat zij gebruikte. Hij smeerde een wiel in en die begon rond te draaien; zo ook de tweede en de derde, maar toen hij de vierde smeerde, ging de wagen er vandoor en vloog omhoog naar de top van een walnootboom en niemand kon hem naar beneden krijgen totdat de heks met haar bezweringen hem deed neerdalen.¹²⁸ De tweede komt uit *Wlislocki's Aus dem Volksleben der Magyaren*: Een bediende wil vet smeren op de schaafwonden, die de ossen van het juk hebben gekregen, en neemt een pot met zalf uit de kast van zijn bazin, maar toen hij die aangebracht had, vlogen de ossen weg. Toen hij dit aan zijn bazin vertelde, nam ze een ovenschop, smeerde die in en vloog achter de ossen aan en dreef ze terug.¹²⁹ Een hiermee te vergelijken verhaal is door Gaál verzameld in *Unterwart in Burgenland*: Een oude boer moet van zijn moeder de poten van de ossen insmeren met zalf uit de rookkeuken op de plank. Als hij het doet, vliegen de ossen, alsof ze vleugels hebben, op de notenboom. Hij zegt het tegen zijn

¹²⁵ Wolf 1994, 308. De beschuldiging was gericht tegen ene Margarethe Holzmann. Tijdens zijn verhoor verklaarde Neuherr: '... daß er öfters erzählen hörte, die Hexen hätten bei ihren Gesellschaften allerlei Speisen, Zinnschüsseln und Zinnteller gehabt und dabei aus silbernen Bechern getrunken.' Wolf merkt op: 'Der Traum vom festlichen Essen hat ihn offensichtlich inmitten der Zeit der Armut und des Hungers übermannt.'

¹²⁶ Wolf 1994, 182.

¹²⁷ Grimmelshausen 1993, II, 18 (p. 160f).

¹²⁸ Lea, 1546 naar Krauss 1908, 74 = ID., *SuSdSüdslaven* II, Leipzig 1884, 42 = Petzoldt 1970, 46 n^o41: 'Das falsche Hexenfett; smeren van een kar ook bij Lalanne 1979, 112-115 n^o14 (zie infra).

¹²⁹ Lea, 1258 naar Heinrich von Wlislocki, o.c., München 1893, 115.

moeder, die hem voor rot scheldt: het is haar vliegzelf om op ovenschop en bezem te vliegen. Ze smeert de ovenschop (*Backschaufel*) in en vliegt naar de ossen en haalt ze naar beneden.¹³⁰

Strackerjan heeft een 'wagen'-versie in Oost Friesland verzameld: Bij een veld *De Wieken* in de gemeente Stollhamm in Butjadingen liggen twee boerderijen, *grote* en *lüttje Smärpott* genaamd. Lang geleden woonde in de *grote Smärpott* een vreemde man, die 's nachts zijn werk deed met een wagen zonder paarden. De buurman uit *lüttje Smärpott* komt eens bij hem om zijn wagen te lenen. Hij zegt dat dat kan, maar dat de wagen nog niet gesmeerd is. De volgende ochtend voor dag en dauw gaat de buurman de wagen halen, maar de boer van *grote Smärpott* ligt nog op één oor, en hij pakt zelf de smeerpot en smeert de wielen van de wagen. Zodra hij het vierde wiel gedaan heeft, rijdt de wagen weg. De ontwaakte boer komt, roept snel:

*'Trinnöhlken Smär,
kumm hier man här!'*

Meteen keert de wagen om. Sindsdien dragen de twee boerderijen die namen.¹³¹

In Sör Tröndelag in Noorwegen vindt de dienaar van de heks Lisbet Nypan bij toeval de zelf, smeert die op een slee, waarop die wegvloog en niemand weet of hij ooit neerkwam.¹³²

Het zalven van de wagen is ook in Zweden bekend. Klintberg vat samen: Een man neemt per ongeluk zijn vrouws hoorn, gevuld met heksenzelf, en begint de wielen van een wagen te smeren. De wagen vliegt de lucht in en gaat er vandoor. (In sommige versies stopt zijn vrouw door tover de vlucht.) De wagen valt neer in een moeras.¹³³

Het verhaal is ook in een heksenversie te zien, waarin een slagersgezel een oude vrouw zich ziet insmeren [en wegvliegen] en de zelf eerst uittest op een kalf en een hond, die stuk voor stuk de schoorsteen uitvliegen, alvorens het op zichzelf toe te passen en te vliegen naar de heksendansplaats.¹³⁴

In een versie uit het Zweedse Östergötland is sprake van een oude vrouw uit Kölefors, die, zoals het praatje ging, in de paasweek gewoon was naar de Blåkulla te gaan. Op een woensdag in de passieweek had ze om haar vertrek naar de heksenberg glad te laten verlopen, alvast haar schoenen gesmeerd en bij de haard gezet om te drogen. Er werd echter aangeklopt en een oude vrouw vroeg om onderdak vanwege de regen. De heks (*troll-vrouw*) had er niet veel zin in, maar liet de vrouw toch binnen om zich te drogen. Toen het vuur bijna gedoofd was, wilde de vrouw haar schoenen, die ze bij het vuur had gezet om te drogen, aantrekken om haar weg voort te zetten, maar trok per ongeluk de schoenen van de heks aan. Nauwelijks is ze de deur uitgestapt of ze wordt door de schoenen de lucht

¹³⁰ Gaál 1965, 105 n^o153; vgl. ID., 104 n^o152, ook uit Unterwart, waarin eveneens de ossen op een boom zijn gevlogen, nu echter door een toverkundige Hongaar, die jaloers is op de ossenaankoop. Ook hier worden de ossen met de ovenschop neergehaald, maar over zelf wordt niet gesproken. Vgl. ID., 103f n^o151 uit Schlaining: Een man gaat met twee ossen naar de markt; opeens zitten ze bovenop een grote appelboom. Hij gaat naar zijn schoonmoeder (met wie hij ruzie heeft en die ze misschien erop heeft laten vliegen). Ze neemt de ovenschop (*Ofenschiessel*) en stoot er 3x mee op in de boom ('auf dem Baum hinaufgestoßen') en meteen zijn de ossen beneden. – Ze is 3x op de ovenschop naar boven gevaren en heeft wat gezegd, maar dat heeft hij niet vernomen. Ze is 3x opgevaaren, de ossen hebben zich opeens verheven en zijn naar beneden gekomen als een vogel.

¹³¹ Zaubert 1928a, 193f = Strackerjan 1972, II, 386.

¹³² Christiansen 1958, 48: Oppdal. NFS. Olav Hansen 3. (1930).

¹³³ Klintberg 2010, 281 type N27: *Wagon smeared with witch's ointment* (12 reg.; 15 var.).

¹³⁴ Kühnau 1910-3, V, 30f n^o1384: 'Kalb, Hund und Metzgergeselle im Gefolge der Hexe', naar R. Nidel uit Kaltenbrunn a. Zobten, in: *Prov.-Bl.* 1873, 179.

in gesleurd, maar hangt ondersteboven en wordt over de grond gesleurd tot ze erin slaagt een bosje te grijpen. Tegen de ochtend kwam een man langs en schoot haar te hulp. Met een stok wrikte hij een schoen los, die meteen met de stok wegvloog.¹³⁵

Klintberg vat de Zweedse versies samen: Per ongeluk smeert een man zijn laarzen met de zalf uit de hoorn van een heks. Zijn benen met de laarzen eraan worden de lucht ingetrokken en hij moet lopen op zijn handen met zijn voeten in de lucht tot hij iemand tegenkomt, die hem van de laarzen bevrijdt. De laarzen vliegen weg naar Blåkulla.¹³⁶

In een oude versie van de wegvliegende schoen is nog geen sprake van de toverzalf. Vincent van Beauvais heeft het verhaal van een man, die zijn laars niet aankrijgt en wenst dat de duivel hem moge halen; meteen vliegt de laars de lucht in.¹³⁷ Ook Gregorius de Grote heeft in zijn *Dialogues* een dergelijk verhaal: Een priester riep eens voor de grap tegen zijn dienaar: 'Kom, duivel, trek mijn schoenen uit!' En meteen vlogen zijn schoenen van zijn voeten door een onzichtbare kracht en de arme kerel schrok zich bijna dood. Gelukkig had hij de tegenwoordigheid van geest om te roepen: 'Heen, boze, heen!' en redde zich zo van verdere demonische bemoeienis.¹³⁸

Ook is er nog een Zweedse sage over de rode broek van de heks. De heks kwam uit Holland naar Bohuslän en die broek van rood leer zat tussen de andere kleren, maar de meid vond hem op een dag en trok hem uit nieuwsgierigheid aan. Meteen werd ze getransporteerd naar Holland naar de zus van de heks.¹³⁹

Een Spaanse versie is gecontamineerd met de wraak van de heks. Een 's avonds naar huis gaande boer hoort meisjes roepen uit een rots op de berg en gaat vragen wat zij willen (want hij wist niet dat het een betoverde rots was). Ze vragen hem om een lekkere taart voor ieder van hen en hij belooft het. Hij maakt thuis 3 lekkere taarten en gaat die brengen, maar zijn vrouw heeft stiekem een hap uit elke taart genomen. De meisjes merken het, maar zeggen niets en geven hem een mooie sjaal voor zijn vrouw. Onderweg voelt hij zich beschaamd met een vrouwsjaal te lopen en stopt hem in zijn broekzak, maar meteen – woesh! – vliegt hij de lucht in.¹⁴⁰

In Eschelkam in de Oberpfalz gaf een meisje de in de verte trekkende geliefde uit het melkzeefje een haar als aandenken; toen ze na drie dagen door verlangen werd aangegrepen, zag ze het melkzeefje door de deur naar binnen komen en door het raam naar buiten vliegen; de zeef echter vloog naar de geliefde in het verre dorp. Later bekende hij, dat hij bij een heks was geweest en de haar te hebben laten bespreken, dat wie hem gedragen had hem moest nalopen. In een tweede versie geeft in de buurt van Arlon een meisje een soldaat in plaats van haar eigen haar enige haren van een haarzeef als aandenken; de zeef loopt de soldaat na.¹⁴¹

¹³⁵ Booss 1984, 289: 'The Troll Shoes'.

¹³⁶ Klintberg 2010, 281 type N28: *Boots smeared with witch's ointment* (6 reg.).

¹³⁷ Soldan-Heppe I, 179 naar Vincent. Bell., *Spec. mor.*, III.8.5.

¹³⁸ Trachtenberg 1970, 56 naar Grillot de Givry, *Witchcraft, Magic and Alchemy*, London 1931, 92.

¹³⁹ Klintberg 2010, 287 type N55: *The red leather trousers of the witch* (1 reg.; 2 var.).

¹⁴⁰ Rey-Henningsen 1996, 144f n°80: *The Three Young Girls and the Farmer*; rec. 1977, M. R-H. van Jesusa Taboada, 63-j. sigaretverkoper te Betanzos, La Coruña. In 'de wraak van de heks' wordt de sjaal om een boom gebonden, die dan doorbreekt of in brand vliegt. (Zie *The Macaws* 18.)

¹⁴¹ Eckstein, in: *HDA VII*, 1682 (Schönwerth, *Oberpfalz* 1, 132ff n°3; Ranke, *Volkssagen*, 26; Gredt, *Luxemburg* 476ff n°243).

Het verhaal van de behekste haren is al te vinden in de zogeheten 'Gouden Ezel' van Apuleius (zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Lucius_Apuleius_Madaurensis), verteld door het meisje Fotis aan de hoofdpersoon Lucius. Het gaat om Pamphile, haar meesteres, en haar magische kunsten, waarmee ze gehoorzaamheid eist van de geesten, druk uitoefent op de sterren, de goden chanteert en de 5 elementen onder haar duim houdt. Ze doet deze kunsten het meest energiek, wanneer ze op een knappe jongeman verliefd is, wat vaak gebeurt, en momenteel is ze hopeloos verliefd op een jonge Boeotiër, die echt heel knap is, en ze gebruikt haar beste toverkunsten om hem te verleiden. Gisteren hoorde Fotis haar nog de Zon dreigen, dat, als hij niet opschoot met ondergaan om haar meer tijd voor haar toverij te geven, ze een wolk van duisternis over hem zou uitgooien en de aarde tot een eeuwige nacht [pralaya] verdoemen. Dat was, nadat ze de Boeotiër bij de kapper gezien had en Fotis eropaf had gestuurd om een pluk haar van de jongen te verschalken. Hoewel ze geprobeerd had onopvallend te doen, had de kapper haar gegrepen, ruw de tussens haar borsten verstopte haren tevoorschijn gerukt en haar de deur uitgesmeten. Ze had toen maar wat geitenhaar meegenomen van iemand, die huiden zat te scheren, dat dezelfde gelige kleur had als dat van de Boeotiër, en aan Pamphile gegeven, die ermee naar de zolder was geklommen, die ze gebruikt voor haar dodelijke riten. Deze is open naar alle vier de windrichtingen, met een bijzonder ruime blik op de oostelijke hemel. Hier staan haar spullen, de vele soorten wierook, metalen plaatjes met geheime tekens, snavels en klauwen van onheilsvogels, stukjes lijkenvlees zoals neuzen en vingers van gekruisigden, verder nagels van kruisigingen, met stukjes vlees er nog aan, blazen met bloed van mannen, die ze vermoord heeft, en schedels van voor de wilde beesten gegooid misdadigers. Pamphile begon toverspreuken te mompelen over de nog natrillende ingewanden van een of ander beest, doopte die in de potten met bronwater, koemelk, berghoning en mede. Vervolgens kamde ze het haar, knoopte het in speciale knopen en wierp het met een berg wierook op haar houtskoolvuur. De macht van deze tover is onweerstaanbaar, ondersteund door het blinde geweld van de opgeroepen goden. De geur van het smeulende haar dwingt de eigenaar te komen, zodat in plaats van de Boeotiër de geitenhuiden aan de poort kwamen rammelen om toegang, magisch voorzien van menselijk leven.¹⁴²

¹⁴² Apuleius, *The Golden Ass*, Harmondsworth 1950. Het verbranden van een haar (veer of schub) om de helper te roepen zien we vaak in sprookjes van het type ATU 554: The Grateful Animals.

HOLLANDSCHE SCHOUWBURG

NV: HET HOLLANDSCH TOONEEL ·
DIR: LOUIS DE VRIES

DE BOKKENRIJDER

OF HET SKELET
DOOR FREDERIK VAN EEDEN

TH. MOLKENBOER 1919

Theo Molkenboer - Een poster uit 1919 voor Frederik van Eeden's toneelstuk De Bokkenrijder

4. ML 3045: *Following the witch*; SINSAG 511: *Über Weg und Steg*

4a. De Grote Sprong

*Dat is een schoone sprong, zei Barend,
en hij stapte over een slootje.*¹⁴³

In het in 1458 vervaardigde gedicht *Moerin* van Hermann von Sachsenheim uit Konstanz wordt de volgende komische situatie uitgebeeld: Een oude vrouw, die nabij Urach woonde, had een toverzalf gemaakt. Daarmee bestreek ze het kalf en zette erop gezwind haar man. In één nacht snelde hij naar Praag en deed daar snel zijn boodschap. De oude vrouw had hem ook verboden, als hij weer naar huis wilde rijden, dat hij geen woord (*ein wort nit*) mocht spreken, terwijl hij op dit kalf zat. Spoedig kwam hij in de buurt van de Alpen en hij ontwaarde het diepe dal, daar sprong hij overheen in één sprong. De bode was oud, hij was niet jong, hij sprak: ‘Dat is de mooiste sprong, die ik ooit van een kalf zag.’ En zodra hij dit woord sprak, stond hij daar, het kalf verzwond.¹⁴⁴

Een andere versie van ‘de grote sprong’ is te zien in de *Zimmerische Chronik*:

*Ain burger zu Mösskirch, Petter Schneider, nam sich an, were ain farender schuoler und mermals in Fraw Venusberg gewesen. – Er sagt auch für wahr, das er uf ain zeit in Fraw Venusberg gefaren were, und het ain burger von Mösskirch seiner gesellen ainen mit sich genommen. Nun weren sie durch alle luften uf zwaien kelbern gefaren und als sie zu angender nacht geen Rotenburg an Necker kommen, weren sie ab allen heuseren und insonderhait ob ainem würtshaus das inen auch wol bekannt hingefaren und hette dasselbig würtshaus ain vorder gros storkennest gehabt und wiewol sie baidt nit reden dörsen, er auch solichs seim mitgeferten, dem Strölin hoch eingepunden, idoch, als den Strölin bedacht hatte, sein kalb het ob dem großen storkennest gescheucht, derhalben ain großen sprung gethonn het er unverdacht gesprochen: ‘Petter, das ist ain sprung von ain Kalb!’ und mit dem wort were der Strölin im storkennest gelegen, daraus er auch keineswegs kommen aber auch reden künden bis an dritten tag; do het er, im seiner widerhaimfart außer dem storkennest darvon geholfen und darvon gepracht.*¹⁴⁵

Ook in de *Relationes Curiosae* ook wel *Größte Denkwürdigkeiten der Welt* van Eberhard Werner Happel, verschenen tussen 1683 en 1691, is een versie te vinden. Hij heeft het verhaal ontnomen aan een volksprent (vliegend blad). *Zu Bitterfeld, auf einem nahe dabei gelegenen Dorfe, dienete auf des*

¹⁴³ Harrebomée I, 32.

¹⁴⁴ Hansen 1901, 131f nt. 3. Het is een variant op het thema van de ‘uit de lucht gevallen mens’, te zien bij Gervasius van Tilbury (infra).

¹⁴⁵ Birlinger, *Aus Schwaben*, Wiesbaden 1874, I, 117f n^o138: *Luftfahrt*, naar *Zimmerische Chronik* II 80ff. Een burger uit Mösskirch, Petter Schneider, nam zich aan, was een ‘varende scholier’ en meermaals in de Vrouw Venusberg geweest. – Hij zegt ook als waarheid, dat hij eens naar de Vrouw Venusberg was gevaren en een burger uit Mösskirch, een van zijn gezellen, had meegenomen. Nu waren ze door alle luchten op twee kalveren gevaren en toen ze bij de aangaande nacht bij Rotenburg aan de Necker kwamen, waren ze voorbij alle huizen en in het bijzonder boven een herberg die hen ook welbekend was gevaren en die herberg had een zeer groot ooievaarsnest gehad en hoewel ze beiden niet mochten spreken, wat hij ook zijn medereiziger Strölin hoog had ingebonden [= ingepeperd (?)], echter, toen Strölin bedacht had, dat zijn kalf van het grote ooievaarsnest geschrokken, derhalve een grote sprong heeft gedaan, had hij onverdacht gesproken: “Petter, dat is een sprong van een kalf!” en met het woord lag Strölin in het ooievaarsnest, waaruit hij in het geheel niet kon komen noch kon spreken tot de derde dag; toen heeft hij (i.e. Petter) hem op zijn terugreis uit het ooievaarsnest geholpen en daarvandaan gebracht.

*Rats daselbst Vorwerk eine Enke [akkerknecht] und Schirrmeister [trosonderofficier] beisammen, und weil der Enke sich auf eine gewisse Zeit aus dem Bette verlor [d.w.z. niet in zijn bed te vinden was] und daher in Verdacht der Hexerei kam, kommt dem Schirrmeister der Vorwitz an [vat het plan op], die Wahrheit dessen zu erfahren, mitgenommen zu werden. Hierauf präsentieren sich die folgende Nacht zween Böcke, auf einen setzt sich der Enke, auf den andern der Schirrmeister, doch warnet ihn dieser, er sollte ja kein Wort unterwegs reden. Sie kamen an den See bei Seeburg in der Grafschaft Mansfeld, da springt der eine Bock mit dem Enke in einem Hui [in een wip] über den See. Der Schirrmeister denkt, was will daraus werden? Sein Bock, der etwas kleiner und schwächer, stellet sich als furchtsam, meckert und gehet zurück. Endlich holet er aus und setzt in einem Sprung hinüber, da hebt der Schirrmeister an und spricht: 'Je, nun! War das nicht ein Sprung?' Augenblicklich wirft er ihn in eine Hecke, da er ziemlich zerstoehen des Tages erwartet. Und nachdem er sich mit Mühe aus der Hecke gearbeitet, gehet er wieder nach Bittersfeld, woselbsten er's angezeigt, wie es ihm ergangen.'*¹⁴⁶

In moderne sagen komt de grote sprong veelvuldig voor, ook als belangrijkste motief van de sage zoals in die van de Brechschmied, 'Ein Faust aus dem Handwerkerstande'. Net als de Schumberger Docter Kittel bezat de Brechschmied een tovermantel, waarmee hij zijn nachtelijke reizen volbracht. Eens wedde hij in een kwartier naar Praag te reizen, daar met een bruid te dansen [huwelijk als sabbat!], met medeneming van een getuige, die tijdens de reis moet zwijgen. Maar deze spreekt onderweg en stort neer, ontwaakt op een mesthoop in de buurt van Bakow. Op een latere reis houdt de begeleider zich langer aan het zwijgebod, maar als ze over de Schwarzbrunnberg zweven, kan hij het niet nalaten te zeggen: 'Nu, dou hon m'r so schun 'n Swarzeborn,' en valt dood.¹⁴⁷

Vergelijkbaar met de smid is de *Gießler*, in het Nederlands vooral bekend als 'loodgieter'. [Loodgieten is een vorm van waarzeggen: gesmolten lood wordt in water gegoten en vormt een figuur; vergelijk het lezen van theebladeren of koffieprut.] In dit geval betreft het zelfs een hoofdgieter van de overkant van de Rijn, die iedere zaterdag naar huis gaat, en een collega wil weten hoe hij dat doet. De man brengt een boek en een geit, ze zetten zich erop en na 'Über Hecken und Stecken' vliegen ze weg. Bij de Rijn zegt de collega: 'Majusepp nochemol, wat e Sprunk vun er aler Gäß (oude geit).' Hij valt neer en moet nog een heel eind lopen.¹⁴⁸

Te vergelijken met deze toverkundige smid is de 'Duitse schaper', die in Vlaamse sagen vaak optreedt. De boerenknecht Tist is bevriend met zo'n Duitse schaper, Bernhard genaamd, en wil eens met hem mee naar de kermis [kermis als sabbat!] in Duitsland, 300 uur [symbolisch getal] ver weg. Beiden zetten zich bij de avondschemering [twilight zone] op een geit en met 'Over al en door al' zijn ze weg. Tist mag onderweg niet omkijken [i.p.v. spreekverbod], doet het toch [waarom?] en valt neer in een wei. Zwaar gewond in een vreemd land ligt hij daar, maar gelukkig komt de schaper op de terugweg langs en neemt hem mee naar huis.¹⁴⁹

In een andere sage gaat de Duitse schaper elke zaterdag naar Duitsland om een schoon hemd; de koehoeder van boer Bertje wil mee. Hij mag onderweg niet spreken. Buiten staan twee houten paarden klaar en de schaper zegt: 'Over al en door al!' Bij een sprong over zee zegt de koeier: 'Wel,

¹⁴⁶ Happel 1990, 260: 'Die teuflische Bocksfahrt' (*in gegenwärtigem Kupfer abg'bildet*).

¹⁴⁷ Kühnau 1910-13, V, 238f n°1595.5: 'Die Mantelfahrt'. Voor Dr. Kittel, zie Peuckert, *Schles. S.*, 87ff.

¹⁴⁸ Zender 1966, 387 n°1174: 'Der Gießler reitet über den Rhein'.

¹⁴⁹ Stalpaert 1968, II, 74f DS 20b: *Van Tiste* (Claerbout, *Sprookjes en Verhalen uit Tieltse*, Pittem 1899, 10).

wat duivel van een sprong is dat!' Hij valt aan de overkant van de zee, drie maanden van huis.¹⁵⁰ Maarten, de koeherder van boer Maes, merkt, dat Ko, de Duitse schaper, zaterdagochtend niet in zijn bed slaapt en begluurt hem. Ko geeft een stamp op de grond en een houten paardje verschijnt, waarop de schaper met de woorden 'over al en deur al!' verdwijnt. Dat lijkt Maarten ook wel wat en hij vraagt de schaper of hij eens mee mag. Dat mag, als hij niemand er wat van zal zeggen. Maarten belooft het en die zaterdag gaan ze. Ko drukt Maarten op het hart onderweg niets te zeggen en ze gaan ieder op een houten paardje. Ze vliegen weg en weldra zijn ze boven zee. 'Wel, christene zielen toch,' zegt Maarten, 'is dat toch een sprong!' Meteen ligt hij op de grond en heeft drie maanden nodig om weer bij boer Maes terug te komen.¹⁵¹

Een sage uit Beveren (Veurne) is genaamd 'Deur al op de makke', wat misschien de spreuk is, die de schaper zegt, maar er wordt alleen gezegd, dat schrijlings op hun makke (paard, waarschijnlijk het houten paard uit de vorige sagen, want dat is zeer mak) de Duitse schapers op zaterdag naar Duitsland gaan voor een schoon hemd en zondag naar Rome voor de vespers.¹⁵²

In een variant uit Dudzele, getiteld 'Zaterdagse reis', komen grote witte geiten hen ophalen; ze mogen niet omkijken; eentje, die dat deed, werd meteen door de geit teruggebracht.¹⁵³

In een variant uit Koolkerke zegt de Duitse schaper tegen de koeherder: 'Ga je mee in Duitsland pannenkoeken eten bij mij thuis?' [pannenkoeken eten als sabbat] De koeherder wil wel en mag onderweg niet spreken. De schaper stampet en twee vospaarden komen. Met 'over en deur al!' gaan ze en zijn in één sprong bij de zee en met de tweede erover. 'Sa's pertank wel 'n sprong!' zegt de koeherder en ligt op de grond en komt pas na jaren thuis.¹⁵⁴

In een versie uit Oedelem vraagt de koewachter aan de schaper hem mee te nemen als hij zaterdag naar Duitsland om een schoon hemd gaat. Ze zetten zich op geiten en onderweg mag niet gesproken worden, maar de man zegt: 'Gedomme dat affeseert, hé, schapre!' en meteen valt hij op de grond.¹⁵⁵

In een variant zonder de sprong uit Opwijk (1937) gaat de scheper zitten, neemt de ongelovige koeherder op schoot en weg zijn ze en op ne vloek en ne sakker zijn ze in Holland bij de vrouw van de scheper (hier dus een 'Hollandse schaper').¹⁵⁶

In een Engelse variant is het een heksende pachter uit Trostrey, die een kennis invoert in de geheimen van zijn kunst en hem meeneemt op een vrijdagrit. Ze gaan op twee kalveren en mogen onderweg geen woord spreken. Onderweg komen ze bij de Usk en de kennis krijgt angst en fluistert: 'Goed kalf! Breng me slechts heel erover!' Meteen valt hij in de plomp en met de feestdag [sabbat als feest op vrijdag] was het over.¹⁵⁷

Net als de herders worden ook vrijmetselaars ervan verdacht meer te kunnen dan anderen. Als er vergadering was, vlogen de *framassons* op een bok of kalf (*meute*) door de lucht. In een paar minuten waren ze bijv. in Parijs.¹⁵⁸ De bende Framassons zweeft in de lucht. Ze riepen: 'We

¹⁵⁰ Stalpaert 1968, II, 74 DS 15 (*RdH* 24, 1888-89, 402); vgl. *Volk & Taal* 3, 10-12: De Duitse schaper zegt: 'Over al en boven al,' en gezeten op twee beesten vliegen hij en de boer naar Duitsland. Op de terugweg spreekt de boer ondanks het zwijgebod en valt van het beest in het grote water en het duurt 3 maanden voor hij thuis is.

¹⁵¹ Stalpaert 1968, II, 72-74 DS 14 (algemeen Vlaams) = *RdH* 1869-70, 70.

¹⁵² Stalpaert 1968, II, 74 DS 16 (J. Leroy, in: *Biekorf*, 1890, 329; in: Stalpaert, *Toverije*, 43).

¹⁵³ Stalpaert 1968, II, 74 DS 17 (Dendooven, in: *Biekorf*, 1958, 208).

¹⁵⁴ Stalpaert 1968, II, 74 DS 18 (Mahieu, in: *Biekorf*, 1957, 301 n°8: 'Van een Duitse schaper').

¹⁵⁵ Roeck & Marquet 1980, 108 uit 1963 = O. Mattheeuws, sage n°387.

¹⁵⁶ A. Roeck, in: *Volkskunde* 99, 371f uit Opwijk 1937, Hs B. van den Broeck = Pauwels, 261.

¹⁵⁷ Agricola 1976, 133 n°167: 'Des Hexers Feiertagsanflug'.

¹⁵⁸ Daras 1964, 47 n°245.

vertrekken van hier tot Keulen, in de wijnkelders, over haag en over heuvel!¹⁵⁹ Jan Beek van Nijlen was zo'n *framasson*. Hij wil naar de bijeenkomst in de kelder [wijnkelder als sabbat] bij de notaris van Berlaar. Hij zet zich op een *nuchtere meutte*, d.w.z. een kalf, en vliegt door de lucht in één sprong over de Nete. 'Och God, zoe ne groete sproeng voor ne nuchtere meutte!' zegt hij en valt met zijn *kloeten* van de *meutte*.¹⁶⁰

Beschuldigd van hekserij werd ook de roversbende van de 'Bokkenrijders'. Van de *Bockreiter von Herzogenrath* werd gezegd, dat ze over de Rijn vlogen na zich met zalf ingesmeerd te hebben, gezeten op een bok met de woorden: 'Über alle Hecken und Strücker.' Bij de sprong over de Rijn zei eentje: 'Jesses, was ein Sprung!' en werd afgeworpen.¹⁶¹

In een sage uit Belgisch Limburg is sprake van twee broers. De ene is rijk en de andere arm, ondanks al zijn geploeter, en hij vraagt zijn broer hoe dat zit en deze zegt 's nachts erop uit te gaan met de Bokkenrijders. Hij neemt de broer mee om middernacht en zegt hem niet over de Heer en Onze Vrouwe te spreken. Ze zetten zich op bokken en de ene zegt:

'Over bos en struik,
Door de wolken uit!'

Onderweg klaagt de arme broer: 'Ai, ai, Jezus, Maria, wat doet mijn kont toch pijn op zo'n scherpe rug!' Meteen gooit de bok hem af, maar een hoop zand breekt zijn val. 's Morgens gaat hij verder, komt bij mensen, die hem niet verstaan en heeft ruim 7 jaar nodig om thuis te komen bij zijn vrouw, die ondertussen hertrouwd is, maar de nieuwe man rent weg.¹⁶²

In een door Daras in de Kempen verzamelde versie mag een man, die op een bok door de lucht rijdt, niets zeggen, maar bij een sprong over een vijver roept hij: 'Ne goeie sproeng!' en valt.¹⁶³

Een man uit Wehr in Luxemburg ging op een nacht schatgraven met behulp van een zogeheten geldroede (zie aflevering 2), een drie voet lange hazelaar. Die wordt daartoe in de grond gestoken. Als hij zich naar de grond buigt, ligt daar een schat. Op aanwijzing van de stok groef de man in de Helterbeek bij de Moezelmolen. Terwijl hij daarmee bezig was, liep een grote bok tussen de benen en droeg hem wel vier uur ver tot aan de Saarspitze, waar de Saar in de Moezel stroomt (vgl. Grote Sprong) en wierp hem daar neer. Nog leven afstammelingen van de man, die men *Boksritters* noemt. Een boer uit Lintorf in Westfalen had wieden gestolen en naar huis gaand liep hem een bok tussen de benen en voer met hem door de lucht. Al kwam hij ook ongedeerd op aarde, hij stal van zijn leven niet meer.¹⁶⁴

Ook in Zwitserland had je vroeger dievenbendes. Een dergelijke bende hield zich op in het Lötschental, die de *geschulten Diebe* werden genoemd. Waarom ze 'geschoold' werden genoemd was, omdat de medeleden zich moesten oefenen met zware buit op een plek, die thans nog bij Blätten wordt aangewezen, over de Lonza (de wilde gletsjerbeek in het dal) te springen.¹⁶⁵

Ook in Zweden is 'de grote sprong' bekend: Een tovenaars laat een man naar huis rijden op een kalf op voorwaarde dat hij geen woord zegt. Het kalf maakt een grote sprong over een rivier en de man

¹⁵⁹ Daras 1964, 48 n^o250.

¹⁶⁰ A. Roeck, in: *Volkskunde* 99, 372 uit Vierssel 1964 van 75-j. schrijnwerker = Daras n^o246 (vgl. Berg, 568).

¹⁶¹ Zender 1966, 386 n^o1169: 'Die Bockreiter von Herzogenrath'.

¹⁶² Roeck 1980, 154-156 = Blécourt 1982, 497f: 'De rit van de kandidaat-Bokkerijder.

¹⁶³ Daras 1964, 47 n^o249; ID., 46 n^o238-9: Bokkenrijders, een dievenbende, die op een bok door de lucht vlogen.

¹⁶⁴ Sloet 1887, 145 naar Gredt, *Das Luxemburger Land*, 329; Hartmann, *Bilder aus Westfalen*, 116.

¹⁶⁵ Runeberg 1947, 69 naar Höfler, *Kultische Geheimbünde der Germanen*, I, 26f.

kan niet nalaten te zeggen: 'Dat was een grote sprong voor zo'n (baby-)kalf!' Hij wordt onmiddellijk afgeworpen.¹⁶⁶

Vrouwen, die meer kunnen dan anderen, zijn heksen. Een man in Dedense (Neder-Saksen) merkt, dat zijn vrouw 's nachts weg is, vraagt ernaar en ze zegt hem mee te gaan. Zij gaat op een geitenbok, hij op een kalf en mag niets zeggen. Zegt: '*Dat is pas awer 'n sprung for so'n soffkalf!*' en wordt afgeworpen.¹⁶⁷

Een knecht vraagt de boerin op een meinacht [= 1 mei, Walpurgisnacht] mee te mogen naar de Blocksberg [= sabbat], krijgt een kat, mag niets zeggen, zegt: '*Donnerwêr, dat was aber 'n kattensprung!*' en moet twee dagen lopen om weer thuis te komen.¹⁶⁸

Een man, wiens vrouw een heks is, wil weten hoe het eraan toe gaat met Walpurgisnacht. Zijn vrouw zegt hem mee te gaan en om 11 uur neemt ze haar bezem, smeert de steel in met heksenalf, zegt haar man erop te gaan zitten, maar geen woord te spreken. Ze vliegen de schoorsteen uit naar de Blocksberg, waar het een drukte van belang is. De duivel preekt, waarna er wordt gegeten en daarna gedanst. Om 12 uur is het over. Onderweg naar huis zegt de man bij een groot water: '*Das ist ein gewaltiger Sprung für einen kleinen Besen!*' Hij valt en moet de rest van de weg naar huis lopen.¹⁶⁹

Volgens een Stapelholmer [Harzland] vertelling mocht een knecht achterop bij zijn bazin op de bezemsteel meerijden [naar de sabbat]; toen hij echter bij een heftige sprong over een breed water het stilzwijgen verbrak, viel hij op de grond.¹⁷⁰

In een versie uit Sleeswijk-Holstein ziet een knecht zijn bazin in de Johannisnacht zich op de bezemsteel zetten, die ze eerst met zalf bestreken heeft. Hij doet haar na en vliegt over berg en dal, komt bij een groot water en roept: '*Das ist doch des Satans!*' en stort meteen neer. Ditzelfde overkwam volgens een Dithmarse vertelling iemand, die een heks mee op haar geitenbok nam, of in een Breitenburger vertelling een meid, die haar bazin mee op haar kater nam: toen ze het stilzwijgen verbraken, vielen ze op de grond.¹⁷¹

Een boerin in Kapelle nabij Antwerpen vraagt haar man of hij meewil naar de sabbat. Ze haalt twee kalveren uit de stal en ze gaan erop zitten en ze zegt hem geen woord te spreken en roept: 'Over haag en heg tot Keulen in de wijnkelder!' Ze vliegen weg, tot hij bij een sprong over een groot water zegt: 'God zegen ons allen, wat een grote sprong voor een kalf.' En hij staat in een vreemd land, zo'n 60 uur van Antwerpen.¹⁷²

In een variant uit de omgeving van Maagdenburg vraagt een vrijer zijn meisje hem mee te nemen naar de Brocken. Ze zegt hem geen woord te spreken en bij haar op het kalf te gaan zitten. Dan zegt

¹⁶⁶ Klintberg 2010, 260: type M111: *A great leap for a calf* (2 regio's, 3 var.).

¹⁶⁷ Peuckert 1966b, II, 420 n^o1275: 'Auch ein Ritt auf dem Kalbe'.

¹⁶⁸ Peuckert 1966b, II, 421 n^o1276: 'Der Katzenritt zum Blocksberg'.

¹⁶⁹ Peuckert 1966b, II, 421f n^o1277: 'Ein Sprung für einen Besen'.

¹⁷⁰ Zaunert 1928b, 537 (*Heim*. 9, 64).

¹⁷¹ Müllenhoff 1976, 537, comm. bij n^o340 naar Dannewirke 1844, n^o53. Wolf 1843, n^o385, 563; Thiele, *Danm. Folk*. II, 90, 208.

¹⁷² Wolf 1843, 469 n^o385: 'Ein Ritt auf Kälbern', van M. van der Voort = Peeters, in: *Eigen Haard* 1946, 208. Vgl. Haver 1964, 382 n^o1050:

'Over haag en over heg
tot Keulen in de wijnkelder'.

Vgl. n^o1052: Heksen rijden weg op kalveren en bokken onder de spreuk:

*Over haag en over heg
te Keulen in de wijnkelder*

(naar Welters, *Limburgse legenden...*, 1875, 2, 66).

ze enige woorden en het kalf rent met hen weg naar de Brocken, waar de heksen dansen, eten en vrolijk zijn. Ze gaan samen op het kalf terug, maar bij een groot water, waarover het kalf spring, zegt de knecht (!): *'Das war ein gewaltiger Sprung für ein so kleines Kalb!'* Hij valt, zij vliegt door en hij moet lopen.¹⁷³

Het verhaal is een aardige manier om een dagenlange afwezigheid te verklaren. In een versie uit Groningen zei Lubbert, de jongste knecht van een boer in de Grouf bij Riep na vijf dagen afwezigheid, dat hij op de rug van een dikke zwarte bok over het water was gekomen. Hij mocht geen woord zeggen en toen hij dat toch deed, had de bok hem afgesmeten en had hij vier, vijf dagen moeten lopen om thuis te komen. Maar het was de moeite waard geweest, want ze hadden rijstebrij met suiker en pannenkoeken (!) gegeten en ook hadden ze drank gehad, maar het was een vreselijke goddeloze bende geweest en hij was blij weer in Grouf te zijn.¹⁷⁴

In een Noord-Brabantse versie moet een bakkersknecht in dienst bij een weduwe vóór acht uur naar bed, doet eens of hij op de bank in slaap is gevallen, ziet de weduwe met haar dochter komen, zich uitkleden en insmeren met een zalf uit een kast, waarna ze zich schrijlings op een bezem zetten en zeggen: 'Boven uit en nergens aan!' en het raam uitvliegen. De knecht doet hetzelfde, vliegt naar een heuvel, waar de duivel met heksen een drankorgie houdt. De duivel wil de knecht doden, maar de jonge heks pleit voor hem. Hij moet echter terug en de duivel tovert een groot varken, waar hij achterstevoren op moet zitten. Onderweg roept hij: 'Jezus, is me dat een vaart!', wordt afgegooid, sleept zich naar het dorp, maar zegt zijn baantje op.¹⁷⁵

In een Noorse versie bootst een dienstmeisje haar bazin na en vliegt met het ingesmeerde vat naar de *Bluekolls* [Blue Knoll, vgl. de Zweedse Blokula], waar de heksen luisteren naar een preek van de Oude Erik.¹⁷⁶ Hij ontdekt haar en laat haar tekenen in het boek; ze schrijft: 'Ik ben geboren van God, in Jezus' naam!' De heksen gaan er vandoor, hun vliegmiddel met een zweep slaand; ook het meisje zweept het vat, maar zegt: 'Wat een grote sprong voor een brouwvat!', valt en verliest het boek.¹⁷⁷

Het boek zien we ook in een Tiroolse versie van 'God zeggen doet de sabbat verdwijnen': Een knecht waakt in de stal, ziet de meid zich insmeren en hoort zeggen: *'Zetzt auf und davon und nirgends on!'* Hij doet het na, komt in een zaal met eten, drinken en dansen. Na een tijdje komt iemand met een boek en hij schrijft:

'Jesus, Maria und Josef, steht mir bei!

Ich bin nicht im stande, allein auszukommen.'

Met een knal is het donker en hij moet twee dagen lopen om thuis te komen.¹⁷⁸

Het ondertekenen is ook onderdeel van een Slezische variant, getiteld 'Ein Hexenritt im Isergebirge': Een knecht loert in Walpurgisnacht zijn bazin af, die zich ontkleedt en met zalf insmeert, spreuken

¹⁷³ Zaunert 1928b, 274f: 'Bräutigamsgeschichten', uit Eichenbarleben bij Maagdenburg.

¹⁷⁴ Huizenga-Onnekes & Fijn van Draat z.j., 40: 'Mit heksen aan rais' uit Godlinze, 1908.

¹⁷⁵ Janssen 1978, 43f: 'Hij had er genoeg van'. Er is een grote gelijkenis met een Tiroolse sage uit de collectie van Zingerle, getiteld 'Der Bäckergereselle'. Zie ook Harrebomée I, 86: *Boven uit en nergens aan*. Met uitleg: 'Wie, uit hoogmoed, boven anderen zich verheft, zal niets goeds tot stand brengen: hij stoot zich het hoofd, en verwerft schade en schande.' Echter het hoofd stoten volgt op 'Boven uit en overal aan.'

¹⁷⁶ = de Duivel, ook in Engeland vaak met 'Old' aangeduid, zoals Old Nick (Zie Rudwin 1970, 32: Charles P.G. Scott, in his very interesting paper, 'The Devil and his Imps', lists forty-one names for the Devil with the adjective "old", waarna ze alle 41 volgen, waaraan Rudwin nog enige toevoegt.).

¹⁷⁷ Christiansen, *Folktales of Norway*, 1964, 36f n°17b: 'The Witches' Sabbath'.

¹⁷⁸ Zingerle 1969, 404 n°714 'Im Hennewinkel' uit Eggenthal, Obwurzer.

mompelt. De knecht smeert zich ook in en volgt haar naar de keuken, waar ze op een ovengaffel met de woorden *'Oben naus und nirgends an!'* de rookvang uitvliegt, achtervolgd door de knecht op een mestvork, naar de Blocksberg, waar in een grote kring wordt gedanst rond de duivel. De knecht wordt ontdekt, voor de duivel gebracht en moet een pact met zijn bloed tekenen, roept: 'In Gods naam, wijk van mij!' Donder en bliksem en de duivel verdwijnt in de grond. Ook de knecht voelt zich vallen en denkt in de hel terecht te komen, maar belandt in zijn bed, zodat hij zich afvraagt of alles een droom was. Hij neemt de volgende morgen zijn ontslag.¹⁷⁹

Ook sommige gewone mensen kunnen toveren, zoals Peter, die zijn vriend meeneemt op een strobundel met de woorden: 'Over bos, over berg en over dal,' naar Egypte [= sabbat] en hem zegt niet te spreken. Ze eten er, maar dan komt een stinkende schotel [vgl. Walter Maps visschotel] en de vriend spreekt en meteen is alles verdwenen, ook Peter, die thuis in zijn bed ligt, terwijl de vriend in Egypte is achtergebleven. Peter haalt hem echter de volgende nacht terug.¹⁸⁰

Dit verhaal over Peter is een moderne versie van het verhaal van Faust, die in het volksboek een mantel heeft om mee te vliegen. Drie jonge ridders hadden graag naar het bruiloftsfeest [huwelijk als sabbat!] van de keurvorst van Beieren gewild, maar de tijd was te kort om er heen te gaan. Bovendien waren ze niet uitgenodigd. Faust wil hen wel helpen op voorwaarde, dat ze geen woord spreken op de bruiloft. De drie gaan akkoord, krijgen van Mephistopheles, Faustus hulpduivel, sierlijke kleding, waarop Faust zijn mantel op de grond legt en het trio verzoekt erop plaats te nemen. Ook hij stapt erop en ze zweven weg. Na enige minuten zijn ze bij het vorstelijke slot, waar ze vriendelijk worden ontvangen en zich zeer vermaken, al vindt men het vreemd dat ze niets zeggen. Aan tafel zegt eentje echter: 'Dank u!' en Faust legt zijn mantel neer en roept: 'Op weg!' Twee weten de mantel te grijpen, maar de spreker is te laat. Nadat de anderen weggezweefd zijn, wordt hij met vragen overladen, maar omdat hij geen antwoord geeft, laat de keurvorst hem in het gevang gooien, waaruit hij 's nachts door Faust wordt bevrijd.¹⁸¹ Het grote voorbeeld voor het vliegen van Faust is het vliegende tapijt van koning Salomon, waarover veel verhalen de ronde deden, die ver in de tijd teruggaan.

Het spreekverbod komt overeen met het lachverbod, dat een houthakker werd opgelegd, die bij een bron een dronk gaf aan een Venusmannetje [d.w.z. uit de Venusberg] en door hem werd meegenomen naar de Ponsdorfer bruiloft, voorzien van een onzichtbaarheidkap. De huwelijksgasten waren hooglijk verbaasd het eten zo snel te zien verdwijnen, hetgeen de houthakker deed lachen, waarop het Venusmannetje hem de kap afnam, waardoor iedereen hem kon zien met een rest van het gestolen eten in zijn hand. Hij kwam er vanaf met een dracht ransel.¹⁸²

Het vliegen op een 'mantel' komt ook voor in een roman in verzen, opgenomen in de *Chronique de Normandie* van ene Benoît, gedrukt in 1487, waarvan een samenvatting wordt gegeven door Lecouteux. Toen Richard verbleef in zijn kasteel Moulineaux-sur-Seine en zoals hij gewoon was ging

¹⁷⁹ Kühnau 1910-13, V, 102-104 n^o1455 naar de herhaalde mondelinge vertelling van zijn oude *Muhme* in Neustadt in dialect, bericht door M. Rösel, in: *Am Urquell*, III, 1892, 31f.

¹⁸⁰ Teirlinck 1930, 17f uit Wetteren (O-Vlaanderen) = *Wodana* I, 29 = Wolf 1843, n^o550; vgl. Haver 1964, 382 n^o1046: Peter ging met de duivel om. Aan een kruisweg ging hij op een strobussel zitten, zegde: *Over bos, over berg en over dal*, en vloog naar Egypte.

¹⁸¹ Daalder 1959, 116f.

¹⁸² Ranke 1910, 140: 'Das verbotene Lachen' naar Peter, *Volkstümliches aus Österreich-Schlesien*, Troppau 1867, II, 9. Vgl. de vroedvrouw, die haar oog kwijtraakte, waarmee ze in beide werelden leefde; ook de man met de dwergenmuts is in twee werelden tegelijk; zijn lachen verradt hun aanwezigheid.

wandelen in het bos na het eten, hoorde hij een wonderlijk en vreselijk geluid van een grote menigte lieden, die tezamen waren. De herrie kwam nader en een van zijn schildknapen zag een koning met een groot gezelschap. En men noemde hen *la Mesgnie Hennequin* in de gewone taal, maar het was *la Mesgnie Charles Quint*, die vroeger koning van Frankrijk was (†1380). Dit avontuur herhaalde zich 3x per week. Richard verzamelde een honderdtal ridders, vertelde hen, dat een koning en zijn gezelschap, een hoop vreselijke herrie makend, zich zetten onder een boom, en hij vroeg hen hem te vergezellen om te zien vanwaar hij terugkeerde. Ze legden zich in hinderlaag, *a l'heure d'entre chien et leu, à l'avesprant* [het uur tussen hond en wolf is de avondschemering; *avesprer (-prir): commencer (pour le soir) à venir (DAF 46)*, overeenkomend met de avondwandeling (après souper) van Richard], hoorden de herrie en zagen twee mannen op de grond een veelkleurig kleed uitspreiden; ze zetten er stoelen op en een koning en zijn lieden, geheel brandend, namen erop plaats. Verschrikt gingen de ridders van Richard er vandoor en hij bleef alleen achter. Hij sprong op het kleed en bezwoer de koning in Gods naam hem te zeggen wie hij was en wat hij kwam doen op zijn land en wie die lui bij hem waren. 'Ik ben koning Charles Quint de France, die in deze eeuw is overleden en doe mijn penitentie van de zonden, die ik heb begaan op deze wereld; en dit hier zijn de zielen van ridders en andere lieden, die me dienden,' zei de verschijning. 'Wij gaan strijden tegen de ongelovige Saracenen en verdoemde zielen om onze penitentie te doen.' Richard vroeg hem, wanneer hij zou terugkeren. 'We zullen tegen het aanbreken van de dag terugkeren en heel de nacht zullen we met hen strijden.' Richard wilde hen vergezellen en meedoen met hun strijd; Charles beval hem daarop het kleed niet los te laten, wat hij ook ziet, en zei: 'Laten we vertrekken!' en ze vlogen weg. Grote herrie en storm makend bracht het kleed hen allen naar [het klooster] Sint-Catherine van de berg Sinaï. Richard hield een stuk van het kleed bij zich en ging de mis horen in het klooster. Hij ontmoette daar een van zijn ridders, die 7 jaar tevoren gevangen was genomen door de Saracenen, en hij meldde hem dat zijn vrouw verloofd was en dat ze over drie dagen ging trouwen. De ander vroeg hem zijn vrouw te zeggen, dat hij nog in leven was en gaf hem als bewijs de helft van een ring. De *Mesgnie* van Charles kwam terug en nam Richard mee, *singlant comme vent et tempeste*. Richard hervond zich alleen in zijn bos, ging terug naar zijn kasteel en vervolgens naar Rouen om de boodschap over te brengen aan de vrouw van de ridder, die hij in Palestina had ontmoet.¹⁸³

Deze roman kent enige varianten. Tijdens een rijtochtje bemerkt Richard een ronde (*carolle*) en denkt meteen aan de *Mesgnée Hanequin*, spoort zijn paard aan om erheen te gaan, maar een van zijn schildknapen, dood sinds een jaar, verspert hem de weg en legt hem uit, dat hij penitentie doet (*je fais ma pénance*) en dat al degenen, die de ronde vormen, onder bevel van Helequin staan; Richard gaat rekenschap vragen aan degene, die '*sans mon congé chasse en ceste forest cy.*' Helequin houdt zich op onder een meidoorn en verklaart: 'God, die onze meester is, heeft ons verlof gegeven om de hele nacht te gaan, tot de ondergaande zon [...], en wij lijden ieder van ons zoveel angst en pijn, dat het niet te vertellen is in een week.' Hierna volgt hetzelfde avontuur.¹⁸⁴

Te vergelijken is een verhaal uit de *Formicarius* van Johan Nider (†1438): Een edelman doorkruist op een nacht een woud nabij de Rijn met zijn schildknaap, die hij erop uitstuurt om de omgeving te verkennen. Deze ziet een groot leger van ruiters naderen. Hij waarschuwt zijn meester, die gaat kijken of het vrienden of vijanden zijn. De legermacht passeert, hij komt het bos uit en ontmoet een ridder op een ros, die een ander paard bij de teugel voert. Hij vraagt of hij soms zijn vriend is, die

¹⁸³ Lecouteux 1999, 118.

¹⁸⁴ Lecouteux 1999, 119 naar Meisen, 77-79 en 85-94.

onlangs is gestorven, en de ander bevestigt het. ‘Wie zijn degenen, die je vooraf gingen?’ – ‘Het zijn de edelen en ridders,’ en hij noemt namen, ‘die net als ik, vannacht naar Jeruzalem gaan, aangezien dat onze penitentie is.’ De edelman vroeg voor wie het paard was, dat hij meevoerde. ‘Dat is voor u, als ge wilt meegaan naar het heilige Land,’ en hij voegt toe dat hij het ros rustig kon bestijgen. Ondanks de protesten van de schildknaap bestijgt de edelman het ros en verdwijnt uit diens ogen. De volgende dag gaat de schildknaap op zijn meester wachten op de plek waar deze verdween en vindt hem veilig en wel daar. De dode heeft aan zijn vriend een *serviette de salamandre* [= een asbestdoek] en een mes in een schede (*mappulam parvam salamandra et cultellum in vagina*) gegeven, opdat hij niet denkt, dat het allemaal een illusie was (*ne phantasma omnino fictum illa fuisse credatis*).¹⁸⁵

Door Jacob Grimm is een brug geslagen voor het onderzoek naar het stokpaardje door te wijzen op een Noorse overlevering, de sage van Thorsteinn boearmagn (15^e eeuw?). Deze Thorsteinn lag in het riet verborgen en hoorde een jongen in [= naar] de heuvel roepen: ‘Moeder, reik me kromstaf en bandhandschoenen, ik wil op de toverrit (*gandreid*), er is huwelijk [huwelijk als sabbat] beneden in de wereld!’ Daarop werd uit de heuvel de *krôkstafr* aangereikt, de knaap besteeg hem, trok de handschoenen aan en reed zoals kinderen doen. Thorsteinn ging naar de heuvel en riep dezelfde woorden; meteen kwamen staf en handschoenen naar buiten, Thorsteinn steeg op de staf en reed de jongen achterna. Ze kwamen bij een rivier, doken erin en reden naar een rotsburcht, waar veel lieden aan tafel zaten en allemaal wijn dronken uit zilveren bekers, koning en koningin zaten op een gouden troon. Thorsteinn, die door zijn stok onzichtbaar was, verstoutte zich een kostbare ring en een doek te grijpen, maar verloor daarbij de stok, zodat hij door iedereen werd gezien en achterna gezeten. Gelukkig kwam zijn onzichtbare reisgezel op de andere stok, die Thorsteinn nu mede besteeg, en zo ontkwamen ze beiden.¹⁸⁶

In Zweden is de sage bekend van de toverkundige koetsier, die met zijn koets door de lucht vliegt opdat de passagiers niet te laat komen op het huwelijk.¹⁸⁷

Het spreken tijdens de Sabbat is eigenlijk de naam van God uitspreken, zoals in een versie uit Herselt in de provincie Antwerpen van ‘De gestoorde heksenvergadering’ [SINSAG 503]. Een vrouw heeft zin in wijn. Ze tekent [een heksenpact] en gaat naar de bijeenkomst, waar ze een pot [zalf] hebben om hun billen in te smeren en na het steken van een borstel tussen hun benen vliegen ze de lucht in. Na een tijdje dalen ze bij een schoon hotel, waar ze drinken, dansen en zingen. Het is er plezant en de vrouw zegt: ‘Maar hier, God zegene ons, hier is het toch schoon!’ Meteen is het donker en ’s morgens ziet ze, dat ze in Keulen in de wijnkelder is. Gelukkig heeft de baas medelijden met haar. Thuis blijkt haar man haar, ondanks dat ze acht dagen weg was, niet gemist te hebben.¹⁸⁸ Een jongen vrijt de dochter van een weduwe, hoort dat beiden heksen zijn, gaat om half tien dronken erheen en weldra willen moeder en dochter vertrekken. Hij doet of hij slaapt [zoals hij ook deed alsof hij dronken was!], ziet de vrouwen iets uit de schouw nemen en verdwijnen. Hij gaat kijken, vindt een doosje met erin een bolletje, dat hij in de hand neemt. Meteen komt hij op de heksenvergadering op een open plek in het bos. De twee vrouwen schrikken. Verder ziet hij vreemde soorten beesten met horens op hun kop, andere met vuurogen en allemaal met zilver en goud behangen. Na afloop gaan

¹⁸⁵ Lecouteux 1999, 116f.

¹⁸⁶ Haberlandt, in: *HDA I*, 1150 naar *form. sög.* 3, 176-8. Vgl. sprookjes van het type ATU 307.

¹⁸⁷ Klintberg 2010, 271 type M195: *Coachman drives through the air* (2 reg.). In *vliegende vaart* (Van Dale 1984, 3070: *met een vaart: in dolle vlugge, vliegende, volle vaart*).

¹⁸⁸ Berg 1981, 80f n°108 uit Herselt (Antwerpen).

de heksen weg op een varken. De jongen [krijgt ook een varken, maar] mag de naam van Maria of Jezus niet uitspreken, of het varken zal er vandoor gaan en hij zal voor de beek blijven staan. Hij zegt toch: 'Jezus, Maria!' en het varken is weg. (Hij herkende meteen de plaats en de toestand waarin hij was.)¹⁸⁹

Uit Oldenburg komt het verhaal van een man, die in plaats van zijn in het kraambed liggende vrouw naar *Galilea* [= de sabbat, vgl. Egypte] gaat. Op donderdagnacht komt een bok, hij gaat erop zitten en voegt zich weldra bij anderen, waarvan sommigen op hanen of zwijnen rijden. Ze passeren menig groot water, maar met een vloek zijn ze eroverheen. Tenslotte komen ze in Galilea en de man zegt verheugd: 'Goddank!' en wordt door de bok afgegooid, terwijl allen er vandoor gaan, zodat hij moet lopen naar huis, wat 14 jaar duurt.¹⁹⁰

In een Slezische variant kreeg een meid uit Niederdorf, die net als haar bazin zich met een gebraden pad (*Hutsche*) [!] zalfde, haar navloog en terechtkwam op een groene wei, waar heksen eten, drinken en dansen, van haar voor de terugreis een geitenbok met de waarschuwing God niet aan te roepen of aan Hem te denken. Nu ging het door dik en dun, door *Büche und Sumpfe*. 'Gij lieve God, help me nog een enkele maal!' dacht ze en daar lag ze in het moeras. Een vol jaar had ze nodig om thuis te komen, waar alles bij het oude was (een bezem had haar plaats vervuld).¹⁹¹

In een Zwitserse variant steelt een knaap kersen van de enige boom in het dorp, het eigendom van twee jonge vrouwen, die hij bezig ziet met roeren in een *Häfelein* bij de haard, waarbij ze mompelen: '*chämi üff und niänä-n-a!*'. *Jetzt lüpfte es den Burschen* en voer met hen mee door de schoorsteen. Müller merkt op, dat de huisjes, waarin de twee heksen gewoond zouden hebben (in *Bürchi*, aan de oude weg), geen *kamin* (schoorsteen) hebben. Hij vliegt naar buiten en hoog over alle bergen en komt in een ander werelddeel in dichte doornstruiken ter aarde. Hij bidt tot Maria, een witte vrouw komt en wijst hem de richting. Na drie dagen komt hij bij een klooster, waar ze hem niet verstaan. De abt heeft een atlas (*Weltbuch*) en wijst hem de weg.¹⁹²

In een Zwitserse sage vertrekt een meisje altijd vroeg uit de 'Spinnstube' en een ander volgt haar, ziet haar naar de keuken gaan, zich met een zalf insmeren met de woorden '*Obenaus und nirgends an!*' en de schoorsteen uitvliegen. De ander doet het ook en komt in een kelder met muziek en dans en eten op tafels. Bij het luiden van het Ave Maria stuiven ze alle kanten uit en het meisje is alleen, weet met moeite zonder slaag weg te komen.¹⁹³

De verhalen van de 'verstoorde heksensabbat' [SINSAG 503] lijken erg op de grote sprong, want het resultaat is hetzelfde: slechts met grote moeite komt de hoofdpersoon weer thuis. In een sage uit de Dauphiné bezoekt een jongen drie zussen, bespiedt hen in de keuken bij de schoorsteen, waar ze zeggen: 'Draag me hoog, draag me laag, draag me waarheen je weet.' [En ze verdwijnen door de schoorsteen.] Hij doet hetzelfde en vliegt ook de schoorsteen uit en wordt overgebracht naar een helder verlichte omgeving, waar velen dansen. Ze bemerken hem en verdwijnen; hij moet met veel moeite van het bergplateau Clot des Masques [*Masques* = gemaskerd bal, een van de namen voor

¹⁸⁹ Wauters 1962, 48 IIA2: 'Heksenvergadering en feest', van 92-j. huishoudster Victoria van den Broeck uit Oppuurs (Klein-Brabant).

¹⁹⁰ Laan 1981, II, 88f: 'Veertien jaar!', uit Rastede = Strackerjan 1867, I, 314.

¹⁹¹ Peuckert 1966a, 98 naar Kühnau 1910-13, V, 100-102 n^o1454: 'Die verunglückte Hexenfahrt', mondeling uit Niederhof, naar Fiedler, in: *Riesengebirge in Wort und Bild*, Heft 29, 1888, 86.

¹⁹² Müller 1926, I, 89f n^o116 van 80-j. Karolina Tresch-Gisler uit Seedorf. De spreuk betekent 'Schoorsteen op en nergens tegenaan!' *Jetzt lüpfte es den Buschen*: hij liep erheen.

¹⁹³ Zingerle 1969, 407f n^o718: 'Hexen im Keller'.

de sabbat] neerklimmen.¹⁹⁴

Een variant uit Gascogne is ingebouwd in een sprookje van het type ATU 613 (*The Two Travellers*, vgl. *KHM* 107). De eerste broer heeft op de sabbat allerlei geheimen gehoord en is daardoor rijk geworden (zie Motief N452: *Secret remedy overheard in conversation of witches*, etc.). De andere broer wil dat ook meemaken en gaat in dienst bij een door zijn broer herkende heks en bespiedt haar en ziet haar op een keer zich insmeren met zalf en na de woorden 'Een uur om te gaan, een uur om te blijven, een uur om terug te keren,' door de schoorsteen naar buiten vliegen. Om sneller dan de meesteres te gaan smeert de jongen de kar in met zalf (zie aflevering 4) en zegt: 'Een uur om te gaan, een ander uur om er te blijven.' De kar vliegt *brrrt! brrrt!* door de lucht en komt met een enorm lawaai op de sabbatplaats. De vrouwen rennen weg en laten de kar achter met de ongelukkige, die niemand meer terugziet.¹⁹⁵

Het sneller willen gaan komt ook voor in een Zwitserse variant. De heks en haar dochter bestrijken uit een potje (*Häfelein*) hun stokken, zetten zich erop en zeggen: '*Üff end drüß und fort!*' en vliegen de schoorsteen uit. Twee mannen, die deden of ze sliepen, hebben gehoord, dat ze het kind van de buurman gaan doden en deze is geschrokken, maar doet op advies van de ander de vrouwen na, smeert zijn stok met zalf uit het potje en zegt: '*Üff end drüß und fort, aber vil geschwinder!*' In een mum is hij thuis, roept zijn vrouw om zijn sabel te pakken, ziet zijn (!) kat bij het raam komen, hakt die een poot (*Taapen*) af en 's morgens is het een hand met de gouden ring van de buurvrouw [combinatie met SINSAG 640: 'heksendier gewond'].¹⁹⁶

In een Duitse versie uit Hajos ziet een weversgezel een kleine *Häfl* (potje) op de oven (*Ovenkupfen*), waarmee de bazin haar voetzolen insmeert en op de bezem met de woorden '*Hipp, hopp, wo die andern sind, soll ich auch sein!*' naar haar kelder rijdt, waar 77 heksen, allemaal vrouwen, zijn. De gezel doet hetzelfde, op zijn werkstoel gezeten: '*Hipp, hopp, ich wär schon dort bei der Frau!*' Hij vliegt erheen. Opgemerkt wordt: Ze spugen in de vaten. De vrouw snijdt de gezel in de hand, opdat hij met bloed kan schrijven, dat hij bij het gezelschap wil zijn. In plaats daarvan schrijft hij: '*Jesus, Maria, Josef,*' waarop de heksen verdwijnen. Hij bonst op de deur en zijn baas komt hem tenslotte bevrijden en de gezel vertelt hem alles.¹⁹⁷

Het boek is ook in Slavische landen bekend. Een van de drie voorbeelden van heksensagen, die Krauss geeft, laat dit zien: De pastoor vraagt een bij hem biechtende heks hem mee te nemen naar de bijeenkomst. Ze neemt hem mee naar een mesthoop [!] en laat hem op haar voet treden en meteen vliegen ze de lucht in en komen in een wonderschoon paleis, waar de heksenmeesters met de heksen dansen en zich aan spijzen en dranken te goed doen. De Duivel komt in de gedaante van een kalf en al de heksen kussen zijn kont. Om niet op te vallen wil de pastoor dit ook doen, maar de

¹⁹⁴ Joisten 1978, 92f: 'Le Clot des Masques'.

¹⁹⁵ Lalanne 1979, 112-115 n^o14: 'Le Sabbat', uit 1903 van Marianne de Mariolan. Ook in Webster 1877, 66f: 'The Witches at the Sabbat (Akhelarre = geitenwei)' zien we de combinatie met ATU 613: Een jongen wordt rijk door een geheim geleerd op de sabbat en een gebocheld meisje laat zich de plek wijzen, waar ze zich verstopt, maar door de heksen gevonden wordt, die haar wegsturen met de woorden: 'Ga, ga ... door heggen en heggen, door doorns en doorns, brembosjes en brembosjes, schrammen en prikkels'. Webster ziet in dit 2e deel *a blundered version* van 'ATU 503' (de twee bultenaars). Bij Harrebomée staat de spreuk: *Hij is naar de bokkenweide*, die wordt gebezigd van iemand, die gestorven is. Harrebomée weet niet waarom. (II, xliiib)

¹⁹⁶ Müller 1926, I, 177 n^o259: 'Der verhinderte Kindsmord', van Frau Jauch-Zraggen uit Gurtellen.'

¹⁹⁷ Petzoldt 1994, II, 43 n^o38: 'Die Hexensalbe' = J. Györgypal-Eckert, *Die deutsche Volkserzählung in Hajos*, Hamburg 1941; opgetekend van Frau Alois Wiedemann uit Hajos. Voor het vervolg, waarin de baas zijn vrouw dwingt hem ook het heksen te leren, zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-initiatie-in-de-heksenkunst-1-op-de-mesthoop/>.

Duivel zegt, dat hij eerst zijn naam in het zwarte boek moet schrijven.¹⁹⁸ De pastoor krijgt het boek voor zich en schrijft de naam van Jezus. Meteen is alles verdwenen en de pastoor zit in de top van de linde voor de kerk en moet door anderen eruit worden gehaald. In een tweede verhaal (eigenlijk een dubbel verhaal) komt een boer, die laat op weg is naar huis, bij een mooi paleis, waar gewoonlijk een boom staat, en hoort honderden feestvierders en gaat het zitten bekijken. Dan komen twee vrouwen uit het paleis en nemen hem mee naar binnen, waar het een vrolijke boel is. Hij krijgt meteen eten en drank aangeboden, danst en vermaakt zich uitstekend. Bij het afscheid krijgt hij een stuk vlees en een prachtige hoofddoek voor zijn vrouw mee. Als hij thuiskomt en de dingen uit zijn tas haalt, blijkt het vlees [dit moet zijn: glas] een paardenhoef en de doek een smerig rafelig afwasdoekje. Als hij het de pastoor vertelt, lacht deze hem uit. Weldra komt weer de tijd, waarop de heksen hun bijeenkomst houden en zich aan hun vreugde overgeven en ze sturen een koets met vier rossen om de pastoor uit te nodigen. Hij gaat erop in en snel als de donder zijn ze bij het paleis, waar het hele gezelschap hem met muziek tegemoet komt en naar binnen geleidt. Hij krijgt een ereplaats, maar de vreugde is, hoewel heftig, van korte duur, want als hij een bokaal gereikt krijgt, zet hij hem in Gods naam aan zijn lippen en meteen is alles weg en zit hij op de top van een boom en moet tot de ochtend wachten voor hij uit zijn benauwde positie wordt bevrijd.¹⁹⁹

In een Zuid-Franse sage gaan op Kerstavond twee vrouwen naar de metten te Lectoure. In afwachting van het luiden van de klokken wandelen ze op de Bastei en blijven aan een tak hangen. 'Catherine,' zegt Isabeau, 'hef toch deze tak op!' Maar ze heeft de tak nog niet opgetild of ze wordt met Isabeau op het plateau van Bustet gedragen, waar de heksen sabbat vierden. Ze dansen, de Duivel komt, betaalt soldij en viert een zwarte mis, waarbij hij het evangelie achterstevoren leest. Dan wordt een processie gehouden. Eenieder heeft een zwarte kaars en kust de Boze onder de staart. Dan zijn Catherine en Isabeau aan de beurt, maar ze zeggen: 'Nee, om Gods wille!' Meteen gaat alles ervandoor en staan Catherine en Isabeau weer op de Bastei en horen de eerste klok luiden voor de middernachtmis.²⁰⁰

In een andere Zuid-Franse sage heeft de pastoor gehoord, dat zijn kokkin een heks is en wil mee naar de sabbat. Hij moet zijn voet op de bezem zetten en roepen:

'Hardit, barejo,

Diuqu'a l'ouero e mièjo

(Schiët op, bezem, Tot over anderhalf uur)! Hij neemt wijwater en kwast mee. Ze suizen 100x sneller dan de wind en komen op de heksendansplaats bij een fraai slot, waar gedanst wordt op vioolmuziek, gegeten en gedronken. De van schrik halfdode pastoor sprenkelt wijwater en meteen is alles weg en zit hij op de top van een populier in een eksternest ver van huis.²⁰¹

Een in de spreuk ingebouwde tijdslimiet komt meer voor. In een sage uit Vorarlberg verbiedt een meisje uit Stubat haar vrijer die avond te komen. Hij bespiedt haar, ziet de moeder haar voeten insmeren met zalf, waarna ze zegt:

¹⁹⁸ met zijn eigen bloed (Deze invoeging is van Jagić (*Archiv für slav. Phil.* II, 463 n.) in zijn samenvatting van de sage (naar het hs. van Prof. Valjavec uit het dorp Biškupec). Hij merkt op, dat in een Pools sprookje 'Het betoverde slot' het betreffende boek *Krzystoporska ksiqzka* 'Christophorus-boek' wordt genoemd, wat hij in verband brengt met de bij het schatheffen aangewende Christophorus-(Christoffel-, Christophi-)gebed (te vinden bij Schönwerth, *Aus der Oberpfalz* III, 52; Wuttke, *Der deutsche Volksaberglaube*, 387.)

¹⁹⁹ Krauss 1908, 47f. Het is de bokaal die wordt tot een paardenhoef.

²⁰⁰ Karlinger & Übleis 1974, 96f n°87: 'Die Heilige Nacht'.

²⁰¹ Karlinger & Übleis 1974, 91f n°83: 'Der Pfarrer beim Hexensabbat' ('Le curé au Sabbat', van Antoinette Sant uit Sarrant = Bladé, *C.P. de la Gascogne*, Paris 1885, II, 240).

*'s Kämmi uf und nieder a
in ar Halbstund wieder da!*

Ze vliegt de schoorsteen uit, komt na een half uur terug met een kindje, dat ze kookt. De jongen gaat niet meer [naar het meisje].²⁰²

In een Groningse sage vrijt een jongen een heksendochter, maar gelooft het niet en doet op een zaterdag of hij te moe is om weg te gaan, doet of hij slaapt, ziet zijn meisje een potje met groene zalf onder een tegel van de vloer vandaan halen en zich insmeren. Dan zegt ze:

'Over heeg,
over steeg,
over laand,
over zaand!'

En weg is ze. Nu weet hij het en gaat weg.²⁰³

In een sage uit Burgenland is sprake van een zeer goed meisje, dat zeer van een man houdt, maar gedwongen is er heen te gaan [d.w.z. naar de sabbat]. Ze smeren zich in en nog wat hocus pocus – de verteller weet het niet meer. Ze had een zalf, waarmee ze zich insmeerde en dan zei ze: 'Donkerte voor me, donkerte achter me, niemand zal het zien, slechts jij alleen!' Haar man had opgelet en is haar nagevlogen [na hetzelfde zeggen en doen] en kwam waar zij was, waar ze om een eikenboom dansten. (Zijn vrouw wordt verscheurd; de verloren rib vervangen door een berkentak.) De man doet er twee weken over om thuis te komen.²⁰⁴

Klintberg heeft in zijn sagencatalogus van Zweden een type opgenomen, wat hierbij aansluit. Een heks (of Kapitein Elin, een van de heksenmeesters) neemt een meisje mee, wanneer de heksen naar Blåkulla vliegen. Wanneer het meisje klaagt, dat de bezem te hard is, verandert de heks het in een zijden konijn (1^e komische noot). De vliegende heksen pissen op twee op wacht staande soldaten (dragonders), die niet begrijpen waarom het regent uit een heldere hemel (2^e komische noot, bekend motief uit in een boom gevluichte man/vrouw, die piest of poept op de onder de boom neergestreken rovers/bandieten: ATU 1653). Te Blåkulla heeft de Duivel een heerlijk uitziende maaltijd op tafel gezet, maar het meisje zegt een zegening (de naam van God) en ziet dat het voedsel bestaat uit slangen en padden. De Duivel berispt de heks die het meisje heeft gebracht en zegt: 'Zij

²⁰² Beitzl 1953, 105 n^o166: 'Der Schatz ist eine Hexe'. De tijdslijm zit ook in een spreuk in Tj. de Haan, *Smeulend vuur. Groninger volksverhalen*, Den Haag 1974, 23f:

'Over streek, over stad,
Over heerd, over heeg,
Bezzemstoal onder 't gat,
Vlaig ik, kregel en fleeg [= snel en kordaat],
Binnen 't uur van Termunten noa Kriek-over-diek.'

Of: 'En nog geen vörrel uur [= kwartier] noa Termunten weerom!'

²⁰³ Huizenga-Onnekes, *Groninger Volksverhalen*, 93f: 'De heks van 't Laangelaand'.

²⁰⁴ Gaál 1965, 94 n^o128 uit Siget. De formule lijkt op die van Musäus' Assepoester-versie. Thema van de 'hazel-heks' is als Thors bokken, etc., wordt ook van heiligen verteld). Zie ook Santillana & Dechend 1969, 280: For another example of hardly credible survival, there are also the findings of Leopold Schmidt on 'Pelops und die Haselhexe' (*Laos 1*, 1951, 67-78), a collection of tales from the Alpine valleys of Southern Tyrol. The story goes that a farm servant accidentally watches the dinner of some witches, in which a housemaid is boiled and consumed by her fellow witches. A rib is thrown at the young man, and when after the meal the witches rebuild and revive the girl, this rib is missing and has to be replaced by a hazel branch. At the very moment that the farmhand tells his master that his housemaid is a hazel witch, the housemaid dies (a rehearsing of the myth of Pelops). De mythe van Pelops heeft niet deze tragische afloop.

zal jullie allemaal aangeven.’ Dit is wat er gebeurt wanneer de heksen naar huis zijn teruggekeerd.²⁰⁵ Te vergelijken is een ander type: Een man overnacht op een boerderij, waar de vrouw des huizes een heks is. ’s Nachts vliegt ze weg d.m.v. een zalf. De man gebruikt dezelfde zalf en komt op de heksensabbat te Blåkulla. Hij wordt gevraagd zijn naam in het boek van de Duivel te schrijven, maar in plaats daarvan schrijft hij de naam van Jezus. Het eten verandert in slangen en padden en de man ziet zichzelf in de woestenij en heeft nog een lange weg te gaan voor hij thuis is.²⁰⁶

De sabbat hoeft echter in het geheel niet verstoord te worden, terwijl toch hetzelfde resultaat volgt: Een jonge smid uit Ulmen in de Eifel vrijt met heksendochter Gerta, begluurt haar door een spleet in de deur op Meiavond. Ze is evenals haar moeder gekleed om naar een feest te gaan. Ze bestrijken hun gezicht met een zalf, zetten zich op een bezemsteel, roepen: ‘Over heg, over steg!’ en verdwijnen door de schoorsteen. De smid doet het ook en komt op de heksensabbat, valt echter in slaap en wordt in een vreemd land wakker.²⁰⁷

In een variant uit de omgeving van Maagdenburg blijft een vrijer op *Wolpersabend* zo lang bij zijn meisje, dat ze moet zeggen naar de Brocken te moeten. Hij wil mee en ze gaan naar de hof, waar een *Puterhahn* op het meisje wacht. Ze zetten zich samen erop en zijn snel op de Brocken, waar het barst van de mensen. De man is moe en krijgt van zijn meisje een fraai gordijnenbed toegewezen en als hij ontwaakt, ligt hij op de blote grond in een paardenskelet.²⁰⁸

In een Slezische variant beloert een knecht in Walpurgisnacht zijn bazin, die hij van hekserij verdenkt, ziet de boerin om elf uur zich insmeren met zalf en in haar beste zondagskleren op een bezem door de schoorsteen (*Feueresse*) vertrekken. De jongen doet haar na, ploft tussen de heksen op de dansplaats, wordt door de boerin herkend en door de heksen opgegooid en moet blijven liggen tot barmhartige mensen hem meenemen en verzorgen.²⁰⁹

In een Duitse sage is een soldaat uit de streek van Drübeck op de Walpurgisdag (30 april) met zijn broer in de Harz, als om elf uur de heksen overvliegen. Hun buurvrouw is er ook bij, rijdend op een lading hooi zonder paard. ‘Buurvrouw, neem ons mee!’ roepen ze. ‘Ja, jongens, klimt er maar op! Houdt je goed vast!’ Ze vliegen pijlsnel naar een hoge berg, waar grote vuren branden en op mooie muziek veel lui dansen, die op gaffels en geitenbokken gekomen zijn. Satan is er ook, leidt de dans en speelt ook mee. De broers spelen muziek, krijgen van de gehoornde een andere schalmei. Maar om twaalf uur is alles verdwenen, alleen de broers zitten er nog in hun krans van drakenstaart, ook slangenkruid of hoorntjeskruid genaamd, die ze ter bescherming hadden meegenomen (vgl. cirkel op kruispunt bij Faust). De Duivel vraagt, wat ze voor hun spel willen, ze vragen om de schalmei en krijgen die, maar ’s morgens zien ze, dat het een oude kat is. Dan moeten ze afdalen en komen in Drübeck, waar ze hun naam in een pilaar krassen.²¹⁰

In een sage uit Untersteiermark wordt een laat naar huis gaande muzikant ontvoerd door een paar heksen, die hem ver weg op een lindeboom neerzetten en laten spelen, terwijl zij dansen. Hij krijgt eten, vindt het heerlijk en stopt wat in zijn zak. Dan brengen ze hem naar een ijsvlakte, waar ze hem ineens verlaten. Hij loopt (om warm te worden) en vindt zich ’s morgens in de vreemde; het eten

²⁰⁵ Klintberg 2010, 277f type N10: *Girl discloses witches* (9 reg. 23 var.). Gewoonlijk verdwijnt de sabbat en het is niet duidelijk hoe het meisje is thuisgekomen als ze niet is meegenomen door de heksen.

²⁰⁶ Klintberg 2010, 278 type N12: *Man writes name of Jesus in the Devil's book* (8 reg.).

²⁰⁷ Laan 1981, II, 89: ‘De Heks van Ulmen’ naar Mackensen, *Niedersächsische Sagen*.

²⁰⁸ Zaubert 1928b, 274: ‘Bräutigams geschichten’, uit Eichenbarleben bij Maagdenburg.

²⁰⁹ Kühnau 1910-1913, V, 77-79 n°1435: ‘Die neugierige Knecht’, van Frl. Marie John, meegedeeld uit Großdorf = Ed. Langer, *Das östliche Deutsch-böhmen*, IV, 1904, 272f.

²¹⁰ Mudrak z.d., 51f n°53: ‘Der Blocksberg’ = Pröhle, 118 n°311 (= Zaubert 1928b, 272-4).

blijkt paarden-, koeien- en zwijnenmest.²¹¹

Een oplossing werd gevonden door de vrijer, die 's nachts zijn meisje beloert, in een sage uit Vorarlberg. Ze smeert handen en voeten in en vliegt met haar moeder de schoorsteen uit. De jongen smeert ook, zegt het spreukje en komt waar veel heksen zijn, eten en dansen. Om 12 uur is alles donker en is de jongen alleen. Hij blijkt te ver van huis om nog tijdens zijn leven terug te gaan. Hij wacht op de terugkomst van de heksen en vliegt mee terug.²¹²

In een complexere [kunst]sage uit Westfalen verdenkt een rijke boer zijn vrouw van hekserij, neemt de dag voor Meidag een turf van het graf van een ongedoopt gestorven kind, doet 's nachts of hij slaapt en volgt zijn vrouw als ze om 12 uur wegsluipt. Buiten staat een kudde zwarte paarden, maar als hij de turf omdraait, ziet hij vrouwen en meisjes, die over de vaart naar de Blocksberg spreken (want allen, die onder de aarde zijn, herkennen heksen en geesten in hun ware gedaante). Hij springt op de rug van zijn vrouw [d.w.z. het paard, dat zijn vrouw is], weet de heksenspreuk en roept:

*'Rößlein schwarz, Rößlein flink,
Thu deine Schuldigkeit geschwind!'*

Het paard vliegt op en hij blijft de spreuk roepen, echter te lang, want als de zon opkomt, stort zijn vrouw met hem neer en beiden verpletteren en moeten nu elke nacht rijden tot de jongste dag (vgl. Herodias).²¹³

In een Neder-Saksische sage is een man bereid alles te doen voor zijn zieke vrouw en ze zegt hem die nacht tussen 11 en 12 de vos uit de stal te halen, erop te gaan zitten en te zeggen:

*'Fahre hin!
Nach dem Blocksberg steht mein Sinn!'*

Daar moet hij 3 haren van het hoofd van een oude, zwarte vrouw, die naar hem toekomt, nemen; maar snel, anders zal ze sterven. Hij doet het, het paard vliegt naar de Blocksberg. Op de Brocken zijn veel heksen. Tenslotte komt een kromme zwarte heks met vurige ogen en strowisstaart. Ze verweert zich en hij slaat haar met een stok dood, neemt de 3 haren en brengt die naar zijn vrouw. Dan blijkt hij haar grootmoeder gedood te hebben en beseft, dat zijn vrouw ook een heks is, geeft haar aan en ze wordt verbrand.²¹⁴

Zelfs kan de zaak gunstig uitpakken. In een sage uit de Harz heeft een jongeman de moeder van zijn vrouw in huis, een heks. Op een meinacht (d.w.z. Walpurgisnacht) loopt een oude geitenbok tussen zijn benen en neemt hem mee de lucht in naar de Harz, waar de heksen dansen. Allen hebben een fijne bazuin in de hand, blijkt een kattenstaart (dit kan alleen als hij er eentje heeft gestolen en meegenomen naar huis!). Tegen de morgen komt de geitenbok weer en brengt hen naar huis (d.w.z. de man, zijn vrouw en zijn moeder!).²¹⁵

In een andere sage uit Neder-Saksen wordt een 'bergman', die met de heksenrit spot, op een Walpurgisavond besprongen door een heks en als rijdier (vgl. 'heksenhalster') meegenomen naar de Brocken, waar de heksen hem in dans rondsleuren. Dan wordt gevraagd of hij zal zwijgen of in olie gebraden wil worden. Om twaalf uur springt de heks weer op de bergman en vliegt op hem terug

²¹¹ Paul Schlosser, *Bachern/Sagen. Volkserzählungen aus der alten Untersteiermark*, Wien 1956, 34f n^o44: 'Der Hexenflug', van de familie Skrabi uit Rotwein (vgl. Zingerle, *Sagen*, n^o718).

²¹² Beitzl 1953, 105f n^o167: 'Hexenfahrt'.

²¹³ Kuhn 1859, I, 373f n^o419: 'Der Hexenritt', schriftelijk van de bovenleraar Dr. Boegekamp te Berlin.

²¹⁴ Peuckert 1966b, II, 394f: 'Die Großmutter der Hexe' = Zaunert 1928b, 280 = Müllenhoff 1976, 231f n^o341: 'Die drei Haare'. Peuckert 1966b, II, 537: Ähnliches aus Putlos in Ostholstein bei Frahm, 211f.

²¹⁵ Peuckert 1966b, II, 423, n^o1280: 'In der Mainacht treffen sich alle Hexen im Harz'.

naar de plek, waar ze hem oppikte. Hij blijft urenlang liggen, kruipt dan naar huis. (De heks was een buurvrouw.)²¹⁶

Ook een 'heksenhalster'-variant uit Slezië sluit hierbij aan. De magere jongen vertelt de vette smidsgezel, dat 's nachts de boerin hem een teugel over het hoofd gooit, zodat hij een paard wordt. Dan zegt ze: '*Uwa naus on nárnds oa* (Boven uit en nergens tegenaan)!' en rijdt op het *Hexenplan*, waar ze dansen. De smid weet de teugel te pakken, beslaat het paard, zegt: '*Uwa naus on îweroll oa* (Boven uit en overal tegenaan)!' Hij komt op de Blocksberg, waar gedanst wordt, maar ook gevochten. De heksen slaan elkaar (met zwaarden) en zeggen daarbij:

*'Ich schlag eine wunde
die heilt in einer stunde.'*

De (smids)knecht doet ook mee, maar zegt:

*'Ich slag eine wunde
die heilt nimmermehr!'*

en richt een slachting aan onder de heksen en rijdt daarna op de boerin weer terug.²¹⁷

Deze sage is ook in Zweden populair. In de samenvatting van Klintberg luidt het: Een soldaat overnacht op een boerderij, waar de vrouw des huizes een heks is. 's Nachts vliegt ze weg d.m.v. de vliegzaam. De man gebruikt dezelfde zelf en komt op de heksensabbat te Blåkulla. De heksen vechten met zwaarden, terwijl ze roepen: 'Vandaag zeer, morgen heel.' De man doet mee aan het gevecht, maar hij roept: 'Vandaag heel, morgen zeer.' De volgende dag, wanneer de heksen thuis gekomen zijn, hebben ze verwondingen die aantonen dat ze te Blåkulla zijn geweest.²¹⁸

In een sage uit Burgenland doet een man, die getrouwd is met een heksendochter, net alsof hij slaapt, ziet haar een witte tube met smeer nemen en zich insmeren, waarna ze zegt: '*Schmier an, streich an, flieg nirgends an!*' en wegvliegt. Hij doet hetzelfde, vliegt weg, wie weet waarheen, komt in een grote *Herrschaftstadel* (een bijzondere schuur, dus) en iedere vrouw heeft een geitenbok en rijdt in de *Reitschul*, zegt hij, rondom rijden ze, in de *Stadel*, en zingen erbij! (Hij moet wachten tot het afgelopen is om te horen wat ze zeggen zodat hij weer kan meevliegen.)²¹⁹

Het mee terugvliegen zien we ook in een Zwitserse sage over een boer uit Vrin, die iedere nacht zijn mestmand kwijt is en eens eronder kruipt om de zaak uit te zoeken. Midden in de nacht komen een man en twee vrouwen, klimmen in de mand en de boer houdt zich aan de onderkant vast. De man zegt: '*Fahr mit dreien!*', maar de mand doet niets. De man denkt dat een van zijn dochters zwanger is en zegt: '*Fahr mit vieren!*' en de mand vliegt ver weg naar een grote vlakte, waar een grote menigte lol maakt, musicert en danst. De boer houdt zich muisstil op deze heksendans en vliegt weer mee

²¹⁶ Peuckert 1966b, II, 423, n^o1281: 'Der Hexenritt'.

²¹⁷ Kühnau 1910-13, V, 68f n^o1427: 'Das Hexengeschirr der Bauersfrau', naar Peter, *Volkstümliches*, II, 1867, 69f. Het deel op de Blockberg is naar Peuckert, *DS II*, 99 n^o170: 'Ich schlag eine wunde'. Bij Kühnau zeggen de heksen:

*'Ich hä äne Wonde,
Die hält ei ar Stonde!'*

en de smid zegt:

'Die hält zu kär Stonde!' (in rijm dus).

De huidige sage is zeer verbleekt: Een meisje uit de jaren '70 (een Wicca?) wou in de 1^e meinacht met de heksen trekken, nam een bezem en een ovenstang, ging 's nachts om twaalf uur op de Schwerzer berg en reed er rond (als op een stokpaardje?). Toen de dag aanbrak, was ze de weg kwijt (Peuckert, *o.c.*, 95f n^o166).

²¹⁸ Klintberg 2010, 278 type N13: *Today sore, tomorrow whole* (5 reg.; 17 var.).

²¹⁹ Gaál 1965, 96 n^o133 uit Schlaining.

terug.²²⁰

Dit verhaal is ook in Zuid-Frankrijk bekend, waar een visser op een morgen zijn boot nat vindt en zich 's avonds verstopt en 7 vrouwen met capuchons op in ganzenpas ziet komen. Hij hoort zeggen: 'Vaar voor een, vaar voor twee ... vaar voor zeven!' De boot schiet er als een raket vandoor. De avond erop verstopt hij zich aan boord. De heksen denken dat een van hen zwanger is en tellen tot acht. In Egypte [= de sabbat, zie eerder] snijdt hij een tak met dadels af. (De ontmaskering van de heksen heeft plaats door voor de kerk zout te strooien, zodat de heksen niet naar buiten kunnen.)²²¹

Door Sinninghe is deze sage als SINSAG 513 opgenomen: Het betoverde jacht. Heksen zeilen 's nachts met het jacht naar India, China of Spanje. Een knecht verstopt zich aan boord en brengt appelsienen mee of verwondt de heks. Zo'n scheepsvaart is te zien in een versie uit Oldenburg: Een schipper merkt dat zijn schip verplaatst is en waakt om te zien wat zijn stuurman ermee uitvoert. 's Nachts wordt het anker gelicht en gaat het in vliegende vaart. Kort daarop legt het schip aan en de stuurman gaat aan land. De schipper komt tevoorschijn en ziet zich in een vreemd land, snijdt wat stengels van oeverplanten en verstopt zich weer. Dan komt de stuurman terug en met dezelfde vaart gaat het schip terug, maar opeens kreeg het een schok; het werd echter niet tegengehouden. 's Morgens confronteerde de schipper de stuurman met de afgesneden stengels, Spaans riet naar bleek, en de stuurman bekende een 'mare' te zijn en 'zijn noodlot te moeten volgen'. Op de terugreis had hij te laag gevlogen en was tegen een kerktoren gestoten.

In een Holsteinse versie steekt de meevarende knecht zijn hoofd buiten boord en mist op een haar na de *Blicdorper toorn*, terwijl in een Friese versie het zwaard van het schip de haan van de Oudkerker toren raakt.²²²

In een versie uit het Vlaamse Mariekerke liggen schippersknechten in Antwerpen en willen naar de Brantskermis [kermis als sabbat]. Een van hen is een goede vriend van Jefken Bos, de tovenaars, en in een wip is Jefken op het schip. Ineens voelen ze een zucht en zien nog hoe het zwaard [van het schip] de O.L.V.-toren raakt en dan zijn ze weg. 's Morgens liggen ze veilig in de Brantse Kil.²²³

Het raken van de kerktoren is een onderdeel van SINSAG 690: Tocht door de lucht. Tovenaars nemen man mee; hij stoot zijn voeten aan kerktoren. Een versie hiervan is aan te treffen in een handschrift van C. Gezelle (1876-1939), uit 1928/9, toen hij directeur van het nonnenklooster te Ieper was. Pastoor Petse uit Maastricht vroeg op Maastrichtkermisavond aan zijn koster [in Ieper] of hij meeding naar de kermis [kermis als sabbat]. 'Maar mijnheer pastoor, dat is te laat.' Maar de pastoor neemt hem op zijn hengst, zegt hem onderweg geen woord te spreken, anders zal hij vallen, geeft zijn paard de sporen en ze gaan de lucht in en 's morgens zijn ze in Maastricht, waar Petse zijn koster vraagt of hij het paard heeft voelen struikelen; dat was tegen de draak (op de belforttoren) van Gent.²²⁴

Ook een 83-jarige naaister uit Moorsel (B.) kende een versie over de vrijmetselaars: Een meisje mag met de *vramassons* mee; plots voelen ze een schok; het was een kerktoren.²²⁵

Ook van de Bokkenrijders wordt gezegd: Ze vliegen door de lucht na de spreuk: 'Over huis, over duin,

²²⁰ Treichler 1989, 180: 'Die seltsame Mistbenne'.

²²¹ Karlinger & Übleis 1974, 97 n^o88: 'Die Hexen und die Barken'.

²²² Boekenoogen, in: *De Navorscher* 1893, 165f naar Strackerjan I, 382.g; Müllenhoff 1976, 221; Friese variant zonder verwijzing; in variant de Oldeboorner toren.

²²³ Wauters 1962, 61 IIB2b van Fons van Hemelrijck, 69-jarige visser, Mariekerke.

²²⁴ A.G. Mathys, in: *Volkskunde* 65,71 naar Ms. *Mijmeringen* van C. Gezelle.

²²⁵ A. Roeck, in: *Volkskunde* 99, 372 uit Moorsel 1969 = Pauwels n^o146.] Ook iemand, die met de Duitse schaper (zie boven) meegaat, hoort zijn hoefijzer klinken; het was zijn paard, dat hapert aan de Onze Lieve Vrouwekerk te Antwerpen. [Roeck & Marquet 1980, 108 uit Westkapelle (W-Vl.), 1967 = C. Dewaele sage n^o470.

over staak, en dat tot Keulen in de wijnkelder.’ Eentje stoot de grote teen tegen de kerktoren.²²⁶ Melchior heeft in zijn studie over de Bokkenrijders het verhaal van pachter Mathijs, die ’s nachts vanuit Maastricht huiswaarts keert naar Lutterade. Bij Meersse ontmoet hij de smid van Lutterade en ze gaan samen verder. Ze rusten wat uit op een balk en de pachter dommelt in. Opeens schiet hij wakker en vraagt waar ze zijn. ‘Thuis, bij moeder de vrouw.’ Dat was snel; de boer klaagt over pijn aan zijn been en de smid zegt: ‘Dat kan wel, pachter Mathijs, ik heb het wat laag gehouden en zo hebt ge het tegen het kruis van de kerktoren van Beek gestoten.’²²⁷

Van de stompe toren te Zaltbommel wordt gezegd, dat de heer van Tuil, die zich aan de duivel had verkocht, er op zijn reis door de lucht van Deil naar ’s-Hertogenbosch tegenaan gevlogen is.²²⁸

In het Duitse Jülich zeiden de Herzogener Zonnef (Bokkenrijders): ‘*Höttematött, övve alle Hegge on Zöng!*’ en weg vlogen ze door de lucht (op hun geitenbokken naar Engeland en stalen al de was van de koning). Het Übacher Komplott ging in één nacht van Übach naar Londen op geitenbokken, waar ze was roofden, stieten echter tegen de kerktoren, waardoor de tover over was en ze uit de lucht vielen en gepakt en verbrand werden.²²⁹

Ook in Friesland is dit bekend: Vliegend schip raakt de toren van Oldehoorn.²³⁰

Hetzelfde is te zien in de verhalen rond het Schip van Ternuten. Toen dit schip in de Zuiderzee verzeild was, sloeg de boegspriet de spitsen af van de torens van Ransdorp, Elburg en Muiderberg.²³¹

In een sage uit Noord-Brabant wordt een boer opgenomen in de lucht door een stem die zegt: ‘Over heg en struik!’ Hij stoot zijn voet tegen een torenspits, komt neer in de Oorschetse duinen en moet lang lopen naar Zeelst.²³²

In een sage uit Oost-Pruisen is sprake van een heer, die door de lucht kon vliegen. Eens kreeg het ‘vliegtuig’ een schok. De koetsier wilde afdalen, omdat zijn zweep was blijven haken. Maar de heer beval hem door te vliegen. Toen ze weer op de grond stonden, zag de koetsier, dat de zweep aan de spits van de kerktoren hing.²³³

Enige overeenkomst is er ook met het verhaal over de verloren muts in een Zuid-Limburgse sage: Twee mannen horen ’s avonds laat prachtige muziek bij het Grachter bos, waarop de een zegt: ‘Treed mij eens op de voet.’ Hij doet het en meteen vliegen ze over het bos, maar de man verliest zijn muts, die aan een tak blijft hangen, en komen bij de feestvierders [= sabbat]. De terugweg verloopt hetzelfde en onderweg halen ze de verloren muts op.²³⁴

²²⁶ Janssen 1978, 118-120: ‘De Bokkerijders’ = A. van Hageland, voorwoord in: Peter Crevisse, *De Bokkerijders*, Kalmthout-Antwerpen 1979.

²²⁷ Melchior 1981 (= 1915), 28.

²²⁸ Laan 1949, 394. Van Ridder Willem van Tuyll, die woonde op het slot Bulkestein bij Deil in de Betuwe, wordt verteld, dat hij, omdat hij een verbond met de duivel had gesloten, door de lucht vloog en daarbij eens de spits van de toren van Zaltbommel eraf had gereden. Laan 1949, 411 naar *Geldersche Volksalmanak*, 1841, 166.

²²⁹ Henßen 1955, 73 n^o88: ‘Der Luftritt’; ID., 73f n^o89.

²³⁰ Meertens Instituut Coll. Jaarsma: CJ005302.

²³¹ Laan 1949, 336f. De verklaring wordt kennelijk gezocht niet in het vliegen van het schip, maar in de grootte. Het schip heet ook ‘*t Schip de Almacht*’ en in de Friese overlevering *Sinternuten* of *Mannigfuuld*, in N. Holland *Sinternuiten*, in Frankrijk *le Grand Chasse-foudre*, ook wel *Chasse-Foutre* of *Grand Globin*, in Engeland *the merry Dun of Dover*, in Zweden de *Refanu* (naar Kalff, *Vliegende Hollander*, 144).

²³² Blécourt 1980, 30f n^o1.25 (Zeelst, Coll. Cuipers) = ID. 1982, 264f (NA 1890, 256f) = Sinninghe 1933, 51f n^o65 = ID. 1964, 46f: ‘Over heg en struik’ = *Ons Volksleven* 4 (1892) 117f n^o88: ‘Eene gedwongen luchtreis’: een man staat voor zijn deur op de Biezenkuilen te Zeelst op een stikdonkere avond, wordt opgeheven en meegevoerd met de spreuk. Hij stoot zijn voet tegen de torenspits van het slot van Zeelst, ‘Klein Eindhoven’ geheten.

Volgens hem waren het Bokkenrijders of Kaboutermannen.

²³³ Pohl 1975, 101: ‘Luftfahrer’, naar Lemke, *Volkstümliches in Ostpreußen*, 1894-99, II, 13 n^o21.

²³⁴ Blécourt 1981, 176 n^o10.7.

Een boerin, wiens zoon op de Zwarte School van Leuven zit, wenst op Kerstavond, dat haar zoon er is (voor wafels) en hij komt binnengevlogen met de haan van de kerktoeren van Maria-Hoorebeeke, die hij eraf heeft gestoten.²³⁵

In Zweden gaat de vlucht met een trol: Een man (die graag thuis wil zijn met Kerst of die op tijd moet komen voor een rechtszaak) wordt een rit aangeboden door een ruiter. Hij stapt bij de ruiter achterop, die hem waarschuwt, dat de reis snel zal zijn. Onderweg struikelt het paard en de ruiter zegt, dat ze tegen een kerktoeren zijn aangestoten. Wanneer ze aankomen, onthult hij zijn identiteit.²³⁶

Ook met de Fairies wordt gevlogen. In een Schotse sage bekende Rory, dat hij zich in de macht van de 'kleine lieden' bevond, dat ze hem telkens opriepen en wegdroegen, en dat hij dan vliegt als een vogel; eenmaal was hij zo hoog geweest als de toren van de Dornocher kathedraal.²³⁷ De 'Poor Man of Peatlaw' viel zonder het te beseffen in slaap midden in een fairy-ring en merkte, dat hij op topsnelheid door de lucht werd gesleurd en voor hij het wist terecht kwam midden in de stad Glasgow. Zijn jas was achtergebleven op de heuvel van Peatlaw in Selkirkshire en zijn blauwe muts werd op de top van de toren van Lanark Kirk ontdekt.²³⁸

Een oudere versie van dit motief is te vinden in een manuscript, genaamd *Hypomnemata Antiquaria*, van John Aubrey, die de legende in 1645 hoorde van de oude Ambrose Brown te Malmesbury, en is opgenomen door Briggs in haar *Pale Hecate's Team*. Het betreft St. Adelme, abt van Malmesbury, over wie zeer vreemde dingen worden verteld. Hij was de zoon van een wever, die, als hij 's morgens vroeg opstond om naar zijn werk te gaan en over het kerkhof liep en daar bij het kruis kwam, door iets werd verschrikt. Hij vertelde het zijn vrouw en vroeg haar met hem mee te gaan. Toen zij bij het kruis kwam, werd ze getroffen in de bodem van haar buik en raakte in verwachting van onze heilige. Als jongen vulde hij op een dag een schuur vol met vogeltjes. Aan de abdij schonk hij een klok, die wanneer hij werd geluid, de macht had donder en bliksem te laten ophouden. De paus hoorde van zijn faam en liet hem naar Rome komen om daar te preken; hij had echter maar twee dagen de tijd om er te komen. *Wherefore he conjured for a fleet spirit: up comes a spirit he askes how fleet, resp[ons]: as fleet as a bird in the aire. It was not enough. Another as fleet as an arrowe out of a bow. not enough neither. a 3d as swift as thought. This would doe.* Hij beval de geest de gedaante van een paard aan te nemen en weldra was het zo: een zwart paard waarop zijn grote zadel en voetkleed werd gelegd. *The first thing he thought on was St. Pauls steeple Lead: he did kick it with his foot and asked where he was, and the spirit told him, etc.* Toen hij in Rome kwam, vroeg de stalknecht

²³⁵ Cock & Teirlinck 1909, 67 (n°61); de Zwarte School is die van de duivel, zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-de-heksen-en-het-weer-7-de-drakenrijder/>. Vgl. Gennep 1948, 90: uit Sigoyer: Jadis il y avait, paraît-il, des sorciers ou *embarnairès*. Un *embarnairé* dit à une autre personne: mets ton pied sur le mien et tu verras que nous serons vite à la foire de Saint-Bonnet: et ils y furent instantanément. Vroeger waren er, schijnt het tovenaars. Een tovenaars zei tegen iemand anders : zet je voet op de mijne en je zult zien dat we snel zullen zijn op de kermis van Saint-Bonnet [kermis als sabbat]: en ze waren er in een oogwenk.

²³⁶ Klintberg 2010, 171 type K1: *A journey with a troll* (7 reg.; 20 var.). Andere identiteiten zijn: Kettil Runske, een reus, Oden (2x). Ook de Duivel zelf vliegt wanneer hij een stervende van zijn doodsbed meeneemt de lucht in met veel herrie weg en raakt onderweg een kerktoeren, waar drie bloedvlekken nog steeds te zien zijn. ID., 223 type L44: *The Devil flies through the air with dead sinner* (3 reg.).

²³⁷ Agricola 1967, 187 n°285 naar *FLJ* 6, 1888, 220 ('The Folk-Lore of Sutherlandshire...').

²³⁸ Briggs 1978, 49 naar Walter Scott, *Minstrelsy of the Scottish Border*, Edinburgh 1932, II, 378.

(*groome*) wat hij zijn paard moest geven, waarop hij zei: *a peck of live-coales*.²³⁹ Ook het verhaal van Gervasius van Tilbury over het anker van het luchtschip, dat kwam vast te zitten (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-het-raadsel-van-cloena/>), heeft overeenkomst.

Een variant van het bovenstaande verhaal over St. Adelme is in de 19^e eeuw in Schotland opgetekend met in de hoofdrol Michael Scot, die ook naar Rome moest om van de paus te vernemen, wanneer het Vastenavond was; ieder jaar ging iemand naar Rome om dat te vernemen en ditmaal was Michael Scot, een beroemde en geleerde man, gekozen, maar hij was het in de drukte vergeten en dacht er pas op het laatste moment aan. Hij nam zijn toevlucht tot een paard van de Fairies en zei ertegen: 'Hoe snel ga je?' 'Als de wind.' Dat was niet snel genoeg. Het tweede: 'Ik haal de wind in.' Het derde: 'Als de ergste maartstorm.' Het vierde: 'Als de gedachte van een meisje naar haar geliefde vliegen.' Michael nam dit paard (een heks, die hem onderweg vragen stelt, waarop hij haar zegt te lopen in haar meesters [= de duivel] naam) en kwam 's morgens in Rome bij de paus met op zijn muts nog sneeuw uit Schotland. De paus vraagt wat voor bewijs hij daarvoor heeft en Michael zegt, dat een van zijn (de paus') schoenen niet de zijne is en deze ziet een vrouwenschoen aan zijn voet, waarop hij Michael de datum van Vastenavond meedeelt en hem zegt zich weg te scheren.²⁴⁰

Het vragen om het paard zo snel als het denken komt in Zweden als zelfstandige sage voor: Een man maakt een afspraak met een tovenaardat deze laatste hem naar huis zal zenden door de lucht door tover. De tovenaard vraagt of hij naar huis wil gaan zo snel als een vogel, als een wind of als het denken. De man kiest voor het laatste.²⁴¹

Voor Finland is dit onderzocht door Archer Taylor in zijn studie *The Black Ox* (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-het-mes-in-de-wervelwind-the-knife-in-the-whirlwind/>). In versie a2 kan de man niet uit Lapland terugkeren en belooft [aan een toverkundige Lap] een os voor een terugkeer zo snel als de gedachte. In a5-6 komt de meswerper op Kerstavond in Lapland en wil naar huis. De jongste van de 3 zonen van de Lap-tovenaar wil hem zo snel als de zwarte haan brengen, de tweede zo snel als een kogel, de oudste als de menselijke geest (ook in a8). De prijs is de witte gevlekte koe. De man stapt in een troggelijkend voertuig en is meteen op zijn erf. De koe wordt in de trog gezet en verdwijnt. In a7 kan hij kiezen tussen de snelheid van de zwarte haan of het denken, kiest het laatste, reist in een *pohdin* (kuip), die onderweg tegen de railing van de brug aankomt [als tegen de kerktoren]. In a8 zit de man het ene moment bij de Lap te eten en het volgende moment thuis; hij staat op om de stal af te sluiten, maar de zwarte os is [al] weg. Ook in a9 krijgt hij dezelfde 3 keuzes en is in een oogwenk thuis, waar de mensen aan het baden zijn voor Kerstavond; hij gaat snel de staldeur sluiten, maar de os is weg.²⁴²

In b1 krijgt hij de keuze: als het denken, zwarte haan of zoals hij kwam, in ruil voor de zwarte os. Hij kiest het eerste en wordt meegenomen naar een kerkdak en gevraagd of hij het herkent. 'Nee,' net zomin als een tweede, dan herkent hij zijn eigen erf. Hij beveelt een andere os op de plaats van de

²³⁹ Briggs 1962, 117 (naar Bodleian Ms.). Het paard in het sprookje eet ook gloeiende kolen. Ook het kiezen tussen de 3 paarden komt in sprookjes voor. Vgl. Briggs 1977, 254 naar Briggs & Tongue, *Folk-Tales of England*, 77 naar John Aubrey's Ms. on Wiltshire, *Hypomnemata Antiquaria*, 251.

²⁴⁰ Agricola 1967, 74f n^o98: 'Michael Scot', naar *Waifs and Strays of Celtic Tradition I. Argyllshire Series, Craginish Tales*, coll. by the Rev. R. McDougal, ed. by Lord Archibald Campbell, London 1889, 47f.

²⁴¹ Klintberg 2010, 259 type M103 (in een 4-tal versies). In sommige versies is de prijs een koe.

²⁴² Taylor 1927, 66-68 (a = Finland proper). De zwarte os, waar Taylor zijn studie naar noemt, is slechts van ondergeschikt belang; ook in andere verhaaltypes komt een os (stier, koe) als betaling voor; vgl. Klintberg 2010, 172 type K5: *Harvesting trolls take bull as pay* (oogsten in 1 nacht, 's morgens is de stier weg (32 var.)).

zwarte te zetten, maar die is al weg. In b2 biedt de getroffen oom aan hem terug te brengen: 3 snelheden: kraaienvlucht, denken, zwarte haan; kiest laatste. Een trog dienst als slee. Onderweg valt zijn muts af [!], maar wordt niet opgeraapt, want ze zijn al 400 mijl verder. Hij wordt op de drempel afgezet, beveelt de stal te sluiten, maar de os is al met de trog weg. In b3 de bekende 3 keuzes. 'Huis', zegt de Lap bij de start. Er wordt gestopt op de top van een kerk, een steen in kolkende stroom en brugrail; op de vraag of hij de plekken herkent, ontkent hij. Thuis nodigt de boer de Lap binnen, maar hij is al weg met de os. In b4 krijgt de boer de keuze uit als kogel of bliksem, wil geen van beide en krijgt als gedachte aangeboden, accepteert en belooft witte os. Onderweg raken zijn voeten twee kerktorens, die hij niet herkent, etc. In b5 bieden de 3 zonen van de Lap Huisu aan thuis te brengen met de snelheid van een kraai, zwarte haan, het denken (de jongste), kiest het laatste, wordt in een 'trog' gezet en zegt bij de start: 'Huis,' vanwaar hij zijn naam heeft. Er wordt 3x gestopt: op het dak van de kerk van Karkku, de brug van Tyrvää en thuis (vraag naar herkennen). In b6 de bekende keuzes en de oudste zoon van de Lap neemt de visser op zijn schouders. Onderweg vliegt de muts van de man af, maar wordt niet opgeraapt, want hij ligt 7 kerken achter hen. In b7 wordt de man in een rendierslee (*pullka*) gezet en gevraagd: 'Als zwarte haan of gedachte?' Onderweg valt zijn hoed af, maar wordt niet gehaald, want hij ligt 5 kerken achter hen. In b8 is de bekende keuze, kiest voor zwarte haan, wordt in trog gezet, getrokken door een rendier. De trog stoot tegen de kerktoren. De muts vliegt af, ligt 500 km achter hen. In b9 de bekende keuze en hij wordt met de jongste in een trog gezet, die start met het woord 'Huis'. Gestopt op het dak van de kerk van Karkku, die hij niet herkent, evenmin de brug te Tyrvää. Tenslotte komen ze op zijn erf. Hij vertelt zijn familie over het krachtwoord 'Huis' en krijgt de naam 'Huisu', die aan de boerderij blijft hangen. In b10 bekende keuzes, evenals in b11, waar de twee plaats nemen op een bezem; hoed vliegt af, ligt 9 kerken achter hen. Hij komt op tijd voor het feestbad (vgl. a9). In b12 bieden Lapdochter, -zoon en vrouw de bekende 3 keuzen, neemt het laatste (denken), wordt gezet in een trog en in een wervelwind naar huis gebracht (muts, 7 kerken). In b13 zet de Lap de boer in een slee (*pulkka*), bindt zijn ogen dicht en zit voorin (muts, 13 kerken); vrijwel op hetzelfde moment daalt de slee, de boer staat op, rukt de band af en ziet dat de Lap weg is (hoort in de verte os loeien, rent naar de stal, en de os is weg).²⁴³

In d1 de 3 zonen met de bekende keuzes (hoed, 7 kerken). In d2 wordt de man om op tijd te zijn voor het Kerstdiner in ruil voor de os in een rendierslee (*kotti*) gezet en gezegd uit te stappen bij de derde hobbel. Bekende keuze van de 3 zoons. Bij de 3^e hobbel is hij thuis; hij hoort de os loeien, gaat kijken en de os is weg. In d3 brengt de Lap de man thuis uit Lapland naar Nastola kerk, eerst wil hij hem zo snel als zwarte haan, dan als kogel, dan als gedachte brengen. In d4 bezoekt een boer de wijze Lappen, wil op Kerstavond naar huis; drie zonen met bekende keuze. De oudste neemt hem in een kuip. De laarshak slaat tegen het kruis van de kerktoren en breekt af, ligt 3 kerken achterop. Hij wordt thuis wakker op de bank. In d6 heeft de man de bekende 3 keuzes en heeft nauwelijks de tijd met gedachte te zeggen of hij is al thuis; hij haalt de zwarte os uit de stal en deze verdwijnt.²⁴⁴

In e1 gaat (3 generaties geleden) de meester van Alapiha te Hyytiälä naar Lapland vanwege zijn onsuccesvolle leven. Hij belooft een koe voor de reis naar huis voor Kerstmis. Hij kan zo snel als de grijze hen of 'Ik ben hier en ik ben daar.' De Lap gaat naar buiten en komt terug met het mes van Hyytiäinen vrouw om de boer te overtuigen. Ze gaan op een Lapslee (*ahkio*) zitten. En de man krijgt het advies bij de 2^e hobbel uit te stappen. De 1^e hobbel is de kerktoren van Tornio. Thuis vraagt de

²⁴³ Taylor 1927, 68-73 (b = Satakunta).

²⁴⁴ Taylor 1927, 73f (d = Zuid en Midden Tavastland).

man om de koe voor de bestuurder en de koe is weg. In e2 gaat een man uit de Pihtipudas-parochie naar Lapland. Na zijn zaken volbracht te hebben wil een Lap hem die avond nog thuis brengen voor de zwarte os. Hij dropt de man in zijn mesthoop. De man laat de os naar buiten; deze loeit bij het wegvoeren. Versie e3 is slechts een schema: de thans overleden Kuoppalainen gaat naar Lapland; Kerstavond; zwartgeklepte koe; als zwarte haan of kogel; kiest laatste. Hetzelfde voor e4: grootvader Hakkarainen uit het dorp Kinnula komt in één nacht terug uit Lapland; koe uit stal weg. In e5 krijgt een man, wiens vee sterft op zwarte os na, het advies in een droom om een lange reis te ondernemen. Hij gaat naar Lapland, krijgt het advies en wil omdat het Kerstavond is snel thuis zijn. In ruil voor de zwarte os wil de Lap hem laten vliegen [zo snel] als zwarte haan. Een andere Lap biedt aan zo snel als tovenaar, hetgeen de man accepteert. De Lap vraagt of hij wakend of slapend wil, kiest (omdat zijn hoofd niet zo sterk is) voor het laatste en wordt thuis wakker; als zijn vrouw naar de os gaat kijken, verdwijnt deze loeiend bij het openen van de deur. In e8 is het Kekri-avond in Lapland, 3 bekende snelheden, gestopt in een kist. Ook in e9 gaat de boer vanwege de dood van zijn vee naar Lapland. Op Kerstavond doet de Lap magische kunsten en zegt dat de zaak verholpen is. De boer wil op Kerstmorgen thuis zijn; de Lap wil hem brengen voor de zwarte os, bedekt zijn ogen en de man voelt, dat hij vliegt; zijn hoed valt af, ligt 9 kerken achterop. 's Morgens thuis stuurt hij zijn vrouw naar de stal, maar de os is weg (veesterfte is voorbij).²⁴⁵

In f1 bieden de zonen van de Lap de bekende snelheden aan en 's morgens zit de man aan het hoofd van zijn tafel en is de os weg. In f2 ging Pulliainen naar Lapland en op de terugreis vliegt zijn hoed af, ligt in Kannuskerk, terwijl de man op zijn eigen erf staat. In f3 gaat Putkonen uit Pieksämäki-parochie naar Lapland 'naar de goden voor genezing'. Het is Kekri-avond en hij wenst thuis te zijn. Lap wil hem brengen voor de zwarte os. 's Morgens zit hij aan het hoofd van de tafel en de os is weg. In f4 sterft het vee van de boer en hij gaat naar de tovenaars van Lapland. De tovenaar wil hem naar huis brengen voor de os. Ze zitten op een paal; muts valt, ligt 3 kerken achter hen. Hij is thuis voor hij het zich realiseert (os weg). In f5 bezoekt een man een wijze Lap; het is Kerstavond en hij zou thuis willen zijn. Lap biedt aan te brengen in ruil voor zwarte os, zet hem in een trog; hoed valt, 7^e kerk voorbij; Lap neemt de os mee. In f6 sterft Blombergs vee; hij gaat naar de wijze Lappen voor advies en om toveren te leren, komt als volleerd tovenaar door de lucht terug (Lap neemt os mee). In f7 is veel geld van een boer gestolen en hij gaat bij wijze Lappen te rade, hoort wie de dief is en hoe het geld terug te krijgen. Hij wenst naar huis te keren; wijze man biedt aan: zo snel als grijze hen, kogel, gedachte. Hij kiest het laatste en belooft de zwarte os. De wijze man blaast een sterke wind [d.w.z. roept een wervelwind op, waarin hij het is], die de boer naar huis brengt; hoed valt, ligt 7 kerken achter hen. De boer wordt 's morgens wakker op de bank, etc. In f8 is een man in St. Petersburg op Kerstavond en wenst thuis te zijn. De duivel biedt aan hem te brengen voor de zwarte os. Hoed valt, ligt 7 kerken achter hen (os weg). In f9 gaat een Fin voor zijn gezondheid naar Lapland. Op Kerstavond wil de Lap hem naar huis brengen voor de zwarte koe; hoed valt, wordt opgeraapt, al moeten ze 7 parochies terug (koe weg). In f10 gaat een man uit Koitsanlahti in Paikkala-parochie naar Noord Lapland voor zijn gezondheid. Op Kerstavond wil hij naar huis. Toveraar wil hem brengen voor zwarte os; hoed vliegt af, ligt 7 kerken achter hen (wil de os niet geven, maar is 's morgens weg).²⁴⁶

In g1 gaat een epilepticus naar Lapland voor gezondheid. Op Heilige-dag wil hij naar huis voor de lamschotel, Lap wil zwarte koe. Ze zitten samen op een bergespaal. Het kruis op de kerk rukt 's mans

²⁴⁵ Taylor 1927, 74-76 (e = Noord Tavastland).

²⁴⁶ Taylor 1927, 76-78 (f = Zuid Savolax).

hoed af, ligt 5 km achter hen (koe verdwijnt). In g2 nadert Kekri-avond; de Lap roept zijn zoons: jongste met snelheid van vlas brandend in het vuur, tweede als zwarte haan, oudste als gewenst; verloren hoed, ligt 5 of 6 kerken terug. In g3 gaat een man naar Lapland voor kennis; Kekri-avond, voor zwarte koe. Zoon van de Lap gaat in vuur en gaat als kogel, een andere als gedachte. Man belooft koe; hoed valt, ligt 500 km terug. In g5 gaat een man met vallende ziekte naar Lap-wijzen. Kerstavond, gekleurde koe; hoed valt, zijn voorbij 9^e kerk. In g6 is Karanka-Imma naar Lapland gegaan om toveren te leren. Was er op Kekri-avond; drie broers: als vogel, kogel, gedachte (zwarte os). In g7 gaat een boer naar Lapland. Wil op Kerstavond graag thuis zijn; zwarte os; twee zonen: als kogel, als het denken. 2^e brengt de boer naar huis; hoed valt, ligt op rand van 5^e kerk terug. De boer vindt zich terug op de bank thuis (os). In g8 gaat een man uit Kuopio naar Lapland om te genezen. Hij wil op Kerstavond naar huis. De Lap wil hem meteen naar huis brengen voor een koe. De man is akkoord en ontwaakt 's morgens thuis op de bank (koe weg).²⁴⁷

In i1 gaat Manninen uit Rautalahti naar de school der wijzen in Lapland, blijft 3 jaar; wil op Kerstavond naar huis en belooft de Lappen zijn koe, Mustikki (Zwartje). Als grijze hen, pijl, 'hier en daar'. 3^e optie; hoed valt, ligt 7 kerken terug. Komt op tijd voor het feest; 's morgens is Mustikki weg. In i2 bezoekt Shemeikka Lapse wijze mannen. Met de feestdag wil hij naar huis. De Lap vraagt om zwarte koe en roept bestuurders: als vogel, kogel, 'van hier neem ik en hier werp ik'. 3^e optie; hoed verloren, ligt in 7^e parochie terug (koe weg). In i4 wenst de oude Hoskonen in Vuur-Lapland op Paasavond naar huis te gaan. De Lap wil hem brengen voor de beste koe. De Lap fluit, 3 mannetjes komen, snel als vogel, pijl, gedachte. 's Morgens gaat zijn vrouw naar de stal; de zwarte koe is dood; de Lap wil haar niet levend. In i5 gaat een man naar de beroemde wijzen in Vuur-Lapland, blijft een lange tijd en leert veel. Met Pasen roept hij de duivel en vraagt naar huis te worden gebracht. 1^e en 2^e duivel weigeren: het is Pasen. De 3^e wil de zwarte koe. Ze gaan zo snel dat de hoed afvalt, ligt 6 parochies terug. Hij komt dezelfde avond thuis en de koe is weg.²⁴⁸

In j1 gaat Karvinen, die door een boze geest was getroffen, naar Lapland voor genezing, blijft een jaar, wil op Kekri-avond naar huis; Lap wil zwarte koe en zet hem op een vlot; zo snel als grijze hen, zwarte haan en gedachte; 3^e optie; hoed valt af, ligt 6 kerken terug (koe weg). In j2 wordt een boer door boze geesten afgeranseld vanwege diefstal, gaat naar Lapland voor genezing; Kekri-avond. Hij wordt wakker 's nachts aan het hoofd van zijn eigen tafel (koe weg). In j3 zegt de Lap de man op een oude bontmantel te gaan staan; daarop is hij thuis. In j4 gaat een boer naar Lapland. Op Kerstavond voor beste koe; 3 zonen: grijze hen, kogel, gedachte; hoed valt af, al voorbij 9^e kerk. Man wordt op erf gegooid, koe is weg. In j5 is een man ver van huis op zijn naamdag. 3 broers, 3^e bestuurder; hoed valt, ligt 9 kerken en 12 kapellen achter hen. In j6 verliest een man uit Louhi zijn vee, gaat naar Lapland, wil op Kekri-avond naar huis; voor koe. De man ligt op een bank met al zijn bagage; de Lap zet hem op de rug van een vuurpaard. Bij het kruisen van Tornio wordt zijn hoed door de kerktoren afgestoten (koe weg; is kaal geworden toen hoed afviel). In j8 gaat een Fin 3 jaar naar Lapland om toverij te leren, wil naar huis op Kekri-ochtend. Lap wil het doen voor zwarte koe, vraagt of hij wil gaan slapend of wakend. De man wil 'in dromen'; hoed valt, zijn voorbij de 3^e kerk. In j9 gaat Reijonen uit Joensuu naar Lapland. 3 zonen, als grijze hen, als de pickerel zwemt, als gedachte; hoed valt, zijn voorbij 3^e kerk. In j10 is een man in Lapland en wil op Kekri naar huis; de zoon zo snel als vogelvleugels, vader als gedachte; berkbladbezem als kussen [vgl. l4]. In j10 reis naar Lapland, Kekri,

²⁴⁷ Taylor 1927, 78f (g = Noord Savolaks).

²⁴⁸ Taylor 1927, 79f (i = Oost Karelië).

zwarte koe, 3 zonen, oudste als pickerel zwemt, 2^e als zwarte haan vliegt, 3^e als gedachte. In j13 gaat een man uit Licksa-parochie naar Lapland. Zwarte koe; vader als grijze hen, zoon als gedachte. Zoon is bestuurder, hoed valt, zijn 3 kerken voorbij. In j14 Lap met 3 zonen: als kogel, als grijze hen [3^e als gedachte]. Hoed valt, ligt 5 km terug, betaalt met zwarte koe. In j14 is Räsänen uit het dorp Kortteinen getroebleerd door boze geesten, gaat naar Lapland en er vanaf geholpen. Kekri-avond, wil 's morgens thuis zijn; voor zwarte koe.²⁴⁹

In k4 moet de man aan de wervelwind-Lap zijn zwarte koe beloven, die hij drie donderdagen achtereen aan de post op het erf moet binden. Ze zitten samen op een paal en worden gezien bij het huis van de man. (Pas de derde donderdag wordt de koe door de wervelwind meegenomen.) In k2 heeft de man op een feestvooravond heimwee en de wervelwind-Lap wil hem in ruil voor de zwarte koe die avond nog thuisbrengen; 3 zonen: grijze hen, kogel, gedachte. De man, geplaatst in een trog is meteen thuis. Hij zegt zijn vrouw de koe om te ruilen, maar deze is al weg; in de verte is geloei te horen. In k3 wil de man na zijn genezing naar huis en de Lap biedt aan hem te brengen in ruil voor de beste koe. De man stapt in de slee en de Lap stuurt en zegt hem uit te stappen bij de 2^e hobbel (koe loeit). In k4 brengt een man vele jaren door in Lapland en wil op een feestvooravond naar huis. De Lap wil hem brengen voor een koe en neemt hem in een wervelwind mee (koe weg). In k5 wenst de man thuis te zijn voor het feestdiner, Lap wil hem brengen voor zwarte os. De snelheid van een kogel is niet snel genoeg, maar 100x sneller. Ze zetten zich op een sparrentak; muts valt af, maar ligt 3 kerken terug (os weg). In de afwijkende versie k7 gaat een man naar Lapland voor kennis. Op Kerstavond wenst hij te weten wat ze thuis eten en de Lap wedt, dat hij een proefje van alles zal brengen, terwijl de man in het badhuis is; inzet de zwarte os; als extra bewijs zal hij de kous van zijn vrouw meebrengen. Thuis zoekt de vrouw, die niets weet van het bezoek van de Lap naar haar kous. Haar man komt thuis [diezelfde avond] en brengt de kous mee tot haar grote verbazing.²⁵⁰

In l1 wenst een Fin, die voor zijn gezondheid in Lapland is, op Kekri-avond thuis te zijn. De Lap wil hem brengen voor de zwartgevlekte os, zegt hem op een bank te gaan liggen en bij de 3^e hobbel zich eraf te laten vallen. De man doet dit en ontwaakt aan het hoofd van de tafel (os weg). In l4 verblijft een man uit Haapamäki lang in Lapland en wil op Kerstavond naar huis. Drie zonen: jongste als grijze hen, 2^e zwarte haan, oudste als gedachte; in ruil voor stier. Ze leggen hem te slapen aan het hoofd van de tafel met zijn bijl als kussen. 's Morgens ontwaakt hij thuis en de stier is weg. In l5 wil een man in Lapland snel terug naar huis. Een Lap wil hem voor de ochtend brengen in ruil voor zwarte os. Tussen gedachte en kogel kiest hij voor de snelheid van de kogel. 's Morgens ligt hij thuis aan het hoofd van de tafel te slapen (koe weg). In l6 is een man ziek geworden en droomt dat hij naar een Lap-tovenaar moet gaan om te genezen. Hij gaat, geeft een fles wijn aan een wijze, die de reden van de ziekte ziet en hem geneest. Het is Kerstavond en de Lap wil hem brengen voor de zwarte stier en zegt de man te gaan liggen slapen op de sofa. Hij wordt thuis wakker en de stier is weg. In l7: Kerstavond, 3 broers, als vogel, kogel, gedachte; 3^e optie (zwarte stier). In l8 wil een man in Lapland op Kekri-avond naar huis; zwarte gevlekte koe; 3 broers; wanneer hij valt op de planken van het badhuis, moet hij zich op zijn andere zijde wentelen, anders wordt hij weer teruggebracht. 1^e als zwarte haan, 2^e kogel, 3^e gedachte. In l12 bezoekt een man de wijze Lap, die als enige hem kan genezen, wenst thuis te zijn; Lap vraagt om stier en of hij met de snelheid van kogel of grijze hen wil.

²⁴⁹ Taylor 1927, 80-82 (j = Noord Karelië).

²⁵⁰ Taylor 1927, 82-84 (k = Zuid-Österbotten).

De man kiest het laatste, hoort als in een droom de stier loeien; wegen komen er tezamen [?], ontwaakt 's morgens thuis (stier weg).²⁵¹

De man in m1 bezoekt in Lapland het huis van een zeer beroemde wijze. De wijze gaat naar het huis van de man in een pijl en brengt de ring van diens vrouw terug [vgl. j6]. Het is Kekri-avond en de Lap wil hem brengen voor de zwarte koe; hoed valt, ligt 9 kerken terug. Hij ontwaakt op Kekri-morgen aan zijn eigen tafel (koe weg). In m2 is een man voor toveradvies naar Lapland en wil op Kerkri-vooravond naar huis. De Lap wil hem brengen voor zwarte koe. De Lap bedekt de man met zijn vrouws hemd. De man valt in slaap en wordt 's morgens wakker in Sotkamo (koe weg; hij vangt de meeste vis vanwege het dragen van het hemd van de vrouw van de Lap). In m3 wil een man in Lapland op Kekri-avond naar huis; de Lap wil zwarte koe, maar de man gelooft hem niet. De Lap biedt aan de ring van zijn vrouw te brengen. De vinger van de vrouw jeukt, ze doet de ring af en legt hem op tafel. De Lap brengt hem naar de man. Onderweg raakt de hoed van de man de kerktoeren, ligt 5 kerken achter hen. Ze komen om middernacht aan (koe 's morgens weg). In m4 wil Perttu uit het dorp Pyhäntä op Kerkri-avond terugkeren naar huis; Lap wil hem brengen voor wat achterin de stal staat. Onderweg stoot Perttu zijn voet tegen het kerkkruis, vraagt de Lap wat dat was, maar het was te ver achter hen om over te praten. 's Morgens bij aankomst gaat hij naar de stal maar de os is weg, alleen zijn kop is er nog (schedel bewaard). In m5 wil de man uit Eskola, die naar Lapland was gegaan voor advies, met Kekri naar huis. De 3 zonen van de Lap: als vogel, vis, 'zoals men denkt, of als je niet denkt, door springen'. (De Lap wil een os en laat de kop achter.)²⁵²

In de enige versie uit Ingria (s1) gaat een man uit het dorp Hirvonen naar Lap-tovenaars om te genezen van sprinkhanen, die in zijn oren snerpen. Na zijn genezing wenst hij op Kerstavond terug te keren. De Lap biedt aan met snelheid van vogel, kogel en 'als hier en daar' en vraagt ervoor de zwarte vaars en zet hem in een tobbe en zegt hem niet zijn hoed te halen als deze valt. De Lap maakt een teken; in één zwaai is de man thuis (vaars weg). In de eerste versie uit Estland wil de naar Lapland ontvoerde man na 7 jaar naar zijn vrouw en kinderen en de Lap wil hem brengen voor de gevlekte os en zet hem in een vehikel in de vorm van de teen van een varken. De man steekt de zee over naar zijn land en komt aan op Kerstavond (zijn vrouw is ondertussen hertrouwd en heeft 2 kinderen gekregen; gevlekte os weg). In een versie van de Zweeds-Finnen is een Finse zeeman in Stockholm op Kerstavond. Een Lap wil hem thuisbrengen voor roodwitte koe. De 3 dochters van de Lap: oudste als vogel, 2^e kogel, 3^e gedachte; 3^e optie (koe verdwijnt). Een afwijkende mes-versie komt uit Noorwegen: Een boer gaat uit om een beer te schieten. Iemand roept vanaf de berg: 'Kijk uit voor je varken, buurman.' De buurman antwoordt: 'Hij kan het niet doden, want hij heeft zich vandaag niet gewassen.' De boer heeft water bij zich en wast zich, doodt en vilt de beer en legt zijn mes op een berkenstomp, terwijl hij het vlees in de huid wikkelt. Dan blijkt het mes verdwenen. Hij is in de stad op Kerstavond om boter te verkopen. Hij ziet een oude man met aan zijn gordel het door hem verloren mes. De boer wil naar huis [hier merkwaardig, want hij is niet in Lapland]. De oude man ('bosgeest') nodigt hem uit te rijden op sleerenners. De boer vraagt waar hij het mes vond. 'Op een boomstomp.' Hij wil het 'grote varken' van de boer in ruil voor zijn 'verloren varken' (de beer). Hij zegt de man niet achterom te kijken. Deze doet het toch en ziet het huis van de geest in de open

²⁵¹ Taylor 1927, 84-86 (l = Midden-Österbotten).

²⁵² Taylor 1927, 86-88 (m = Oost-Österbotten).

berg; zijn hoofd wordt vertrokken. (Het grijze varken verdwijnt, maar de man heeft goed geluk met varkens sindsdien.)²⁵³

Het snelle reizen van heiligen wordt vaak gemeld. Johannes Teutonicus, een canon van Halberstadt, was zo geoefend in de [vlieg]kunst, dat op Kerstavond 1271 hij drie missen vierde, een in Halberstadt, de tweede in Mainz en de derde te Keulen, gedragen door zijn paard. Een monnik van Hesdin werd na een pelgrimstocht naar Jeruzalem in één nacht naar huis teruggebracht.²⁵⁴

In de 11e-eeuwse *Vita* van de rond 411 levende bisschop Antidius van Besançon wordt bericht, dat hij *in virtute dei et sanctae crucis super daemonem ascendens* (met de kracht van God en het H. Kruis op een demon was gestegen [als een paard]) in weinige uren van Besançon naar Rome en weer terug door de lucht gevlogen was. Zowel Sigibert van Cembloux in de 11^e eeuw als Vincent van Beauvais in de 13^e vertellen dit voorval.²⁵⁵

Ook Caesarius van Heisterbach (rond 1220) maakt melding van snelle reizen: Gerard, een ridder van Holbach, werd in weinige uren van St. Thomasland (India) naar zijn thuisland teruggedragen; een kruisvaarder werd in een uur door de lucht van Jeruzalem naar Lüttich op een toverros ontvoerd. De verhalen staan dicht bij de duivelverhalen, die Caesarius ook vertelt: de klokkenluider van Amel, die door een in de gedaante van een zwarte os verschijnende duivel 's nachts door de lucht werd ontvoerd naar de tinnen van het slot Isenburg en toen neergezet in een wei, van een monnik in Lübeck en een burger in Soest, die eveneens door de duivel over kerkdaken heen door de lucht werden gedragen. En tenslotte is er het verhaal van een de magie toegedane vrouw uit Hasselt, die achteruit van een vat sprong met de woorden: 'Hier spring ik uit het geweld Gods in het geweld van de duivel,' en meteen door de duivel gegrepen en voor al het volk door de lucht over de velden weggevoerd werd.²⁵⁶

De Dominicaan Thomas van Chantimpré vertelt (1256, te Chambray) in zijn *Bijenboek*, dat een slechte, de tover toegedane vrouw plots door de duivel de lucht in werd gevoerd, wat het verhaal van de Hasseltse is. Ook vertelt hij van mannen, die op toverrossen door de lucht trekken en in staat zijn een schare van gezellen de weg naar Palestina te wijzen, terwijl ze tevoren in één nacht door een engel daarheen zijn gedragen.²⁵⁷

Een 12e-eeuws verhaal wordt verteld door Seligmann: Als een patroon van reizigers verscheen de duivel aan een geleerde, die van Guadelupe naar Granada reisde. De geleerde ontmoette een zwarte ruiter, die hem vroeg zijn zwarte merrie te bestijgen. Ze reisden de hele nacht met de snelheid van

²⁵³ Taylor 1927, 88-90. Voor Zweedse versies: zie de 3 windknopen (<http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-heksen-en-het-weer-windhandel/>). Het verhaal van de ongewassen jager is in Zweden zeer bekend en opgenomen door Klintberg 2010, 98 als type E1: *The Hunter is unwashed*. Een jager ziet een reebok met een ring om zijn nek en richt erop met zijn geweer. Hij hoort een woudgeest (of: trol) roepen: 'Kijk uit, de jager schiet op onze reebok!' Een andere stem antwoordt: 'Hij kan het niet, want hij heeft zich niet gewassen.' De jager wast zich met zijn eigen urine en schiet de reebok. De woudgeest (trol) zegt: 'Ik zag niet die hangende bron.' Soms wordt de ring aan de kerk gedoneerd of aan de woudgeest teruggegeven (5 reg.,; 32 var.).

²⁵⁴ Lea, 633f naar Henning Grosse, *Magica, seu Mirabilium Historiarum de Spectris et Apparitionibus Spirituum*, etc. Libri II, Islebiae 1597, 166, 158f. Jagić (in: *Archiv f.sl.Phil.* 2, 458) geeft als titel *Mirabiles historiae de spectris et apparitionibus*, die berichten van een canonicus, die *magicarum artium peritus* was, zodat hij op Kerstnacht de 1^e mis te Halberstadt, de 2^e in Mainz en de 3^e in Keulen las.

²⁵⁵ Hansen 1900, 195; vgl. Wilh. van Paris.

²⁵⁶ Hansen 1900, 195, naar *Dialogus* VIII: 59; V: 56, 27; III: 11, X: 2; XI: 60. Zie ook Lea, 102, die vertaalt: 'Onze lekenbroeder Diederich van Soest vertelde me, dat hij in Lübeck in woede de duivel riep en uit de stad werd gedragen en neergezet op de oever van een meer (vgl. 'grote sprong') – en de duivel zei dat hij hem gedood had, als hij niet het kruisteken had gemaakt. Een jaar lang beefde hij zo dat hij geen beker kon vasthouden.

²⁵⁷ Hansen 1900, 196 naar *Bonum universale de apibus* 2, 30.

de wind en bereikten bij dageraad Granada, in één nacht reis afgelegd hebbend die normaal dagen duurde.²⁵⁸

Nog vroeger, en reeds een voorbeeld van de heksenvlucht, is het verhaal van Paul, een monnik van Chartres, spelend in 1022 in Orléans. De 'ketter' beweren dat als je hun leer aanhangt, 'je vaak met ons engelvisioenen zult zien, waarin je, ondersteund door hun troost, die plaatsen kunt bezoeken waarheen je wenst te gaan zonder vertraging of moeite.'²⁵⁹

Een verhaal, meer in lijn met de verhalen van Caesarius, is dat van William van Newburgh over de ketter Eudo (Eon), spelend in 1148. Een ridder, die familie van hem was, ging op bezoek bij Eon met de bedoeling hem over te halen tot het opgeven van de sekte. Eon liet hem allerlei wonderzaken zien en zei hem te nemen wat hij wilde, maar de ridder was verstandig genoeg daar niet op in te gaan. Maar zijn page, toen die een valk zag van opmerkelijke schoonheid, begeerde hem, tot zijn eigen verdoemenis, voegt William toe. Hij vroeg erom en kreeg hem en reed zich verheugend achter zijn heer aan toen deze vertrok. Deze zei tegen hem: 'Werp onmiddellijk dat ding dat je draagt weg, want het is niet de vogel die het lijkt maar een demon in vermomming.' Weldra werd de waarheid van zijn woorden duidelijk. Want nadat de dwaze kerel weigerde het advies ter harte te nemen, klaagde hij eerst over het te strak zijn vuist met zijn klauwen grijpen van die valk, weldra lichtte deze hem bij de hand de lucht in, en hij werd daarna niet meer gezien.²⁶⁰

Het mee terugvliegen zien we ook in een Engelse versie van de 'Vaart naar de wijnkelder': Een man overnacht in een hutje op de heide bij een oude vrouw, die hij 's nachts een stok uit een kist ziet pakken en het venster openen, waarop ze zegt: 'Eruit met mij!' Ze vliegt weg, hij opent de kist, ziet nog een stok, vliegt haar na naar een herenhuis, waar ze met haar stok tegen de deur tikt en zegt: 'Naar binnen met ons!' en op dezelfde wijze de wijnkelder betreedt. Ze worden dronken, maken lawaai, worden betrap en meegenomen ter ophanging. De beul geeft de oude vrouw verlof met haar 'zoon' te spreken. Ze reikt hem de stok, zegt: 'Omhoog met ons!' en ze vliegen weg.²⁶¹

In Schotland is dit verhaal ook bekend als 'The Witch of Fife'. Een oude man merkt, dat zijn vrouw op een nacht weg is. Ze vertelt hem, dat ze op de 1^e dag van de nieuwe maan met 4 andere heksen bijeenkwam bij de oude *Kirk on the moor* en daar op takken van de *bay-boom* (moerbeï) en stengels van de *hemlock* (bilzekruid), die ze in paarden veranderden, naar de top van de Bell Lomond reden, daar bier dronken en dansten op de doedelzakmuziek van een *wee* (piepklein) man. De keer erop voeren ze in *cockle-shells* naar Noorwegen, waar ze van de Lappen een formule leerden om zich te verplaatsen. Daarna gingen ze met opzegging van deze formule naar de kelder van de bisschop van Carlisle, vliëgend door de schoorsteen, en de oude man luisterde hen af, zei de toverwoorden en vloog op door de *lum* en kwam bij de heksen in de kelder, zoop zich klem en werd door de heksen achtergelaten, 's morgens gevonden, gearresteerd en als *warlock* op de brandstapel gezet. Zijn vrouw kwam in de gedaante van een grijze vogel hem aan de formule herinneren. Hij zei de formule en vloog terug naar het koninkrijk Fife, maar bemoeide zich niet meer met zijn vrouw.²⁶²

In een andere Schotse versie krijgt een schaapherder in een afgelegen bergghut bezoek van een

²⁵⁸ Seligmann 1948, 226 (zonder opgaaf), die toevoegt: 'The fiendish horseman departed without harming his fellow traveler and without leaving behind the usual stench upon which most demonologists agree.'

²⁵⁹ Wakefield & Evans 1991, 78: '... often will you see with us angelic visions, in which, sustained by their consolation, you can visit whatsoever places you wish without delay or difficulty.' Dus gedragen door engelen, die in de ogen van Paul uiteraard duivels zijn. 'Without delay' is in een oogwenk.

²⁶⁰ Wakefield & Evans 1991, 144f, after William of Newbury, *Historia rerum anglicarum*, LXIII.

²⁶¹ Agricola 1976, 134 n°169: 'Fahrt zum Weinkeller'.

²⁶² *Scottish Fairy Tales*, London 1994, 186-194: 'The Witch of Fife'.

twintigtal katten, die zich met opgeheven poten bij zijn vuur warmen. Eentje gaat naar het raam, zet een zwarte kap op, roept: 'Hoera, naar Londen!' en verdwijnt. De andere katten doen hem na, maar bij de laatste valt de kap af [eigenlijk een kabouterverhaal!] en de herder grijpt hem, zet hem op, roept: 'Hoera, naar Londen!' en is in een wip bij zijn gezellen in een Londense wijnkelder, waar hij zich flink tegoed doet, 's morgens gevonden wordt en door de rechter ter dood veroordeeld. Als laatste wens vraagt hij de kap te mogen dragen en roept: 'Hoera, naar Kintail!' en komt daar met de strop nog om zijn nek.²⁶³

Ook in Ierland is deze versie bekend, waarin Shamus Rua door het opzetten van een rode *cap* en het opzeggen van de formule:

*'By yarrow and rue
And my red cap too
Hie over to England!'*

in een Engelse kasteelkelder komt, maar zich op de galg redt met als laatste wens zijn *red cap*, waarmee hij zich '*Hie over to Eire*' wenst.²⁶⁴

De tocht naar de wijnkelder met de *fairies* is te zien in een korte Ierse versie. De Laird van Duffus loopt door zijn velden, als een stofwolk langs hem wervelt en hij eruit een schrille kreet hoort: '*Horse and Hattock!*'²⁶⁵ Aangezien hij een *bold man* is, herhaalt hij de kreet en meteen wordt hij weggewerveld (*whirled away*) door de lucht met een *troop of fairies* naar de wijnkelder van de koning van Frankrijk. Daar feesten (*carouse*: drink heavily and be merry, at a noisy feast) ze de hele nacht en zijn zo vrolijk dat de laird in slaap valt en wordt achtergelaten. 's Morgens wordt hij gevonden en voor de koning gebracht, die hij het hele verhaal verteld en vergiffenis (*pardon*) krijgt.²⁶⁶

Hetzelfde overkwam ene John Sturtridge, die op de avond van Pickrous Day (een feestdag van de *tinnners*) naar huisgaand na een feest in de herberg over de Tregardon Down terecht kwam in een troep *piskies*, waardoor hij in kringetjes bleef gaan tot hij hoorde roepen: '*Ho and away for Par Beach!*' In zijn wanhoop riep hij het ook en kwam terecht op Par Beach, waar de dans voortging, tot werd geroepen: '*Ho and away for Squire Tremaine's cellar!*' Weer herhaalde John de kreet en kwam terecht in de wijnkelder, waar grote vaten werden aangesproken. John liet het zich goed smaken en

²⁶³ Agricola 1967, 92 n^o122.III; vgl. ID., 106f n^o148: 'Der Londoner Weinkeller': ziek in bed liggende man ziet zijn vrouw en twee vriendinnen mutsen opzetten en met het opzeggen van toverwoorden verdwijnen. Hij neemt ook een muts uit de kist, zegt de woorden, komt in de wijnkelder, wordt dronken, gearresteerd en tot het schavot veroordeeld, waar hij zich zijn muts herinnert, opzet en zich terug wenst.

²⁶⁴ Hetmann 1986, 142-144: 'Der Flug mit den Hexen'; cf. Seymour 1913, 233-236 = *Dublin University Magazine*, vol. lxiv. Shamus Rua = 'Red James'. Seymour verwijst naar Grandpapa's Tale of the Witches' Frolic in de *Ingoldsby Legends*. Similar tales appear in Scotland, for which see Sharpe, pp. 56, 207; the same writer (p. 2 12) makes mention of a red cap being worn by a witch.

²⁶⁵ Zie Isobel Gowdie, 1662, <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-onweerheksen/>.

²⁶⁶ Briggs 1959, 228 naar Scott, *Ministrelly of the Scottish Border*, II, 367 (Mot. F411.1 var.). De Laird hield aan het avontuur een wonderlijk gewrochten beker over, die lang in de familie werd bewaard (een motief uit de heksensagen, dat ik elders zal bespreken). Briggs merkt op, dat 'the knowledge that the cry of *Horse and Hattock* is the master word for fairy levitation' te danken is aan de 17^e-eeuwse folklore-verzamelaar John Aubrey. (ID., 33 naar John Aubrey, *Miscellanies upon Various Subjects*, London 1890, 149). ID. 1978, 128: Aubrey and Walter Scott both tell us that in Scotland *Horse and Hattock* is the operative word, though the *Shetland Folk Book* (III, 1957, 3) gives a rather more elaborate one:

*Up hors, up hedik
Up with ridin bolwind,
An I kin Ise reyd among yu.*

In Ireland, the word is *Boram, Boram, Boram* (Croker).

lag te slapen, toen de fairies ervandoor gingen. 's Morgens werd hij gevonden door de bottelaar met een zilveren drinkbeker in de hand en kon zijn aanwezigheid niet verklaren. Hij werd voor een rechter gebracht, die hem ter dood veroordeelde. Toen hij al op het schavot stond, kwam een vrouwtje aangelopen, dat met een schrille stem riep: '*Ho and away to France!*' en hij schoot vanaf het schavot de lucht in en verdween.²⁶⁷

De wijnkelder is ook te zien in een versie uit Herefordshire. Een jongen op weg naar huis verdwaalde in het bos en werd door een tamme beer naar een hutje geleid, waar een vrouwtje hem binnennodigde. Een ander vrouwtje zat bij het vuur en ze gaven hem te eten en te drinken en deelden het bed met hem. Maar om 12 uur sprongen ze uit bed en zetten allebei een witte muts op, die aan de bedpost hing. Toen zei de ene: '*Here's off!*' en de andere zei: '*Here's after!*' en de een na de ander vlogen ze de deur uit. De jongen zag, dat er nog een muts aan de bedpost hing, zette hem op, riep: '*Here's after!*' en schoot achter de vrouwen aan en kwam in een fairy-ring. Ze dansten een tijdje, tot eentje riep: '*Here's off to a gentleman's house!*' en de anderen riepen: '*Here's after!*' en zo deed de jongen. Ze kwamen bovenop een lange schoorsteen en eentje zei: '*Here's down the chimney!*' en de anderen: '*Here's after!*' en ze kwamen in de keuken, waar eentje zei: '*Here's to the cellar!*' en de anderen gingen hem achterna en in de kelder staken ze hun zakken vol met flessen en gaven de jongen er een te drinken. Hij zoop hem helemaal leeg en viel in slaap. 's Morgens werd hij gevonden en tot de galg veroordeeld, waarvan een van de vrouwtjes hem redde door de rechter te vragen of ze hem een witte muts op mocht zetten, waarna ze zei: '*I'm off!*' en de jongen riep: '*I'm after!*' en even later stonden ze bij het hutje in het woud. De oude vrouw nam hem de muts af en gaf hem een standje, waarna ze hem met wat te eten de weg naar huis wees.²⁶⁸

Deze redding van de galg overkwam ook Sir Godfrey Macculloch, een Galloway laird, die eens werd aangesproken door een oud mannetje in groen rijdend op een witte telganger, die klaagde dat Sir Godfrey's hoofdriool door zijn *chamber of dais*, zijn 'dining hall' liep. Sir Godfrey begreep, dat hij een van de 'Good People' was, en verontschuldigde zich hoffelijk en liet de richting van de afvoer veranderen. Jaren later kwam Sir Godfrey in een schermutseling terecht en had de pech een naburige edelman te doden, waarvoor hij ter dood werd veroordeeld. Hij werd van het schavot gered door een oude man op een witte telganger, die hem in een wip wegvoerde, en hij werd niet meer gezien.²⁶⁹

Ook in Roemenië is de sage opgetekend, zij het dat de wijnkelder veranderd is in de keizerlijke schatkamer, waarheen de duivel een pope brengt, opdat hij zijn zak met goud kan vullen, maar de duivel loopt weg (vgl. de heksen die weggaan) en de pope wordt gevangen genomen en tot de dood door ophanging veroordeeld; maar de duivel, veranderd in een hooggeplaatste bojaar in een koets, bevrijdt hem.²⁷⁰

Een variant van de 'Grote Sprong' is te zien in het avontuur van de Black Laird of Dunblane. Deze kwam om op een avond laat uit Alloa, trof de fairies op Menstrie Glen en werd door hen uitgenodigd mee te gaan. Zij klommen op bundels *windlestrae* en hij op een ploegboom, die in een voor was achtergelaten. '*Brechin to the Bridal*' roepend vlogen ze weg door de lucht op witte paarden,

²⁶⁷ Briggs 1978, 47 naar Hunt, *Popular Romances*. Logischer zou zijn, dat de vrouw het in zijn oor fluisterde en dat John het met schrille stem riep. Onduidelijk is waarom naar Frankrijk; de fairies wensten zich 'naar huis'.

²⁶⁸ Briggs 1978, 48f naar E.M. Leather, *Folk-Lore of Herefordshire*, 1912, 176f: 'The Boy and the Fairies'.

²⁶⁹ Briggs 1978, 88 naar Walter Scott, *Minstrelsy of the Scottish Border*, II, 359-380. De klacht van de fairy over het riool, dat door zijn vertrekken loopt, wordt vaker gehoord en is de reden van mysterieuze ziekten.

²⁷⁰ Karlinger & Turczynski 1982, 56.

betraden een herenhuis, waar een banket werd voorbereid en aten en dronken onzichtbaar voor de gasten [van de bruiloft: *bridal*]. Toen '*Cruinan to the dance!*' roepend gingen ze weer naar buiten door de sleutelgaten *like a sough of wind* (als een zuchtje wind) en gingen op dezelfde wijze naar Cruinan. Op het laatst kon de Laird zich niet weerhouden te roepen: '*Weel dune, Watson's auld plough-beam!*' en meteen was hij alleen, zittend op de ploeg in de voor vanwaar hij was vertrokken.²⁷¹

Ook de Ierse Guleesh (*na guss dhu* 'of the black feet', omdat hij zijn voeten nooit waste) werd door de fairies uitgenodigd om met hen mee te gaan naar de *bridal*, ditmaal niet om er te zuipen, maar om de bruid te roven, de dochter van de Franse koning. Hij zat op een maanverlichte avond bij de *rath*, toen een bende fairies kwam roepend: '*My horse, and bridle, and saddle!*' Hij riep het ook en meteen stond er een fraai paard met gouden bit en zilveren zadel. Hij sprong erop en meteen zag hij dat de rath vol paarden was met kleine mannetjes erop. Eentje sprak hem bij zijn naam aan, vroeg of hij meeging, waarna ze '*Hie over cap!*' roepend de lucht in gingen. Guleesh was meteen bij het zien van de prinses verliefd en broedde op een plan om haar aan de *nasty sheehogue* te ontrukken. Aangezien hij haar achterop moest nemen, werd het hem gemakkelijk gemaakt en na de laatste grote sprong, die hen in Erin deed belanden en de eindsprint naar de rath sprong hij van het paard en riep: '*I call and cross you to myself, in the name of God!*' en meteen viel het paard neer en was een ploegboom en de paarden van de fairies werden tot een oude bezem of een stok, een *bohalawn* of een *hemlock-stalk*. De fairies waren weinig ingenomen met zijn actie en het mannetje met wie hij eerder sprak gaf het meisje een tik, zodat ze stom werd (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-het-simulacrum/>: Jamie Freel).²⁷²

Soms is het verhaal geheel los komen te staan: Een man, die door de lucht rijdt op een bok, mag niets zeggen, maar bij een sprong over een vijver roept hij: '*Ne goeie sproeng!*' en valt.²⁷³ Ook kan de sprong verdwenen zijn, zodat we niet weten wat de reden is van het vallen: Sefa Beets, een 'heks', vloog op een varken over de Schelde. Van Rupelmonde vloog ze terug en kwam in een notelaar terecht. Het varken was ineens niet meer te zien.²⁷⁴

Ook kan iets anders de reden zijn voor het vallen. In een Tirolse sage wil een boerin weten hoe het er op de heksendansen aan toe gaat, verschaft zich daartoe heksenzalf, besmeert de bezem en vliegt op donderdag de schoorsteen uit en vliegt tot boven de kapel, waar ineens haar krachten het begeven; ze valt en breekt alle ribben.²⁷⁵

Waarom ze zo plotseling valt bij het vliegen boven een kapel kan worden afgeleid uit de Kroatische sagen van 'Bonon-Hansje'. De moeder van Bonon-Hansje is een heks. Hij begluurt haar en ziet haar zich helemaal insmeren, haar bezem pakken en rroep... de schoorsteen uitvliegen. Hij smeert zich flink in, schiet de schoorsteen uit, steeds verder en verder, tot hij over een kerk vliegend moet niezen en de priester 'God helpe je!' zegt. Hij valt neer op een hoop bonen en wordt Bonon-Hansje

²⁷¹ Briggs 1978, 129 naar J.E. Simpkins, 'Folklore of Fife, Clackmannan, and Kinross', in: *County Folk Lore* 7, 316f, verkorte vorm van Fergusson's *Ochil Fairy Tales*. (Vgl. verstoorde sabbat.)

²⁷² Jacobs 1970, 9-20 n^o2 [notes, p. 294] naar Douglas Hyde, *Beside the Fire*, 104-128 (vertaling van ID., *Leabhar Sgeulaighteacha*) van Shamus O'Hart, a gamekeeper of Frenchpark. Vgl. Briggs 1978, 129.

²⁷³ Daras 1964, 47 n^o249.

²⁷⁴ Wauters 1962, 47, IIA1. 'Heksenrit', van 82-j. Frans Daelemans uit Puurs.

²⁷⁵ Zingerle 1969, 405 n^o715: 'Verfluchter Hexenritt'.

genoemd door de priester, die hem adopteert.²⁷⁶

Ook kan vallen worden veroorzaakt door het roepen van de naam. Ene Maren werd, toen ze met haar toverzusters, die bij het 'Paasspel' van de duivel [= sabbat met Pasen] geweest waren en in grote aantallen op bezemstelen voorbijvlogen, door een schout herkend; hij riep haar naam en meteen was het afgelopen met haar luchtreis: ze viel naar beneden en brak haar been, werd gevangen genomen en tot de vuurdood veroordeeld.²⁷⁷

Ook spreken onderweg kan oorzaak zijn van het vallen. Een man uit Unterwarten (in Burgenland) komt in Hongarije (als seizoenwerker om te dorsen) bij een vrouw en ziet er op tafel zijn mes liggen [vgl. <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-het-mes-in-de-wervelwind-the-knife-in-the-whirlwind/>]. Ze heeft het gevonden onder de *Holzbinbaum* (in Unterwarten), waar ze op een geitenbok heengaat om op de boom (op de doornen) te dansen. De vrouw was gezegd onderweg niets te zeggen, maar op de laatste vlucht had ze op de terugweg toch gesproken, [was gevallen] en moest toen lopen.²⁷⁸

In plaats van jaren te moeten lopen kan men ook zonder het te weten jaren zijn weggeweest zoals in een Duitse sage, die speelt in het Morgenbrodstal, een dal aan de Brocken. Een vreemdeling was bezig uit een bron met een zeef parels uit het water te scheppen in zijn ransel, wast zijn handen en verdwijnt na de woorden:

*'Im Morgenbrodstale, da wasch ich mich,
und in Venedigen, da drög ich mich.'*

Een dalbewoner heeft hem afgeluisterd, raapt de achtergebleven parels op, zegt de spreuk en staat in een vreemde stad [Venetië, i.p.v. de Venusberg als sabbatsplaats], waar de vreemdeling naar hem komt en hem meeneemt naar zijn huis, waar alles even prachtig is. 's Morgens krijgt hij waswater, moet de spreuk omdraaien [d.w.z. 'In Venetië was ik me / en in Morgenbrodstale droog ik me] en is weer in Morgenbrodstal, waar hij vele jaren blijkt te zijn weggeweest [motief: verblijf in de onderwereld duurt veel langer dan het lijkt].²⁷⁹

Niet altijd heeft de sprong betrekking op 'de grote sprong': Een man stapt op een nacht een schoon hotel met schone muziek binnen en ziet ze daar springen en zegt: '*Och God, wat ne sprong!*' en alles is weg en hij zit met een oppelriem (braamstok) in zijn hand.²⁸⁰ Hier doet het zeggen van het woord 'God' de 'sabbat' verdwijnen. De braamstok in zijn hand is wat van zijn bierglas overbleef, zoals we verderop uitgebreider zullen zien.

De bij de grote sprong afgeworpen persoon is een bijzonder geval van de uit de lucht gevallen mens. In de bekende *1001-Nacht* van Galland bevindt zich het verhaal van de derde kalender, die gedragen wordt door een geest en onderweg de naam van God niet mag uitspreken, toch zegt (bij een grote sprong) 'God is geprezen', in zee valt en aanspoelt.

²⁷⁶ Neweklowsky & Gaál 1987, 261f n°40: B9625: Bohnen-Hansl (uit Stinatz) = Gaál 1965, 95 n°130.

²⁷⁷ Seligmann 1921, 366f naar Asbjörnson, *Eventyr*,³ 116. Seligmann vertelt dit verhaal in verband met het 'boze oog' van de heks, want op de brandstapel vroeg ze (als laatste wens, die vervuld moet worden!), dat haar de blinddoek van de ogen een weinig afgenomen werd. Dit werd toegestaan, maar men was wel zo slim haar in de richting van rotsen te laten kijken, want alles wat haar blik trof (wouden, bosjes) verwelkte, als door vuur verzengd.

²⁷⁸ Gaál 1965, 90 n°120 (verhaal onduidelijk: niets tegen haar man zeggen).

²⁷⁹ Mudrak z.j., 53f n°55: 'Der Venediger im Morgenbrodstal' = Pröhle, 127 n°330 (Pröhle, *Unterharzsagen*, n°349, 448, ook p. 190, 199ff. In Vorarlberg zijn de 'Venetiërs' dwergen (Vonbun, 50) uit de Venusberg.

²⁸⁰ Roeck, in: *Volkskunde* 99, 364f.

Dit in het water vallen overkwam ook de held uit het verhaal, dat door Scobie wordt gezien als een van de grondverhalen van ML 3045, maar dat eigenlijk hier thuis hoort in de kring van de verhalen van de grote sprong. Scobie kende als oudste versie slechts die van Guazzo, maar aangezien het verhaal speelt in Holland, moet er een Hollandse versie aan ten grondslag liggen. In Nederland is die versie uiteraard al lang bekend en onder meer te vinden in de *Niederländische Sagen* van Wolf (1854) en is afkomstig uit de *Opuscula medica* van B. Ronsseus, dokter te Gouda van 1560-1596.

In het dorpje Oostbroeck niet ver van Utrecht (en niet Maastricht, zoals Scobie of Guazzo meent *Trajectum* te moeten vertalen) leefde een weduwe, die een knecht bij zich had, die voor haar de huis- en veldtaken verrichtte. De knecht had, aangezien dergelijke lieden nu eenmaal nieuwsgierig zijn, door het tralievenstertje dikwijls bemerkt, dat de vrouw, als allen sliepen, in de stal op een bepaalde plek ging en dan uit de kribbe met haar handen hooi nam. Dat verwonderde de knecht en hij vroeg zich af, waarom zijn bazin dat deed, en wilde eens proberen, wat daarvan kwam, als hij haar nadeed. Toen ze nu weer eens naar de stal was geweest en net weer eruit gegaan was, kwam ook hij in de stal, bekeek alles precies en nam ook van het hooi. Nauwelijks echter had hij het in de hand, of hij werd door de lucht weggerukt en weggevoerd tot in het stadje, Wyck [waarschijnlijk Wijk bij Duurstede] genaamd, en in dat stadje in een grote kelder onder de grond, waar hij een grote verzameling van mannen en vrouwen vond. Toen zijn bazin en de anderen hem zagen, schrokken ze aanvankelijk en ondervroegen hem, hoe hij daarheen gekomen was, en de knecht vertelde hen alles heel getrouw. [Het verhaal is 'slecht' verteld: De knecht ziet de vrouw het hooi pakken en verdwijnen. Hij gaat haar achterna als ze weer naar de stal gaat en na het pakken van het hooi verdwijnt. Het is geen verhaal over bilocatie!] Toen begon zijn bazin heel erg boos te worden en met haar gezellen te beraadslagen, wat in de zaak te doen stond; allen meenden echter, dat het beste was de knecht vriendschappelijk te ontvangen en hem te bewegen er niet over te kletsen. Ondertussen kwam echter het uur, waarop allen afscheid moesten nemen en wisten nog niet of ze de knecht dood zouden maken of hem weer zouden laten gaan, bleven echter bij dit laatste staan, en nadat hij hen beloofd had niets te zeggen, nam zijn bazin hem op haar schouders en beiden vlogen door de lucht heen. Toen ze echter over een meer vlogen, dacht de vrouw, dat het beter was de knecht in het water te werpen, dan zou al het geklets ten einde zijn, en aldus deed ze en gaf hem een flinke ruk en de arme man viel in het meer. Maar Onze Lieve Heer God wilde niet, dat de knecht aldus stierf en zo kwam hij met het leven weg, lag echter in grote pijnen in het schelf en kreunde en jammerde erbarmelijk. Dat hoorden enige lieden, die net langskwamen, en ze trokken hem eruit en vroegen hem hoe hij daar terecht was gekomen. Hij vertelde hen alles en toen hebben die lui hem op een wagen gelegd en naar de stad Utrecht naar burgemeester Johannes Culemburg gebracht, aan wie de arme man zijn ongeluk ook verteld heeft, zodat de burgemeester zich hooglijk verwonderd heeft. En toen men het wijf gegrepen had, bevestigde ze het en heeft ervoor haar verdiende straf ontvangen.²⁸¹

²⁸¹ Wolf 1843, 338-340 n^o244: 'Ins Wasser geworfen'. Naar Ronsseus, *Epist. medic.*, 1590, 50; Delrio, *Disquis. mag.*, 1599, II, q. 16, p. 180; Teirlinck 1930, 18f. Zie ook de samenvatting in Sinninghe 1938b, 224 naar Goulart, *Trésor d'histoires admirables*, I, 178. Ronsseus beweert het verhaal gehoord te hebben van Dirck Cornelisz, burgemeester van Utrecht. Johan van Culemborch was schout van Utrecht van 1528-1555. Dat het verhaal wijd bekend werd, zou kunnen blijken uit een notitie van Adam van Levenwald, *Tractätel von des Teufels List und Betrug*, Salzburg 1680, §40: Wat betreft de plaats [van de sabbat] zei een man, geëxecuteerd te Stablo in 1603, dat het was in Holland in de provincie Utrecht. (Lea, 752). De versie van Guazzo 1608 (1970, 46f; Scobie 1983, 181-3) wijkt niet wezenlijk af. De vertaling Maastricht kan van Scobie zijn.

Het verhaal is in verkorte vorm overgenomen door Praetorius (1668): In een dorp genaamd Oostbroek bij Utrecht had een huisvrouw (*Wirtsfrau*) een huisknecht, die zich afvroeg wat het te betekenen heeft, dat ze zich insmeert. Hij heeft toen zonder voorkennis geprobeerd, toen ze de stal was ingegaan. Weldra voelde hij zich in de lucht gevoerd en in een hol onder de grond gebracht, in een stadje genaamd Wych. Daar vond hij een heksenverzameling. De vrouw verstarde bij de onvoorziene ontmoeting en bood aan hem weer naar huis te dragen. Toen ze een deel van de weg afgelegd hadden, kwamen ze over een meer, dat vol schelf en riet was. De vrouw zag haar kans schoon, slingerde hem van de oksels, in de hoop dat de arme drommel door de val en door het verzinken in het *kochigten* [? = *kooch*, *koch*: buitendijks land] water zijn leven inboet! Daar zal hij begraven blijven. Maar zijn val was niet dodelijk en men heeft de gezet gevonden. Ze laadden hem op een wagen en lieten hem naar Utrecht brengen. De burgemeester daar, Johannes van Kulenburg, een dappere edelman, was vol grote verwondering en stelde zich nauwkeurig op de hoogte: hij beval de heks te arresteren en in een gevangenis op te sluiten. Ze bekende vrijwillig en bad om genade; ze werd echter verbrand.²⁸²

Het archetype van de man die uit de lucht valt door het gebruik van Christelijke antitover is het bekende verhaal van Petrus en Simon Magus (de Tovenaar) uit de apocriefe *Handelingen van St. Petrus*. Simon had door zijn getover keizer Nero weten in te palmen, maar werd daarbij voortdurend dwarsgezet door de apostel. Op het laatst vroeg Nero Simon om een onomstotelijk bewijs van de waarheid van zijn doctrines en deze stelde voor naar de hemel te vliegen midden op de dag ten overstaan van heel Rome. Het Forum was afgeladen vol en Simon liet na zijn opkomst midden in het arena zijn staf rechtop staan.²⁸³ Vervolgens steeg hij op en vloog in de richting van het Capitool. St. Petrus stond tussen de menigte en net toen Simon de toppunten van het heiligdom van Juno Moneta (thans Santa Maria in Aracoeli) had bereikt, knielde hij neer, hief zijn rechterhand op en maakte met een groot gebaar een kruisteken in de richting van de tovenaar. Daarop vluchtte het leger der duisternis en Simon viel als een baksteen neer voor de troon van de keizer. Op hetzelfde moment viel met een luid gekletter de staf van Simon om.²⁸⁴ In een sage uit Gastein (Salzburg) bidt een jongen op raad van een oude vrouw [*vetula*, hier heks] 14 dagen niet en kon daarop bij de Perhtenloop (die met carnaval plaatsheeft en waarbij grote sprongen worden gemaakt) vanaf de bron [dorpsput] op een huisdak springen en de lucht invliegen, waar hij vrij zwevend bleef hangen. Pas toen de geestelijke met het hoogwaardigste [wijwater of gewijde hostie] naar alle richtingen de zegen uitdeelde, stortte hij klagend neer en stierf, nadat hij de grote lust van het rondvliegen had geprezen.²⁸⁵

Moderne mensen geloven niet meer in heksen. Een violistje ging in de Wildschönau in de heilige Kerstnacht naar de metten (nachtmis) en kwam onderweg langs een “Badstube”, waar hij zijn viool wilde gaan stemmen. Hij ging op een langbenige ‘Brechel’ (toestel om vlas te braken) zitten en zei: ‘Je lijkt wel een van die heksen, die in de heilige Kerstnacht hun ‘Unwesen’ bedrijven...’ Hij was nog niet uitgesproken of de Brechel vloog met hem hoog door de lucht weg. Pas na een lange duizelende

²⁸² Wolf 1994, 475f.

²⁸³ Dit wordt ook van een begin-20^e-eeuwse tovenaar uit de Achterhoek gezegd: Op de Diemse hei woonde de gekke Prul. Die kon alles. Hij kon een vlegel rechtop laten staan. (Tinneveld 1976, 71 n^o99).

²⁸⁴ Summers 1992, 192f; 197 nt. 35: Not later than A.D. 200. They were well known to Commodian, who wrote about A.D. 250.

²⁸⁵ Waschnitius 1913, 58 naar Freisauff, 402. Diese Erzählung beruht auf der Vorstellung von der ekstatischen Verückung beim Perhtenlauf und dem dadurch ermöglichten Überschreiten der menschlichen Grenzen.

(*schwindelnder*) vaart werd hij ver weg op een berg neergezet en de speelman had grote moeite om door de diep sneeuw terug te keren. Pas de volgende dag laat kwam hij thuis aan.²⁸⁶

In de meeste gevallen maakt 'de grote sprong' onderdeel uit van de sage van de 'nagebootste heksenvlucht', die we hierna bekijken.²⁸⁷

Francisco de Goya - Vliegende heksen (detail)

²⁸⁶ Peuckert 1965, 90 naar Zingerle, 38. Ein Mann sieht ein Brechelbank, das ist ein langbeiniges Stück Holz. Sie steht in einer von der Hexen oft und gern besuchten Brechelhütte, und er erinnert sich der Hexengeschichten, die in derlei Hütten spielen wie auch an manche Erzählung von der Verwandlungskunst der Hexen. Er spottet ihrer und – sein nächtlichen Erlebnis widerlegt den Spott. ~ Eigenlijk betreft het een vlucht naar de sabbat, die hij door zijn komst verstoort, waardoor hij alleen wordt achtergelaten op de kale en koude berg.

²⁸⁷ Van Marcel van den Berg is in *Volkskunde* (90, 248f) een artikel verschenen over de spreuk in de sage, waarin ook 'de grote sprong' voorkomt: 2549: Da's nogal een sprong, en dat voor zo'n kat; 581.1: Een goeie sprong; 581: Ik zeg tot dat het een ferme sprong is; 4169.7: Is dat een sprong voor een nuchtere meute; 2567: Is dat een sprong voor een plat kalf; 546: Och, wat een sprong; 2565 Wat is me dat voor een sprong voor een zeug; 2564: Ze kunnen goed springen; 568: Och God, zo'n sprong voor een nuchtere meute; 2548.45: Bij God, dat is een grote sprong; P 537: God zegene ons allen. Wat een sprong voor een kalf; 581.2: Ai Jezus, da's toch een schone sprong. Zelf heb ik ook een losse spreuk genoteerd: Strackerjan n^o218b: *Gott Lob!* (geit werpt af).

4b. ML 3045: *Following the witch*; SINSAG 511: *Über Weg und Steg*

De ‘nagebootste heksenvlucht’ is door Christiansen in zijn catalogus van *Migratory Legends* (ML), naar het Duitse *Wandersagen*, opgenomen als ML 3045:

“At a certain farm (A1) the woman of the house was a witch (A2). Someone (B1) on a certain occasion (B2) happened by some means (B3) to see what she was doing. She took a bottle with a magic ointment (C1) and anointed some household implement (C2), uttered a magic formula (C3) and made off (C4). The overseer, imitating her, made a mistake in the use of the ointment (D1), or in the words spoken (D2), with disastrous results (D3). On some later occasion (E1) he repeated the trick in the right manner (E2) with the result... (E3). The visit to the witches’ Sabbath (F).”

Deze definitie is gebaseerd op Christiansens analyse van Noorse varianten van de sage. Sinninghe definieerde zijn type 511, gebaseerd op Nederlandse versies, als volgt:

“Over weg en steg. Spion (onervaren heks) wil op de bezem rijden, vergist zich echter bij het uitspreken van de toverformule.”

Het belangrijkste motief is het verkeerd uitspreken van de formule met de ‘disastrous results (D3)’, waarover Christiansen spreekt. Dit motief komt volgens Roeck in zijn artikel ‘De demonologische heks en de sage-heks’ in het oude materiaal niet voor: ‘die komische noot kon men destijds missen’.²⁸⁸

De vraag is echter of hij daarin gelijk heeft, want het materiaal is soms moeizaam te interpreteren. Zo maakt Klaniczay melding van een proces te Kolozsvár in 1612, waarin iemand ’s nachts wordt gedragen naar het klooster ‘from hole to hole’.²⁸⁹

Er kan ook een andere reden zijn, n.l. de aanwezigheid van toverformules in het verhaal. Door Thompson is het als Mot. G242.7.9 ‘over thick and over thin’ opgenomen in zijn motievenindex, wat sterk doet denken aan de door Raphael Holinshead gebruikte uitdrukking over Lady Alice Kyteler in zijn *Chronicles* (1577): ‘... in rifleing the closet of the ladie, they found a Pipe of oyntment, wherewith she greased a staffle, upon the which she ambled and galloped **through thick and thin**, when and in what manner she listed.’²⁹⁰

En bij Hans Vintler (zie afl. 1) zagen we de uitdrukking dat de ‘nachtvaarders’ varen *auf kelbern und auf pöcken* [bokken] *durch stain und durch stöcken*.²⁹¹

‘Through thick and thin’ is de foute variant van ‘Over thick and thin’, zoals die in de diverse varianten van ML 3045/SINSAG 511 te zien is. In de door Christiansen verzamelde Noorse varianten luidt de formule:

1. C3: ‘up and down to [de berg] Jönsaas’; D2: ‘mönsaas’, de huisrand.
2. C3: ‘over all the bushes’; D2: ‘through...’.

²⁸⁸ F. Roeck, ‘De demonologische heks en de sage-heks’, in: *Volkskunde* 82, 129-167, hier: 144, gebaseerd op 29 versies van de zgn. vrijerssage, waarvan 10 uit Limburg, 8 uit O-VI. 6 uit Antw. 2 uit W-VI en Brabant.

²⁸⁹ Klaniczay, in: Ankarloo & Henningsen 1990, 250 n. 99.

²⁹⁰ Andrews 1975, 275 naar R. Holinshead, *The Chronicles of England, Scotland, and Irelande*, London 1577.

‘Through thick and thin’ is ook een uitdrukking voor elkaar bijstaan (Ned. vrienden door dik en dun).

²⁹¹ Hans Vintler, *Blumen der Tugend*, v. 7993f.

3. C3: 'straight up and away to Blåkoll'; ---
4. C3: 'up and never down'; D2: 'up up and down down'.
5. C3: 'up and away'; ---
6. C3: 'up etc.'; ---
7. C3: 'Hekk over Heisan Hill'; ---
8. C3: 'high over all the hills'; D2: 'through...'
9. C3: 'over hills and dales and the treetops'; D2: 'through...'
10. C3: 'straight ahead'; ---
11. C3: 'up and away over the hills to Hekkenfjell'; D2: 'through...'
12. C3: 'high up and far away'; ---
13. C3: 'up to heaven'; D2: 'up and down'
14. C3: (...); D2: 'up and down'.

Wanneer we alleen versies met het motief D2, het foutief naspreken van de formule, tot versies van ML 3045/SINSAG 511 verklaren, dan komen alleen 1, 2, 4, 8, 9, 11, 13 en 14 in aanmerking, terwijl de andere in de vorige paragraaf thuishoren. In 3 uit Oost-Noorwegen is er een nieuwe knecht, die in de midzomernacht doet of hij slaapt (met open ogen). De heks zalft een geit en met de formule vliegt ze door de schoorsteen. Hoe de knecht volgt, wordt niet gezegd, slechts dat hij op dezelfde plek komt, waar wordt gevochten. Hij ontsnapt door te doen als de anderen. De heks heeft haar hand gewond en wordt daaraan herkend [ML 3055/SINSAG 640].²⁹²

In 5 uit Telemarken doet de knecht of hij slaapt. De heks zalft de bezem en de 'baking-lathe' (?) in iedere hand, zegt de formule; de jongen doet haar na en komt op de sabbat, waar gevochten wordt met stokken en keert veilig terug; de heks wordt 's morgens ontdekt (niet gezegd hoe).²⁹³

In 6 uit Austagder in Zuid-Noorwegen wordt een uitgediende soldaat het nachtverblijf geweigerd en hij verstopt zich. De heks neemt (want geen C1) een vaars (yearling of an ox) en 'baking-lathes', zegt de formule en is weg. De soldaat doet haar na, komt op de sabbat en moet [van de Duivel] een boek tekenen, hij schrijft de naam van Christus[, waarop alles verdwijnt] en hij daar staat met het boek met handtekeningen, dat hij mee terugbrengt (niet gezegd hoe).

In 7 ziet de dienaar de heks een fles zalf pakken[, zich? insmeren], in een ton stappen met een bezem in de hand, waarna ze de formule zegt en wegvliegt. De dienaar doet hetzelfde, maar onderweg in de ton 'he happened to mention it by its proper Name', en 'it stopped' (kortom hij valt: overtreding van het spreekverbod).

In 10 uit Sogn og Fjordane in West-Noorwegen ziet de dienaar van de heks op Kerstavond de heks een fles pakken [zich insmeren] en schrijlings op een bezem met de spreuk: 'Recht vooruit!' wegvliegen. Ook de dienaar komt zo op de berg Hornelen, maar toen hij per ongeluk een kruisteken maakte, verdween alles; hij reed op een van de heksen terug (niet gezegd hoe).

In 12 uit Romsdal og Möre in West-Noorwegen is het Kerstavond en de dienaar van de heks doet of hij slaapt en ziet de heks op een 'household implement' (C2) na de formule gezegd te hebben wegvliegen en heeft nu bewijs dat ze een heks is.

Ook de door Christiansen genoemde versies zonder formules horen in dit rijtje. In een sage uit

²⁹² Christiansen 1958, 46 (uit Oppland, Vågå. I Kleiven Segn f, V, p. 44). Voor Zweden is dit door Klintberg (2010, 277) opgenomen als type N7: *Sleeping with open eyes*. A man stays overnight in the house of a witch who plans to fly to Blåkulla. He tells her that he sleeps with his eyes open. In the night, the witch thinks that the staring man is asleep and flies to Blåkulla. However, he has seen all her preparations and follows her (5 reg.).

²⁹³ Christiansen 1958, 47 (Gjerpen. NFL., 13 p. 151 uit Telemark; zie ook Np. Den 17 de Mai, 1907 27/6).

Vestagder in Zuid-Noorwegen ligt de heks in kraambed en laat haar man gaan op Midzomeravond op een bezem (zie boven).²⁹⁴

In een sage uit Hordaland in West-Noorwegen ziet de dienaar van de heks haar op Kerstnacht op een 'household implement' gaan naar een bijeenkomst in de kerk. Hij doet haar na en herkent vele respectabele vrouwen. In een sage uit Romsdal og Møre in West-Noorwegen doet de dienaar van de heks op Kerstavond of hij slaapt. Hij volgt haar (niet gezegd hoe) naar de verstoorde bijeenkomst. In een tweede sage uit dat gebied doet de bediende op de vooravond van Pinksteren of hij slaapt. Hij volgt de heks (op een 'household-implement') naar de bijeenkomst, waar wordt gevochten, maar ze hebben een formule om wonden te genezen (zie afl. 6), die de bezoeker achterwege laat, zodat de heks de kenmerken vertoont [= verwondingen heeft] en wordt herkend.²⁹⁵

De meeste versies hebben betrekking op het fout zeggen van de formule, maar in een versie uit IJsland is dat niet het geval. Een getrouwde vrouw pleegt overdag te slapen, de knecht wil weten wat ze 's nachts uitvoert. In de nacht neemt ze toverhandschoenen, spreekt een formule uit en rijdt door de lucht, de knecht spreekt dezelfde formule uit en volgt haar; ze komen bij een huis, leren daar toverij; de knecht volgt haar naar huis. De volgende morgen vertelt de knecht alles; de vrouw moet haar leven beteren.²⁹⁶

4b.1. De leerling komt niet ver

*Roode Bet van Medemblik
Dat leelijke, schele ding,
Ze reed al op een bezemsteel
De koepoort uit en in.*²⁹⁷

Als eerste zijn er de versies, waarbij de leerling-heks de formule zodanig fout zegt, dat hij niet ver komt, zoals in de eerste door Christiansen genoemde versie (1) uit Akerhus in Oost-Noorwegen. Net als in de versie (3) boven doet de knecht of hij slaapt met zijn ogen open. De heks zalft de bezem, zegt de formule en vliegt door de schoorsteen naar de berg Jönsaas. De knecht zegt: 'op en neer naar mönsaas', d.w.z. de dakrand en gaat op en neer in de schoorsteen. In de versie (13) uit Nord Tröndelag is het de pleegzoon, die met midzomernacht zijn pleegmoeder een ding insmeert en met de spreuk wegvliegt. Hij zegt: 'Op en neer', en dat gaat door tot de heks terugkomt.²⁹⁸

²⁹⁴ De rest van de code laat zich lastig interpreteren: D2. put right by wife. D3. saved by a word from the bible. Mogelijk maakte hij een fout en werd dit door zijn vrouw gecorrigeerd en zo kwam hij op de sabbat, waar hij in lastig parket kwam en zich redde met een woord uit de bijbel.

²⁹⁵ Christiansen 1958, 46-48.

²⁹⁶ Sveinsson 1929, 9 type 306 I, variant 4: S. Múl. (1861) Lbs. 423 = Thork.162. De toverhandschoenen horen niet in het verhaal, want de knecht heeft ze niet, maar 'vliegt' wel. Het volgen van de heks is de overeenkomst met ATU 306: *The Danced-out Shoes*, part II: De held slaagt erin wakker te blijven, volgt de prinses(sen) naar haar dans met de 'supernatural being(s)'.

²⁹⁷ MI Coll. Boekenoogen; uit: *De Vacature*, febr. 1895.

²⁹⁸ Christiansen 1958, 46 uit Akerhus: Eidsvoll. Asbj. H ev. 3rd ed., p. 118 (1845). Voor Zweden is dit door Klintberg (2010, 275f) samengevat onder type N1: *Stuck in the chimney*. A witch pronounces a formula ('Up and out to Blåkulla') and flies through the chimney to the Devil's Sabbath at Blåkulla. A man witnesses the scene and wants to follow the witch. He mispronounces the formula ('Up and down') and has to go up and down in the chimney until the witch comes back (5 reg.; 16 var.).

In een Engelse versie uit Kent, over de weduwe A., die zo'n 60 jaar geleden stierf en over wie in Ightham in Kent vele verhalen verteld worden, zag haar man haar op een avond zich voorbereiden om te vertrekken. Ze zei: 'Op gaat het over alles heen!' en vloog de schoorsteen uit. Hij wilde meegaan, maar vergat (d.w.z. maakte een fout bij het opzeggen) de toverspreuk en stoot slechts tegen de schoorsteenrand.²⁹⁹

In een versie uit Sleeswijk-Holstein ziet een jong meisje oude[re] vrouwen op de bezemsteel wegrijden met de woorden:

'Wolup un wol ut!

Tom Kapplock henut!

Het meisje zegt echter:

'Wolup un wolan!

Tom Kapplock henan!

Ze vliegt tegen het plafond en blijft hangen tot de heksen terugkomen en haar bevrijden.³⁰⁰

In een variant van de meegedeelde Schotse sage over de Londense wijnkelder doet de dienaar of hij slaapt, ziet drie vrouwen het huis betreden, uit een kist kappen pakken en zo door de schoorsteen opklimmen. Hij volgt hun voorbeeld, 'vergat echter een paar toverwoorden, die hij de heksen had horen gebruiken', en valt neer.³⁰¹

In een Limburgse versie te Boulhout zegt de vrijer van de jonge heks de formule fout en blijft in de struiken hangen, terwijl de bezem onbemand naar Keulen vliegt.³⁰²

In een Groningse versie wil Geert leren als een heks in een botermulde te vliegen en gaat het de heks vragen. Ze leert hem:

'Over heeg, over steeg,
over laand, over zaand,
in dat noa ... (waarheen hij wilde)'

Maar Geert vergist zich, zegt:

'Deur heeg, over steeg...'

en blijft in de eerste doornhaag hangen.³⁰³

In een Friese versie merkt een boer, dat zijn vrouw niet in bed ligt, ziet haar onder de schoorsteen staan en zich insmeren en vraagt wat ze doet. Ze zegt: 'Ik ga een reisje maken; wil je mee? Dan moet je zeggen: "Eruit en erover, naar ..."' De boer zegt echter: 'Eruit en erdoor naar ...' en vliegt door alles wat op zijn weg staat.³⁰⁴

In een versie uit Gendt wilde een vrouw, die oud begon te worden, het heksen leren aan haar dochter en zei: 'Je moet een spreuk leren en als je die kent, ga je op een bezemsteel zitten net als op een paard en dan vlieg je door de schoorsteen de lucht in. De spreuk is:

"Hutepetuut,

²⁹⁹ Agricola 1976, 132f n^o166: 'Auf gehts!' In Nederland wordt gezegd om kinderen tot beweging aan te zetten: 'Vooruit met de geit!'

³⁰⁰ Müllenhoff 1976, 231 bij n^o340 uit Husby.

³⁰¹ Agricola 1967, 156 n^o147: 'Hexenausfahrt'.

³⁰² Abrahams z.j., 75.

³⁰³ Huizenga-Onnekes, *Groninger Volksverhalen*, 77f: 'Heksen leren' = ID., 94. uit Ten Boer, 1929; vgl. Huizenga-Onnekes & Fijn van Draat, 46f: 'Hai is vot in eerste hege hangen bleven': De heks heet Eltje van Hélm; ze smeren met groene zalf en de vlucht gaat '...noar de weinkeller in Keulen'.

³⁰⁴ Dijkstra 1895, II, 155 = *Iduna* 19, 1863, 130 van J.G. de Vries uit Kûkherne: '*Der ût en der oer!*' Maar de man zegt: '*Der ût en der troch*' en komt niet op de bestemming, want hij vloog overal *troch*. (Molen, '*Der waerd wol sein...*' *Fryske Sêgn...*, Snits 1952, 49).

*De schorsten uut,
Over heggen en struik,
Nor ...!’*

De dochter leerde het spreukje en dacht het goed te kennen. Ze ging op de bezemsteel zitten en begon te heksen. Ze zei:

*‘Hutepetuut,
De schorsten uut,
Dör heggen en struik,
Nor ...!’*

Toen ze terugkwam, was haar gezicht vol schrammen, krabben en bloed. En de kleren waren kapot: ze was door heggen en struiken gegaan.³⁰⁵

In een Duitse versie bespiedt een knecht zijn bazin, ziet enige bonte katten komen en met de boerin praten, die een pot zalf pakt, zich insmeert en met de woorden: *‘Woll up un woll an, narrens an!’* de schoorsteen uitvliegt. De katten bestrijken zich ook en als ze weg zijn, doet de knecht het ook, zegt: *‘Woll up un woll an, un aewerall an!’* en komt een uur daarvandaan zwaargehavend neer.³⁰⁶

In een Zwitserse versie merkt een man, dat zijn mooie vrouw ’s nachts weg is en een bezem in het bed heeft gelegd. Hij let op, ziet haar naar de keuken gaan, sluipt haar na en kijkt door het sleutelgat. Ze trekt mooie kleren aan, etc., neemt een zalf uit een *Häfelein*, bestrijkt ermee een stok (*Stock*) en deze in beide handen nemend mompelt ze:

*‘Obä-n-üß und niänä-n-a,
Im Elsass unnä stillä stah!’*

In een *Herrjeeses* was ze weg door de *Kamin*. De man smeert ook een stok (*Stecken*) met zalf, zegt: *‘Obä-n-üß und a!’* Meer had hij niet gehoord. Als de duivel schiet hij omhoog tegen de *Kaminrand* en valt bewusteloos op de keukenvloer. De vrouw ziet ’s morgens de buil op zijn hoofd, maar zegt niets. Weer let hij op, zegt nu: *‘Obä-n-üß und niänä-n-a!’* en vliegt de schoorsteen uit, maar weet niet waarheen en valt weldra in de doorns, waar hij de stok loslaat. Als de vrouw hem ’s morgens als hij thuiskomt geheel opengehaald ziet, zegt ze (*mit ein hämischen lächeln*): *‘Wemmä will aarig sy, müess mä gschyder darzüe tüe.’*³⁰⁷

³⁰⁵ Dinnissen 1993, 21 n^o5: ‘Heks spreekt toverspreuk verkeerd uit’, van L. Schennink, geb. 1885 te Gendt. De versie van W. Kregting uit Gendt (geb. 1903 te Haalderen), opname 1970, is niet wezenlijk anders al is er geen sprake van het leren aan een dochter. Op ’n plek kwame nou en dan ouwe wieve bé’j mekoar. Eén van die vrouwe gieng dan wel es weg um te gon hekse. Ze smërde d’r eige dan ien med’n zalf of zoiets uut ’n döske. Dan zei ze:

*‘Utemetuut,
de schorsten uut,
Over heggen en struuk.’*

En dan kos ze hekse. Ze gieng op een bessemsteel de schorsten uut. En wa ze dan vorders deej, wist ze [dit is waarschijnlijk de informante, van wie de verteller het verhaal heeft] niet. Eén van die oude wieve had gezien, wa ze deej mè de zalf en gehörd wa ze d’r bé’j zei. Mar ze had één woord nie goed verstoan. En ze zei:

*‘Utemetuut,
de schorsten uut,
Dur heggen en struuk.’*

Toe ze weer thuis kwam, zag ze d’r uut! Bar! De klere ware gescheurd en handen en voete en gezich zate vol schramme. In plaats van: ‘Over heggen en struuk’ had ze gezeid: ‘Dur hegge en struuk.’ En doar was ze dur gezoan, Da koj wol zien! (Dinnissen 1993, 139 n^o399).

³⁰⁶ Peuckert 1966b, 415 n^o1267.II = Strackerjan 1972, I, 408f n^o220.n (uit Visbek).

³⁰⁷ Müller 1926, I, 90 n^o117: ‘Die Hexe und ihr Ehemann’, van Frau Arnold-Gisler uit Bürglen, vgl. Treichler 1989, 183: ‘Eine Hexe als Ehefrau’. In het Nederlands wordt gezegd: ‘Dan moet je vroeger opstaan.’

In een versie uit Oldenburg ligt een boerenknecht in de keuken te slapen, wordt wakker van vele vrouwen in de keuken, die een *Kruke Hexenfett* (of *Klickenfett*) nemen en onder de armen smeren, waarna ze zeggen: '*Up un darvan un nargends gägen an!*' en de schoorsteen uitvliegen. De kruik met heksenvet staat er nog en de knecht smeert en zegt: '*Up un darvan allenthalben gägen an.*' Geschonden wordt hij de volgende dag ver van huis gevonden en sterft na weinige dagen.³⁰⁸

In een Zwitserse versie wil de oudste zoon van een oude vrouw, Rittmatti, weten, waarom ze niet naar bed gaat. De knecht verstopt zich in de kamer om uit te zoek, waar ze slaapt [vgl. ATU 306]. Ze smeert een essengaffel in met zalf, neemt die tussen de benen en zegt: '*Gong wir furt un niene nò!*' Ze gaat door het sleutelgat weg en de knecht smeert ook zalf aan een gaffel, zegt echter: '*Gong wir furt un utorial nò!*' Hij stoot tegen iedere boom en muur. Hij komt met de oude heks naar huis, zij het bebloed en [zijn kleren] gescheurd, terwijl de oude lacht.³⁰⁹

In een versie uit Oostenrijk smeert een vrouw in Kleck zich met zalf en zegt:

*'Auf und nieder,
fein dann wieder,
zum Tanzplatz hin'*

en vliegt naar de dansplaats. Een man beloert, zegt:

*'Auf und nieder,
fein dann wieder,
in allen Ecken nieder',*

en stoot tegen de wanden in alle hoeken.³¹⁰

In een versie uit Vorarlberg zegt iemand, die de heksen afgeluisterd heeft, de spreuk met één woord fout: '*s Kämmi uf und überall an...*' Het vergaat hem slecht: hij komt zwaargewond terug; voortaan voor hem geen hekserij meer.³¹¹

In een versie uit Zuid-Frankrijk, meegedeeld door Scobie, wordt een jongeman verliefd op een heksendochter in een dorp in de Provence en wil haar trouwen, maar zijn vrienden waarschuwen hem en hij doet op een avond of hij slaapt en ziet de vrouwen een pot zalf uit een kastje pakken, zich uitkleden en helemaal insmeren, bij ieder lid zeggend: '*Supra fueillo* (boven het gebladerte)', waarna ze in uilen veranderen en door de schoorsteen wegvliegen. De man neemt ook de zwarte zalf, zegt echter: '*Souto fueillo* (onder het gebladerte)', verbrandt zich aan het vuur als hij door de schoorsteen vliegt, gaat door heggen en hagen en valt tenslotte als de haan kraait ergens neer, naakt en gehavend. Hij strompelt naar huis en is nog weken ziek.³¹²

Een zeer korte Duitse versie luidt:

*'Herut heran!
Un alleweg'ns gegenan!'*

Dat was fout, ze kon niet meer neerkomen met de bezemsteel.³¹³

In een Zwitserse versie uit Uri bespiedt een jongen de heks, die een plank helemaal bestrijkt en met de woorden '*Chämi üff und niäna-n-ä!*' de schoorsteen uitvaart en weldra terug is met *Böllen zum*

³⁰⁸ Peuckert 1966b, 414f n^o1267.I: 'Up un davon' = Strackerjan I, 390.d (Pakens).

³⁰⁹ Lutz Röhrich, *Sagen und Märchen. Erzählforschung heute*, Freiburg i.B. 1976, 89f.

³¹⁰ Petzoldt 1994, II, 42 n^o37: 'Hexenflug' (Diplich & Karasek 1952, 45f; mondeling uit Bruckenaau Banat van Alexander Oplesch).

³¹¹ Beitzl 1953, 106 n^o168: 'Überall an...'

³¹² Scobie 1983, 190 = Hamel, *Human Animals*, Wellingborough 1977, 203-205.

³¹³ Peuckert, *DS I*, 44 n^o68 van leraar H. Kofahd, Kochendorf, Krs. Eckeförde, in: *Heimat* 10 (1930) 114. Dit is niet correct: ze vliegt overal tegenaan.

Drüberbrennen, die ze in Milaan gehaald heeft. De jongen wil haar nadoen, zegt echter: ‘*Chämi üff, z’allä-n-Ortä-n-a!*’ en kwam de schoorsteen niet uit.³¹⁴

In een Zuid-Franse versie wordt een meisje opgevoed door haar moeders zuster, merkt dat haar tante ’s nachts weg is, beloert haar, ziet haar uit een la van het nachtkastje een pot met zalf nemen, zich op diverse plekken insmeren, zich op een bezem zetten en zeggen:

‘Zonder God en zonder de maagd Maria!

Over land en van plaats naar plaats,

Daarheen waar de schonen zijn!’

En meteen vliegt de bezem met de tante de schoorsteen uit. Het meisje denkt dat ook te kunnen, zalft zich, zet zich op een bezem en zegt:

‘Met God en met de Maagd Maria!

Over land en van plaats naar plaats,

Daarheen waar het mooi is!’

De bezem vliegt met haar tegen het plafond, ze stoot haar hoofd, valt en breekt haar been. Zo vindt de tante haar, die haar eerst uitscheldt, maar dan met een toverzalf geneest. De keer erop leert ze de goede spreuk.³¹⁵

Voor Chili en Puerto Rico zijn de gegevens samengevat door Hansen en opgenomen als type ATU *746: Een meisje wil de heks nadoen en vliegen; maar ze zegt de toverformule verkeerd (Mot. D1273): in plaats van ‘Zonder God en de Heilige Maagd’ zegt ze: ‘Met...’ of in plaats van ‘boven rivieren, bergen, met al de duivels’ zegt ze: ‘onder...’ en ze knalt tegen het dak of [wordt gesleurd] door bramen (Mot. D1681). In varianten wordt de man of het meisje gedood; niet duidelijk of dit door het vliegen komt, want in één variant valt het meisje in zee en verdrinkt, of door de heksen; dit laatste is het geval in de variant, waarin de man hevig wordt geslagen.³¹⁶

Ook de Duitse schaper wordt gevraagd om vliegles. In een sage uit Leffinge wil een jongen weten hoe de schaper zo snel thuiskomt en deze neemt hem en zegt, dat twee bokken komen waar ze vlug op moeten springen en zeggen: ‘*Overal over en nieversten deure.*’ In zijn *alteratie* zegt de jongen: ‘*Overal over en overal deure*’ en komt met bebloed gezicht en gescheurde kleren op de hof.³¹⁷

In een sage uit Westkapelle wil een koeherder eens mee met de Duitse schaper, als deze ’s zaterdags te paard naar Duitsland gaat. De schaper zegt: ‘*Overal over*’, maar de koeherder: ‘*Overal door*,’ en blijft in de eerste doornhaag steken. Het verhaal heeft een vervolg, dat niet erg klopt: Een ander wil het ook, zegt ook de formule fout en hoort zijn hoefijzer klinken; het was zijn paard, dat hapert aan

³¹⁴ Müller 1926, I, 119 n°162b: ‘Die Hexe in der Blüemlismatt’. Vgl. ID., I, 170f n°253.2: ‘Die Frau Ratsherrin’, van 75-j. Franz Josef Zurfluts uit Intschi: De heks uit Göschenen, die in Milaan de *Böllen* bij het *Ankeneinsieden* haalde, zag men nooit de huisdeur uitgaan; ze verkeerde slechts door de schoorsteen met de buitenwereld. Ze zette zich schrijlings op een bezemsteel en sprak: ‘*Chämi üff und drüß und fort und niänä-n-a!*’ In een versie van SINSAG 513 (zie boven) uit Oldenburg gaat het snelzeilende schip naar Amsterdam om een warme bol te halen. De knecht volgt de drie vrouwen en als ze na hun terugkomst op het bal, waar men hun afwezigheid nauwelijks gemerkt heeft, hun bollen gaan eten, doet de knecht dat ook. De heksen schrikken en dreigen hem met wraak als hij niet erover zwijgt (Boekenoogen, in: *De Navorscher*, 1893, 168 naar Strackerjan I, 326.r).

³¹⁵ Karlingen & Übleis 1974, 92 n°84: ‘Die Nichte der Hexe’, naar *Archive du Centre d’Études de la culture populaire européenne*, n°512.

³¹⁶ Hansen 1957, 82 (*746: *Ritual and Formulae*).

³¹⁷ Stalpaert 1968, II, 74: DS 19: Leffinge. Opn. Giraldo, *Biekorf*, 1954, 45. Onduidelijk welke hof bedoeld is, in Duitsland (waar de schaper heengaat) of het punt van vertrek. Vgl. Van Haver 1964, 381 n°1041: Een sage over een Duitse schaper die altijd zo rap thuis was; hij springt op een bok en zegt: *Overal over en nieversten deure*. (Snaaskerke. Leffinge einde 19^e e.).

de Onze Lieve Vrouwekerk te Antwerpen (SINSAG 690: zie supra).³¹⁸

Ook bij de Bokkenrijders moet het vliegen worden geleerd. Ze vlogen over de Rijn na zich met zalf besmeerd te hebben op een bok met de woorden: *‘Über alle Hecken und Strücker!’* Eentje zei: *‘Durch ...’* en zag eruit!³¹⁹

In een Hongaars-Duitse versie ziet een man licht branden in een *Söllnerhaus’* keuken, spiedt door dunne gordijnen, ziet twee meisjes, waaronder de dochter des huizes, bezig zich de handen en het bovenlijf in te smeren en het potje boven in het keukenkastje terugzetten. Dan neemt de ene een pook (*Schürhaken*), de ander een bezem, ze zeggen: *‘Grod auffi und nidarscht o!’* (Gerade hinauf und nirgends an!) en vliegen de rookvang uit. De jongen gaat naar binnen, pakt een bezem, smeert zich en schiet de schoorsteen uit, maar hij zei: *‘Grod auffi und ibaroll o!’* en stoot tegen alle *Enden und Ecken* en ook de gevelwanden van de buurhuizen, bomen, etc., tot hij om 1 uur voor het keukenvenster landt. (Hij krijgt *Knödel* van de meisjes mee, blijken thuis *Pferdeäpfel*.)³²⁰

Van de Hongaar-Duitsen komt ook ‘een treurige heksengeschiedenis’, waarin een meisje wil dat haar vrijer weggaat, maar hij blijft; ze staan voor het open raam tot middernacht voorbij is. Plotseling is er een ruk en de jongen vliegt met het meisje door de lucht naar de heksenberg bij Hainburg, waar de heksen dansen op vurige muziek. Om 1 uur vliegt het meisje weer met hem terug in haar kamer en valt dood neer; de jongen sterft een half jaar later.³²¹

In een Baskische sage verblijft een man in een herberg en hoort de eigenares met haar dochter spreken, doet net of hij slaapt en hoort zeggen, dat ze zijn baby gaat betoveren. De oude haalt een sauspan vanonder een steen onder de haard en smeert haar hele lijf in en vliegt weg met de woorden: *‘Onder al de wolken en over al de heggen, een half uur onderweg, nog een half uur daar en een half uur om terug te keren’* (supra: tijdsliemiet). De man doet haar na, zegt echter: *‘Over de wolken en onder de heggen, een kwartier om erheen te gaan, een half uur om te blijven en een kwartier om terug te komen.’* Hij komt thuis aan, opengehaald door de doorns en zijn kleren aan flarden, maar dat kan hem niet schelen. Hij stelt zich achter de deur met een grote stok en een witte kat komt binnen. Hij mept erop los en keert weer op dezelfde vervelende wijze terug naar de herberg, waar hij gaat slapen. ’s Morgens zegt de dochter, dat haar moeder ziek is; hij gaat kijken en het is zo [ML 3055; SINSAG 640].³²²

Hier hoort ook een versie uit Antwerpen over een mannetje in een kroegje bij ’s Gravenwezel, dat veel praats maakt, een man mee naar buiten neemt en op zijn fluitje blaast, waarop een bok komt, die de man schept en mee de lucht inneemt (vgl. ontvoering). De bok vliegt hoog en laag, door de bomen en door doorns en de man komt geheel gehavend terug. Gezegd wordt, dat het mannetje een bokkenrijder was of de duivel zelf.³²³

Op Walcheren werd gefabeld over de Meliskerkse veearts De Plaa. Hij was eens op bezoek bij een arbeider in Oostkapelle en ging met hem een drankje halen voor de zieke vrouw. Buiten hief de dokter zijn hand op en riep: *‘Over hagen en bossen – vort!’* En meteen waren ze in de apotheek van

³¹⁸ Roeck & Marquet 1980, 108 uit Westkapelle (W-VI.), 1967 = C. Dewaele sage n°470.

³¹⁹ Zender 1966, 386 n°1169: *‘Die Bockreiter von Herzogenrath’*. *‘Hij zag eruit!’* is hetzelfde als *‘hij zag er niet uit.’* Of: *‘Hij zag er vreselijk uit.’* (Wat zag hij eruit!)

³²⁰ Camman & Karasek 1982, 275f: *‘Die Hexenfahrt’*. Ook een verwarde versie ID., 291f: *‘Die Hexe durch den Rauchfang hinaus’*, bevat 3x de spreuk met dialectvarianties. Vrouw pakt potje uit de kast, smeert de bezem en zegt: *‘Bein Raafang naus, ohne irgendwo mitkommen!’* Nabootser valt in slaap, wordt wakker in de vreemde.

³²¹ Camman & Karasek 1982, 281f: *‘Ein traurige Hexengeschichte’*.

³²² Webster 1877, 69-72: *‘The Witch and the New-born Infant’*.

³²³ Berg 1981, 73f n°96: *‘De rit op de vliegende bok’*.

de dokter in Meliskerke. De dokter stuurt de man alleen terug, maar deze zegt 'Door ...' en komt gehavend thuis.³²⁴

Merkwaardig is het Overijsselse verhaal uit de collectie Halbertsma, genaamd 'Wee het jaar 1840': 'Hier te Deventer (H. was hier predikant van 1822 tot 1869) is een jongen geboren, die zoo spoedig hij van de moeder verlost was (*sa gau er fen de moar wier*) naar den hoek (van de kamer) ging, een bezemstok nam en er mee uit den schoorsteen vloog. Maar hij kon er niet doorkomen en viel dood op de haardplaat neer. Toen riep zijn vader: "Wee het jaar 1840!"³²⁵

4b.2. Leerling komt gewond op sabbat

Dan zijn er versies waarin alleen gezegd wordt dat de nabootser onderweg naar de sabbat gewond raakt (of zelfs dat niet eens). De versie (2) uit Oppland (O-Noorwegen) begint met de spreuk: 'Over al de bosjes!' De nabootsende dienaar zegt: 'Door al de bosjes!' en is zwaar gewond. In de versie (4) uit Buskerud (O-N) is het een toevallige bezoeker, die slaapt met open ogen en de heks een bezem ziet smeren, maar de formule fout nazegt (waarschijnlijk gaat ook hij op en neer in de schoorsteen). Dit einde heeft ook de versie uit Noord Noorwegen; hij wordt bijna gedood, maar wordt gered door de heks. In de versie (9) uit Sogn og Fjordane (W-N) doet de meid op Kerstavond alsof ze slaapt en wordt getest. De heks smeert zichzelf, gaat schrijlings op een bezem, zegt 'over heuvels en dalen en de boomtoppen', de meid 'door ...', komt zeer geschonden aan, maar ziet de bijeenkomst.³²⁶

Voor Zweden heeft Klintberg in zijn catalogus van de sagentypen diverse typen opgenomen, die hier thuis horen. In het type '*Bump against everything*' zegt de heks de formule ('Vlieg naar Blåkulla en stoot nergens tegenaan') en vliegt omhoog door de schoorsteen naar de Duivelssabbat te Blåkulla. Een man slaat de scene gade en wil de heks volgen. Hij spreekt de formule foutief uit ('Vlieg naar Blåkulla en stoot overal tegenaan') en stoot tegen alle obstakels op zijn weg naar Blåkulla. In het type '*Through all treetops*' is de formule 'Vlieg naar Blåkulla over alle boomtoppen', maar de man zegt: '... door ...' en komt zwaar gehavend te Blåkulla. In het type '*Through all chimneys*' zegt de man in plaats van 'over alle schoorstenen': 'door ...' en vliegt op zijn weg naar Blåkulla door alle schoorstenen (slechts in één versie) en tenslotte is er het type '*Against all corners*', eveneens met slechts één versie, waarin de man in plaats van 'naar de hoek van Blåkulla' zegt: 'tegen iedere hoek (*Blåkullas knut – vareveli knut*), zodat hij op zijn weg naar Blåkulla tegen de hoek van ieder huis botst.³²⁷

In een versie uit Slochteren (Groningen) vrijt een jongen een knap meisje, kan niet geloven dat ze een heks is, gaat haar bekluren, ziet haar haar buisje uittrekken en zelf onder haar armen smeren. Ze zegt:

*'Duvel, neem mie op,
over hegen,
over stegen,*

³²⁴ P.J. Meertens, in: Haan 1972, 235 van de Walcherse folklorist Jan Vader.

³²⁵ S.J. v.d. Molen, in: *Eigen Volk* 11, 1939, 421. Een ander verhaal uit hetzelfde hs. van Halbertsma gaat over Töver Trijn, die de zwarte kunst leerde van haar grootmoeder, die 's avonds toe de schoorsteen uitkroop (*ta de skoarstien út*) en 's nachts met Heintje Pik sabbat hield.

³²⁶ Christiansen 1958, 46-48.

³²⁷ Klintberg 2010, 276 types N2-N5 (8, 5, 1, 1 reg.); had wat mij betreft ook N2A-D kunnen zijn. Het foute uitspreken van de formule ook in type N6: '*Child of witch knows correct formula*'. A man witnesses a witch flying through the chimney to Blåkulla. He wants to go there too, but he mispronounces the formula. The child of the witch informs him of the correct wording (4 reg.).

*over de wegen,
tegen de baargen op.'*

Ze vliegt weg; de jongen doet hetzelfde, maar zegt: '*...deur hegen, over stegen...*' De duvel neemt hem op, sleurt hem door alle hagen en hij komt geschamd en gescheurd op de Satansvergadering. Zijn meisje is er ook, zonder een schrammetje (glad als een eikel).³²⁸

In een versie uit Groenlo (Overijssel) hebben de heksen om te vliegen een rijmpje:

*'Stip, stap, stoet,
Ut vorsgat oet,
Deur ut sloep,
Ovver de beume,
Mit maone klaor,
En stearne helder,
Naar Köln in 'n wienkelder.'*

Een heks vergist zich, zegt: '*Deur de beume*' en krijgt geselslagen van de takken om haar rug heen en komt bont en blauw op het heksencarnaval [carnaval = maskerade = sabbat].³²⁹

In een Oostvlaamse versie wordt tegen Baas K. gezegd, dat hij een toverheks vrijt en hij doet bij haar of hij dronken in slaap valt en ziet haar een potje pakken en een stokje en twee keer aan haar voorhoofd wrijven. '*Over heg en over hagen*', zegt ze en stapt de deur uit. Ook hij pakt het potje, smeert, maar zegt: '*Door heg en door hagen*' en doet de deur open en moet door bramen en struiken gaan. De heks ziet hem bebloed aankomen op de vlakte, waar wel 30 spoken zijn, allemaal vrouwen, en leert hem de correcte formule en stuurt hem naar huis. Hij weet nu, dat ze een heks is, en gaat er niet meer heen.³³⁰

Een jongen uit Neereppen (B.) gaat vrijen. Er zijn veel meisjes. Op de vensterbank staat een pot zalf, die ze onder hun armen en voeten smeren, waarna ze zeggen: '*Over heggen en hagen*.' De jongen had gedaan of hij sliep, doet hetzelfde, maar zegt: '*Door ...*' en komt geheel verscheurd bij de meisjes. Ze geven hem zalf voor de terugweg, zeggen de goede formule en hij komt heelhuids thuis aan.³³¹

In een Westfaalse variant wil de knecht zijn meesteres nadoen, stipt ook in het potje met de heksenzalf en zegt het spreukje, dat hij van de heks hoorde:

³²⁸ Laan, *Gron. Overl.* 2, 184 = ID. 1981, II, 86. Vgl. Janssen 1978, 12: '*Duivel, neem mij op, over heggen, over stegen, over alle wegen, tegen bergen op*'; vgl. Molen 1979, 91 (over hegen), Laan 1949, 143. Vgl. Haver 1964, 381 n^o1042:

*Duvel, neem mie op
over hegen,
over stegen,
over alle wegen,
tegen baargen op.*

³²⁹ Krosenbrink, in: *Neerlands Volksleven* 14 (1969) 251; ID. 1969, 38; Haan 1978, 227 n^o38 (= H. Entjes & J. Brand, *Van duivel, heksen en spoken*, Den Haag 1976?). Vgl. Haver 1964, 382f n^o1053:

*Stip, stap stoet
an 't vosgat oet
oaver de beume,
deur de wolken
te Köllen in wienkelder*

(een heksensage te Groenlo, naar: *Archief ... De Graafschap*, 5, 1950-53, n303).

³³⁰ Roeck & Marquet 1980, 98 uit Stekene (O-Vl.), 1956 = H. Arens, '*Volkssagen uit het Land van Waas*', in: *Oostvlaamse Zanten* 31 (1956) 22.

³³¹ Peeters 1979, 210 n^o151: '*Heksenzalf*' (oraal; Dreezen 600/2).

*'Stipp in, stipp ut,
Taum Schuursteen herut,
Uower alle Hiegen un Tune!'*

Hier onderbreekt 'oma' de verteller, volgens wie het spreukje luidt:

*'Ick spigge in den Pott
und spigge narens an.'*

Waarop de knecht zegt: *'... un spigge allens an.'* Volgens de verteller zei de knecht *'düör'* i.p.v. *'uower'* en komt gehavend op de dansplaats. De heksen moeten er hartelijk om lachen.³³²

In een versie uit Oldenburg wil een meisje te Bokeloh het heksen leren. Een oude heks zegt haar schrijlings op een bezemsteel te gaan zitten en te zeggen: *'Drup un dran un nirgends an.'* De oude doet het voor, de jonge imiteert, zegt *'... un allerwegens an'*, komt gehavend op de Blocksberg.³³³

In een Neder-Saksische versie wil een boer te Basse, die een duivelsverbond heeft, op Meiavond naar de Blocksberg, zet zich schrijlings op een gaffel, zegt:

*'Ik sette mik up'e gaffel,
Un neinerwegens an'*

en vliegt het luik (*zum ûlenlock*) uit naar de Blocksberg. Zijn knecht heeft hem afgeluisterd, doet hetzelfde, zegt echter: *'...Un allerwegens an'*, stoot tegen iedere boom en steen en komt geschonden op de heksendansplaats, waar zijn boer met de heksen danst. Deze roepen: *'Sind twê ôgen to vêl!'* De boer neemt hem achter op zijn gaffel mee terug.³³⁴

In een versie uit Mecklenburg woonde in Sportniz bij Parchim een boer met een heksvrouw, die de 1^e meinacht naar de Blocksberg reist. Ze neemt eens een herdersknecht mee. Ze zetten zich op een bezem en zij zegt: *'Auf und davon und nirgends an!'* De knecht zegt echter: *'... und allenthalben an!'* en stoot tegen een kerktoren en een hoge boom [vgl. SINSAG 690, supra]. Op de berg is feest [= sabbat], er is wonderschone muziek, dansen, eten en drinken. Hij krijgt een trompet. Tegen de morgen vliegen allen terug. De knecht neemt de trompet mee naar bed, maar als hij wakker wordt, is het een kattenstaart.³³⁵

In een versie uit het Harzland doopt op Walpernavond de heks haar vinger in *7 Bouteillen*, zeggend:

*'Stippe hier in,
stippe da rin.
Oben rûter
un niren an!'*

smeert zich in, grijpt een ovengaffel en vliegt de schoorsteen uit. Haar man doet haar na, zegt echter: *'... alleweg an!'* en komt gehavend op de Blocksberg. Na de dans heeft hij geen zalf voor de terugreis en moet lopen.³³⁶

In een versie uit de West Eifel vrijt een jongen een heksendochter. Op een avond zit de deur op slot en hij loert door het sleutelgat. Ze halen een zwart potje achter de haard vandaan en smeren eruit

³³² Zaubert, *Westfälische Sagen*, 276; vgl. Laan 1981, 2, 65f: 'Door alle heggen'. Volgens Agricola 1976, 403 luidt het versje:

*Stipp in, stipp ut
taum Schoutsteen herut...*

³³³ Peuckert 1966b, 416 n^o1267.III.

³³⁴ Peuckert 1966b, 416 n^o1268: 'Der Ritt auf der Gaffel zum Blocksberg'.

³³⁵ Siegfried Neumann, *Sagen aus Mecklenburg*, München 1991, 137f: 'Die Reise eines Schäfersknechts nach dem Blocksberg' (n^o152: Niederhöffer IV, 1860, 32-34).

³³⁶ Peuckert 1966b, 416f n^o1269: 'Die Hexe aus Gittelde fuhr auf den Blocksberg' = Zaubert 1928b, 271.

zwart poeder op hun gezicht, zeggen: *'Hui über Hecken und Stauden'* en vliegen door de schoorsteen. De jongen doet het ook, zegt echter: *'durch'* i.p.v. *'über'* en komt naakt aan [d.w.z. zijn kleren zijn van zijn lijf gescheurd], verstopt zich en blijft na het einde van de heksendans als enige achter, moet nog 3 jaar gaan.³³⁷

In een versie uit Bretagne zette een vrouw uit het oosten van de Côtes-du-Nord zich 's nachts om naar de sabbat te gaan onder het bed, wreef zich met een zalf en zei:

*'Par sur haies et buchons,
Fait que je trouve les autres où qu'ils sont'.*

Haar zoon, die ze dacht te slapen, had haar gadeslagen, smeerde zich ook in, maar zei: *'Par en travers haies et bucherons, ...'*, ging dwars door struiken en hagen en kwam geheel bebloed bij de heksen aan, die aan het dansen waren en zongen, waaronder zijn moeder.³³⁸

In het land van Nantes komen de heksen bijeen nabij Avignon, een gehucht van de bourg de Besné, en zingen daar een liedje:

*'Par-dessus les haies,
par-dessus les buissons,
Pour vous rendre jusqu'en Avignon,
Trouver les autres où ils sont!'*

Maar als eentje zich vergist bij het zingen en zegt: *'à travers'* i.p.v. *'par-dessus'*, krijgt hij klappen van de anderen en wordt soms zelfs wreed gedood.³³⁹

In een Kroatische versie beloert een man zijn vrouw en haar moeder, die een pot zalf achter een steen uit de schoorsteen pakken en zich insmeren. Ze stappen op een boomstomp, zeggen:

*'Noch op de boom noch op de steen,
maar op de schranspartij onder de walnootboom!'*

Hij doet hetzelfde, maar zegt de formule fout (vergeet het woord 'noch') en hopt op de boomstomp van boom naar steen naar boom en komt [gehavend] op de schranspartij onder de walnootboom en ziet wat er gebeurt. (In *Fabula* 26, 66f.)

In een sage uit het 'oude' Oostenrijk mag een jongen op een zekere avond niet bij zijn meisje langskomen, gaat toch, loert door het sleutelgat. Het is half twaalf; ze steken een licht aan, kleden en sieren zich, gaan naar de haard, waarop een doos met zalf staat, waarmee ze een roe (*Rute*) insmeren, waarmee ze op de haard slaan en zeggen: *'Zum Rauchfang naus und zu keinen Ort nicht*

³³⁷ Zender 1966, 384 n°1166: 'Durch alle Hecken und Stauden'.

³³⁸ Sébillot 1968, 169. Een methode om heks te worden: Ga om middernacht als iedereen slaapt met wat kindervet naar een kruispunt, kleed je uit en smeer je helemaal in met de woorden:

*'Par sus his et par sus has (= haïes)
Et par sus la cheminée j'men vas,
Jusque dans la forêt de Paimpont,
Où tous les compagnons y sont.'*

En je komt meteen te midden van de *sorciers* (heksen) (ID., 170). Vgl. Haver 1964, 385: ... il vit sa mère aller sous le lit, se mettre tout nue et se frotter d'onguent, puis dire avant de partir:

*Par sur haies et bûchons
fait que je trouve les autres où qu'ils sont* (naar Sébillot, *Traditions...*, I, 278).

³³⁹ Sébillot 1968, 171: Te Bourg-les-Comptes hadden de bijeenkomsten plaats nabij een oud vermolmd kruis; om middernacht dansten de heksen eromheen elkaar bij de hand vasthoudend en de toverformule tot het vertrek herhalend:

*'A travers has et buissons
J'trouverons l'e'autr's là où y seront!'
Of: 'Par-dessus has et buissons...'*

an! en vliegen het rookgat uit. De jongen zegt: *'Zum Rauchfang hinaus und überall an!'* (Over botsen wordt niets gezegd.) Hij komt waar veel heksen zijn (en *Majales* hebben gehouden). Hij blijft terzijde. Ze drinken uit gouden bekertjes; hij neemt er eentje van mee [blind motief]. Dan wordt het meisje van de jongen geslacht, de jongen neemt een rib mee. Bij het in elkaar zetten wordt de rib vervangen voor een tak van een vlierboom (*Hollunder*). Ze gaan 'op dezelfde wijze' terug. Bij de dans [overdag in het dorp] de zondag erop zegt de jongen onder de dans tegen zijn meisje: *'Dreh dich rum, du Hollerripp!'* Ze valt neer en is dood.³⁴⁰

Een vergelijkbare geschiedenis komt uit Tirol: Een boerenknecht beloert een stalmaagd, die in de keuken de ovengaffel met zalf insmeert, *'überall auf, und nirgend an!'* zegt en door de *Kemat* wegvliegt. De knecht neemt de *Salbentiegel*, die ze heeft laten staan, zegt echter: *'... überall an!'*, vliegt door de schoorsteen, stoot zich, komt op de dansplaats, hazelheks episode; niets over de terugweg.³⁴¹

In een versie uit de Eifel vrijt een smidsgezel uit Alften (Kr. Cochem) een meisje uit Ülmen, een heks. Als hij in de meinacht op bezoek komt, is de deur gesloten. Hij loert door het sleutelgat en ziet moeder en dochter uit de 'brandmuur' een potje pakken en hun gezichten insmeren. Dan zetten ze zich op een bezem en vliegen met de woorden: *'Hui, über Hecken und Stauden!'* de schoorsteen uit. De smid breekt de deur open, pakt het potje, zalft zijn gezicht en zegt: *'Hui, durch Hecke und Stauden!'*, vliegt de schoorsteen uit, maar dan door hekken en struiken en zijn kleren gaan aan flarden. Dan komt hij bij de verzameling en zijn verbaasde geliefde raadt hem aan geen woord te spreken. Hij valt in slaap en als hij wakker wordt, is er niets meer te zien, slechts een gouden kan ligt naast hem, die hij meeneemt. Hij blijkt in een vreemd land, kan de mensen niet verstaan en pas na 2 jaar reizen is hij thuis (en wordt, zoals beloofd, *einsiedler*).³⁴²

In een Slezische versie beloert een kleermaker een heks, zalft de bezem en zegt de spreuk fout, i.p.v. *'überall aus und nirgends an'* zegt hij: *'überall aus und überall an'*, komt geschonden in de 'zaal'. Het eten, dat er prachtig uitziet, is echter *Aas*. Hij wordt herkend, ellendig opengekrabd en de berg af in een doornhaag gegooid, waar de boeren hem vinden.³⁴³

In een andere Slezische versie ziet de op de ovenbank ingeslapen knecht te Großdorf tegen middernacht de boerin een bezem met zalf smeren en met de spreuk:

*'Gut geschmiert,
vor probiert,
überall aus
und nirgends an',*

de schoorsteen (*Esse*) uitvliegen. De knecht doet haar na, zegt echter *'... überall an!'* en stoot zijn kop links en rechts in de schoorsteen. Hij komt op een hoge berg in een zwart slot in een felverlichte zaal,

³⁴⁰ Petzoldt 1994, I, 45f n^o40: 'Das Mädchen mit der Holunderrippe (Diplich & Karasek 1952, 42, mondeling uit Szalamak Baranya. Vgl. ID., I, 46f n^o40: 'Die Hexe mit der Lindenhütte': Nieuwsgierig meisje kijkt op Goede Vrijdag tussen 12 en 1 naar de heksenbijeenkomst op het dorpsplein; een heks wordt verscheurd; meisje neemt weg; met lindehout hersteld, etc.

³⁴¹ Petzoldt 1970, 17 n^o32: 'Die Haselhexe'. Vgl. Teirlink 1930, 12 naar I.A. Heyl, *Volkssagen, Gebräuche und Meinungen aus Tyrol*, Brixen 1897: Knecht bespiedt de meid in 1^e meinacht, ziet haar zalf smeren op een ovengaffel en met de woorden 'Overal boven en nergens aan!' de schoorsteen uitvliegen. Hij doet het ook, zegt echter: 'Overal aan en nergens boven!' en komt gehavend op het heksendansplein, etc. Hazelheks, terugtocht niet verteld.

³⁴² Ranke 1910, 17f: 'Der Hexenritt in der Mainacht' = Schmidt, *Sitten, Sagen und Legenden des Eifler Volks*, I, Trier 1856, 47.

³⁴³ Peuckert 1966a, 98: 'Hexenmahl'.

waar mannen en vrouwen aan tafel zitten of dansen. Hij wordt (als outsider) herkend en in elkaar geslagen. Boeren zien hem 's morgens in de doornhaag hangen en redden hem.³⁴⁴

In een Duitse versie gaat een knecht 's nachts naar zijn meisje, ziet twee jonge vrouwen uit een *G'spatei* (doosje) zalf nemen, zich insmeren en de een op een ovenschop, de ander op een bezem door de rookvang vliegen met de woorden: '*Grechen* [gerade] *auf und nirgends an*'. De jongen zegt: '*... überall an*' (niets over gewond zijn). Hij krijgt eten, blijkt 's morgens paardenvijgen.³⁴⁵

In een versie uit Sleeswijk-Holstein slaapt de knecht niet (vast) in de Johannisnacht, ziet de bazin en haar dochter opstaan, uit de kast een pot nemen, zich insmeren, schrijlings op een bezem zetten en zeggen:

'Fleeg up, fleeg ut!

Fleeg narms an!

Ze vliegen weg door de *Kapplock*. De knecht op een [mest]vork zegt: '*... Fleeg allerwegens an!*' Hij stoot tegen de balken, enz., komt op de Blocksberg, danst de hele nacht. 's Morgens [weer thuis] vraagt de dochter: '*Na, Mars* [= Marx], *deit dich de Kopp noch weh?*' Hij heeft het niet meer gedaan (werd bedreigd).³⁴⁶

In een versie uit het Harzland komt knecht Hans, als de boer al slaapt, in de keuken, waar de boerin bezig is eerst haar grauwe kater en dan zichzelf in te smeren met zalf, en vraagt wat ze doet. Ze zegt naar de Blocksberg te gaan en hij mag mee als haar bediende. Ze laat hem een zwarte haan halen en als die ingesmeerd is, staan er een grauwschimmel en een zwarte hengst. De boerin zet zich op de grauwschimmel, zegt: '*Up un davon, nirgends an!*' en vliegt erop door de schoorsteen. Hans zegt echter: '*... allewege an!*' en knalt onderweg tegen bomen, rotsen en komt geschonden aan. Hij blijft bij de bedienden, die de paarden bewaken, neemt later deel aan het smullen en drinken en voegt zich weer bij de paarden, waarop ze tenslotte naar huis rijden.³⁴⁷

Met een forse grap eindigt een Zuid-Franse versie: Een jonge schoenmaker mag op een avond niet bij zijn meisje langskomen, gaat op advies van haar buurman toch, houdt zich slapend en ziet haar en haar moeder bovenaan uit het buffet een potje pakken en met de zalf handen en benen insmeren, waarna ze luid zeggen: 'Benen boven de bladeren en weg door de schoorsteen!' en de schoorsteen uitvliegen. De schoenmaker neemt het potje, smeert en zegt: 'Benen onder de bladeren...' Hij vliegt door hagen, bosjes en struiken en komt in erbarmelijke toestand op de heksensabbat, waar men met grote gebaren danst op een duivelse muziek. Na afloop kussen allen 's duivels aars; de schoenmaker steekt hem met zijn aal. De hellevorst brult, wie die nieuwelings met die spitse neus is.³⁴⁸

³⁴⁴ Kühnau 1910-13, V, 89f n°1444: 'Hexenrache', van Frl. Marie John, meegedeeld uit Großdorf = Ed. Langer, *Das östliche Deutsch-böhmen*, IV, 1904, 266f.

³⁴⁵ Petzoldt 1970, 17 n°31: 'Hexenfahrt' (Hohe Tauern). In een door Gaál (1965, 88 n°114) in Burgenland verzamelde notitie uit Wolfau: 'Heksenmaal hebben ze gehouden en daar hebben ze gegeten en gedronken. Zalven waren er, toen hebben ze zich ingesmeerd, zijn de rookvang uitgevlogen met bezems. En toen zijn ze ergens bijeengekomen en daar hebben ze zo een feest gehouden. Eentje nam in een doek gebonden *Krapfen* mee naar huis en toen ze 's morgens in de doek keek, zaten er paardenvijgen in.

³⁴⁶ Müllenhoff 1976, 231 n°340: 'Der Hexenfahrt' uit Niederselk bij Schleswig van kandidaat Arndt; ook in Lauenburg.

³⁴⁷ Zaubert 1928b, 276.

³⁴⁸ Karlingen & Übleis 1974, 102 n°91: 'Der Teufel und der Schuster'. ID., 99 in n°89: De 'Mis van Saint-Sécaire' bevat een gemompel (van de heks of), dat men mompelt als men de heks ziet:

Te douti,

Te redouti,

Pet sense hoeillo,

Dit verhaal is ook in Puerto Rico opgetekend, al is de wijze van transport typisch. Een vrouw leert het heksen. Ze moet haar echtgenoot [in het bed] verlaten, haar huid afdoen (i.p.v. haar kleren) en met een toverspreuk op haar bezem stappen. Haar oudste zoon heeft haar beloert, doet ook zijn huid af en volgt haar naar de heksenbijeenkomst. Ze kussen allemaal de duivels staart [d.w.z. onder zijn staart!]. De zoon, die schoenmaker is, steekt de duivel met zijn aal.³⁴⁹

In een Zwitserse versie uit Uri bespiedt een kleermaker 2 vrouwen *auf der Stör* en doet hen na, zegt echter: '*Obä-n-üss und dur alls har a!*' Na een lange dwaalvlucht komt hij op zijn *Schindel* (lat) in een woudhuisje... toen de heerlijkheid verdwenen was (waardoor?, zie volgende), hadden de spijzen [die hij in zijn zak had gestopt] zich in paardenvijgen (*Rossbollen*) veranderd.³⁵⁰

In een versie uit Cuba beloert een jongen een vrouw, die haar oksels smeert met *cloves* (kruidnagels³⁵¹) en op een bezem wegvliegt. Op een nacht weet hij heimelijk achterop te klimmen (zie ook de afbeelding van Molitor) en volgt haar zo naar de vergadering van de heksen, die hij hoort spreken over het opeten van hem. Hij keert terug naar huis [weer bij de heks achterop?] en neemt wraak door de volgende nacht een touw aan de bezem van de heks te binden. Als het touw ten einde is, valt de heks neer en is dood.³⁵²

4b.3. Leerling laat sabbat verdwijnen

Vervolgens zijn er versies, waarin de nabootser op de sabbat belandt, die hij laat verdwijnen [combinatie met SINSAG 503]. In de versie (8) uit Hordaland (W-Noorwegen) volgt de dienaar met de foute spreuk, wordt bijna aan stukjes gescheurd en komt aan bij 'de poorten van de Hel', waar hij het boek van de Duivel signeert met het Onze Vader en zo terugkomt. In een versie (11) uit Romsdal og Möre in West Noorwegen is de heks de vrouw van een dominee. De bediende loert haar af op Kerstavond, als ze een 'household implement' zalft en naar Hekkenfjell vliegt. De bediende zegt 'door' en wordt verscheurd [d.w.z. zijn kleren], komt aan en redt zich met het uitspreken van de Heilige Naam.³⁵³

In een versie uit het Jülicher Land vrijt een jongen in Gürzenich een heksendochter, doet op een avond of hij dronken is en gaat niet zoals gewoonlijk om 11 uur weg en ziet om middernacht moeder en dochter een deurtje bij de haard openen en een potje pakken met zalf, waarmee ze zich bestrijken, waarna ze zeggen:

'Hüttematütt!

De Schornstein herus

övrer all Hecken on Zöng!

Mounto cap-sus la chaminèio

(Je vult me met twijfel, Je vult me met angst, Scheet zonder loof, Vaar op in de schoorsteen).

³⁴⁹ Hansen 1957, 82 (*746A) naar Maspons-Espinoza, in: *JAF* 39, 338 n^o23.

³⁵⁰ Müller 1926, III, 239 n^o1398: '*Chämi üff*', van 40-j. Frau Gamma-Zraggen uit Silenen. In een tweede versie (van 50-j. Katharina Gamma uit Wassen) gaan twee jongens bij een meisje te gast (*z'Stubeten*). De ene zegt net als de 2 heksen: '*Dur d's Chämi üff und abb und niänä-n-a!*' De ander zegt: '*... und dur alls har a!*' (*Der sygniä meh z'erfragä gsy.*) Als de ene jongen in de *Saale* verschijnt, *syget diä Mäitli erschmyet. Är häig alli kännt und sy ihnä*, etc.

³⁵¹ *Clove* betekent ook 'teentje', van knoflook, maar van heksen (vampiers, etc.) is bekend dat ze niet tegen knoflook kunnen; daarentegen is smeren met kruidnagels een pijnlijke en moeilijke zaak.

³⁵² Hansen 1957, 86 (**748II) naar Portell Vilá, n^o95.

³⁵³ Christiansen 1958, 46-48.

en weg zijn ze. De jongen doet het ook, zegt echter 'dörch' i.p.v. 'övver' en vliegt de schoorsteen uit en door alle hekken en hagen en komt geheel opengehaald op de heksendansplaats, waar het er *hoch* aan toe gaat: men rijdt op paarden, danst en eet van zilveren borden, drinkt uit zilveren bekers en hij ziet er moeder en dochter. In zijn verwondering roept hij: 'Jezus!' en meteen is alles weg. 's Morgens [ontwakend] blijkt hij zich in de vilderskuil niet ver van zijn dorp te bevinden, overdekt met luizen.³⁵⁴

Niet altijd wordt het verhaal goed verteld: In een Zwitserse sage vrijt een jonge herder uit Vercorin in de Walliser bergen met de huishoudster van de *Sennen* (alpherders) van Sigeroule, maar mag af en toe niet komen omdat ze zogenaamd moet hooien. Hij gaat op een keer toch, loert door een spleet in de deur en ziet zijn meisje met haar zus op de haard staan, rare gebaren makend, en hoort hen zeggen: 'Door het woud en door het loof!' [Dit is de zin van de nabootser!] Met een knal vliegen ze door de schoorsteen weg. De jongen zegt hetzelfde en voelt zich opgetild door de schoorsteen en wordt door bosjes en woud gesleurd en komt zwaar gehavend op een onbekende alp, waar tafels staan met dampende gerechten en boven het vuur pruttelt een ketel. Het feest begint, de jongen gaat aan tafel zitten en krijgt een bout. Hij ziet zijn verloofde met haar zus naast de zwarte heer zitten, die alle botten laat verzamelen en de koe weer herstelt. Deze mist echter een stuk dij en de zwarte heer zegt, dat een onwaardige ervan heeft gegeten. De jongen moet het pact tekenen of sterven. Hij zet een groot kruis op het perkament en meteen is alles weg. Met veel moeite weet hij thuis te komen, maar met de heks is het over.³⁵⁵

In een versie uit het Zwitserse Uri gaan 2 jongens uit Schattdorf naar 3 meisjes in Bürglen. Ze mogen niet op woensdag, vrijdag en zaterdag komen, gaan nieuwsgierig op een zaterdag door het raam loeren, zien de meisjes zich optoeien, een boek lezen, naar de keuken gaan, iets koken, dit in een *Häfelein* roeren en ermee 3 bezems bestrijken. Dan gaan ze voor de haard staan en zeggen: '*Obä-n-üß und niänä-n-a!*' (of: '*Chämi üff und niänä-n-a*') en fluks ging het op de bezem door de schoorsteen (*Kamin*) naar boven en weg. De jongens klimmen door het raam naar binnen, bestrijken 2 bezems met de overgebleven zalf en de 1^e zegt de formule goed, maar de 2^e zegt (in paniek): '*Obä-n-üß und z'allä-n-Ortä-n-a!*' Hij stoot overal zijn kop tegen. Beiden komen in een heerlijke zaal in een paleis, waar velen eten, drinken en vrolijk zijn. De 3 *Meitli* zijn er ook. Achter een tafel zit eentje met een groot boek; als ze bij de broederschap willen, moeten ze met hun bloed hun naam in het boek schrijven. De 1^e grijpt de veer en schrijft i.p.v. zijn eigen naam de 3 hoogste namen. Daarop verdwijnt alles met een knal en de 2 *Wundernasen* liggen in een dicht doorgewas.³⁵⁶

Welke die 3 hoogste namen zijn, kunnen we opmaken uit een andere versie uit Uri, waarin slechts sprake is van 1 jongen en 2 meisjes. De jongen zegt de formule fout na en stoot tegen alle hoeken en einden van de *Kamin* en vliegt dan *durch Busch und Hag* ver weg naar een vreselijk mooi paleis, waar allen dansen. Er zijn veel muzikanten en eronder bevindt zich zijn kat. Brood was afwezig bij het eten.

³⁵⁴ Henßen 1955, 99f n^o150: 'Die Hexensalbe'.

³⁵⁵ Treichler 1989, 180: 'Die Tochter des Teufels'.

³⁵⁶ Müller 1926, I, 87f n^o115: '*Obä-n-üß und niänä-n-a!*' Versie a van 70-j. Zäziha Gisler-Walker. Versie b van 70-j. Frans Jos. Zurfluh uit Intschi: niet gelokaliseerd; formule zie boven ingevoegd. De 2^e heeft de heksen fout verstaan, komt niet aan zijn doel en landt pas 's morgens bij het gebedsklokje gewond en gekneusd in de doorns.

Ook hier moet de jongen in het boek tekenen, schrijft: *Jesus, Maria, Josef* met een kruis in het midden.³⁵⁷

In een versie uit Peru mag een jongen zijn geliefde niet bezoeken op een bepaalde dag, gaat toch, vindt het huis afgesloten, loert door het raam en ziet zijn geliefde en haar moeder zich uitkleden en in een tobbe met water stappen. Ze krijgen veren, worden uilen en vliegen weg. De jongen doet hetzelfde en volgt hen naar een groot paleis waar duivels wonen. De heksen en duivels bedrijven *disgusting acts* en de jongen voelt een sterke drang mee te doen. Hij walgt ervan en zegt: ‘Jesus,’ waarop heksen, duivels en paleis verdwijnen en hij zich naakt in een diepe rotsravijn ziet. Met veel moeite slaagt hij erin eruit te komen [en zijn avontuur te vertellen], maar wordt gek (loses his mind) en sterft.³⁵⁸

Een voorloperversie komen we tegen in de processen van Zugarramurdi in 1609. De 40-jarige smid Juanes de Yribarren uit Echalar zei, dat de 1^e keer, dat de heksen hem meenamen op hun oogstvernielende expeditie [vgl. sabbat], hij – van verbazing over hun herrie als van 40 galopperende paarden – ‘Jesus!’ zei, waarop ze allemaal verdwenen en hij op de grond viel. Toen hij bijkwam, bleek hij niet ver van zijn dorp, kroop naar huis en was nog dagenlang ziek. De keer erop werd hij door de heksen gestraft.

Een ander voorbeeld van SINSAG 503 uit hetzelfde proces werd verteld door de 40-jarige Maia de Echalecu uit Zugarramurdi: Op een dag droeg Graciana de Barrenechea haar door de lucht naar een veld, ‘waar een grot is’. Toen Graciana met de duivel en een andere heks gearmd de grot uitkwam op haar af, gilde Maria: ‘Jesus!’ en ze was alleen op de Berroscoberro wei, niet al te ver van huis.³⁵⁹

In *Judas der Ertzschelm* van Abraham a Santa Clara over ‘Hexen- und Zaubergesinde’ in Steyermark, Oostenrijk, van 1675-1688 bekent een heks met 18 personen in vogelgedaante (raaf, ekster) erop uit te zijn gevlogen en toen de bruid, die er ook bij was, van louter behagen bij de duivelsmaaltijd uitgeroepen had: ‘Jesus Maria, zo goed heb ik nooit geleefd!’, zaten ze plotseling vlakbij een vildershut bij een dode schimmel.³⁶⁰

4b.4. Sabbat in een wijnkelder

Vaak wordt de sabbat gehouden in een wijnkelder, iets wat soms ook in de vliedspreuk is verwerkt, zoals de 73-jarige boer Charles Gorremans, geboren in Zoersel, meent: Heksen vlogen op een bezemsteel en moesten roepen: ‘Ik vlieg over haag en over heg tot in Keulen in de wijnkelders.’ En als ze op de bezem naar de dansplaats vlogen, riepen ze volgens de 40-jarige boer Jos van der Schoot te Halle: ‘Over haag en over heg.’ In een andere door Daras verzamelde notitie riep een wijf ’s nachts

³⁵⁷ Müller 1926, I, 88 n^o115c (geen gegevens; samengevat). Ook in versie d van 80-j. Barbara Gisler uit Attinghausen is sprake van slechts 1 knaap, die de formule fout zegt, n.l.: ‘*Obä-n-üß und z’älla-n-Ortä-n-a!*’ De duivel vraagt: ‘Wil jij je ook in onze broederschap laten inschrijven?’ – ‘Ja, maar ik wil mezelf inschrijven.’ Van versie e van 45-j. Andreas Fedier uit Maderanertal wordt alleen de formule gegeven: ‘*Obä-n-üß und niänä-n-a bis i d’Stadt Wiän!*’ (Wenen); ook versie f (geen gegevens): ‘*Salbe hiär und salbe da, chämi üß und niäna-n-a!*’

³⁵⁸ Hansen 1957, 86 (**748GG) naar FA I, 235 n^o84.

³⁵⁹ Henningsen 1980, 156f; vgl. 160f: De 1^e keer, dat de buurvrouw, die Maria de Zozaya inwijdde, de duivel meebracht, zei Maria per ongeluk: ‘Jesus’, waarop de duivel verdween en de buurvrouw zei, dat ze dat niet meer moest doen. Even later kwam de duivel terug met een flesje met zalf, waarmee Maria werd ingesmeerd en meegenomen naar de ‘Wei van Plezier’ (*Prado de Placer*), waar rond het vuur werd gedanst en de duivel hen uitnodigde erin te springen; want het is het vuur van de hel, dat hen niet zal schaden.

³⁶⁰ Soldan-Heppe 1911, II, 65. (Dit wijkt af van andere verhalen, omdat daar de heksen allemaal verdwijnen en degene, die de spreuk uit, alleen overblijft.)

bij een boer:

'Over heg en over haag,
Over tuin en over 't haag,
en tot in Keulen in de wijnkelders',
en de boerin zei het ook en moest mee naar de wijnkelders van Keulen.³⁶¹

Krosenbrink (in: Saatkamp & Schlüter 1995, 152f) meldt dat in Achterhoekse verhalen de heksen naar Keulen gaan voor de sabbat. De rijm die ze zeggen luidt:

*'Stip, stap, stoet,
Het vorsgat oet,
Met maone klaor
en staerne helder
naor Köln
naor den wienkelder.'*

Vgl. Haver 1964, 382 n^o1049:

*Over haeg en over steg
tot Keulen in de wijnkelder*

(naar Buddingh, *Verhandeling...*, 108); 383 n^o1053: De heksen pakken een plavei op, waar ze een panneke vet vanonder pakken; daarmee smeren ze zich in, ondertussen zeggen ze:

*'Bin ba
extra bine bonta
over heg en over haag
tot Leuven in de wijnkelder'*

(uit Moerzeke, naar: *OVZ* 24, 1949, 137); n^o1057:

*'Over heggen en hagen
tot Aken in de wijnkelder'*

(uit Maasland, naar: *Daghet* 13, 1897, 79).

Jaarsma noteerde in Friesland: Vroeger werd wel gezegd, dat de heksen op een bezemsteel naar de wijnkelder in Spanje vlogen. Evenals: Alle Tet, de heks, vertelde vertellers moeder eens, was 's nachts naar Spanje geweest, wijn had gedronken en op de bezem weer was teruggevlogen.³⁶²

Roeck in zijn eerder genoemd artikel geeft een overzicht van de bestemmingen: wijnkelders in Keulen, Aken, Brussel, Leuven, Parijs, Spanje, zelfs Kuringen; soms betreft het de wijnkelder van de koning, de graaf of de pastoor.³⁶³

In een Friese notitie is sprake van een *tsjoenster*, die kon vliegen. Ze vloog: Over bossen, over bomen, Over alle waterstromen. Zo ging het naar Spanje naar de wijnkelder.³⁶⁴

In een Vlaamse notitie neemt een boerenvrouw uit Kapellen bij Antwerpen, een heks, haar man mee op een kalf, nadat ze zei: 'Over haag en over heg tot Keulen in de wijnkelder.'³⁶⁵

In een versie uit Buurse in Twente, verteld door de oude Janno, vrijt een jongen met een heks, wil dat niet geloven en krijgt het advies die avond aan haar raam te luisteren en naar binnen te loeren.

³⁶¹ Daras 1964, 140 n^o827, 828 (= 141 n^o832), 829. Zie ook 141 n^o831: heksen vliegen op bezemsteel in de lucht; 833: heks op bezem; 46 n^o234: In Keulen in de wijnkelder kwamen de heksen bijeen op een bezem.

³⁶² Meertens Instituut, Coll. Jaarsma: CJ055408 en CJ007222.

³⁶³ Roeck, in: *Volkskunde* 82, 144f.

³⁶⁴ Meertens Instituut Coll. Jaarsma 1968: CJ043804: van Jille Pultrum uit Houtigehage (Fr.).

³⁶⁵ Lindekens 1974, 136 naar Peeters, *Eigen aard*, Antwerpen 1963, 112.

Hij ziet er een heel koppel vrouwen dansen, waarna ze allemaal een riek of een bezem pakken, schrijlings erop gaan zitten en zeggen:

*'Hokes, Pokes, Pilatus,
Oaver hègg' en oaver stègg',
Noa Spanje in 'n wienkèlder!'*

En ze vliegen door de schoorsteen de lucht in. De jongen gaat naar binnen, neemt een bezem tussen de benen, zegt echter: *'Duur hegge en duur stegge'* en vliegt door alle heggen en steggen; gelukkig wordt hij geholpen door de overste der heksen, ook om over de zee naar de wijnkelder in Spanje te komen, waar zijn meisje ook is, maar hij wil niks meer van haar weten.³⁶⁶

In een Friese versie wil een knecht mee naar Spanje en moet zeggen: 'Over bosch en alle waterstroommen,' maar zegt: 'Door... ' en komt gehavend door doornbossen. Op de terugweg neemt de boerin hem op de rug.³⁶⁷

In een andere Friese versie bespiedt een man zijn buurvrouw, die alle avonden weg is, ziet haar zich uitkleden, naar de kelder gaan en onder haar hals, armen en borsten zalf smeren uit een potje. Dan kleedt ze zich aan en zegt: 'Vlieg van hier over bossen en bomen en waterstromen in Spanje in een wijnkelder.' De buurman doet het ook, zegt: '...door...' en vliegt door bos en water naar Spanje, waar de buurvrouw vraagt hoe hij daar is gekomen en waarom hij zo smerig is en hij legt uit een fout te hebben gemaakt.³⁶⁸

In een versie uit het Limburgse Gulpen uit 1925 vrijt een Gulpense jongen met een heks, doet of hij slaapt en ziet de heksen, moeder en dochter, [een potje met] zalf uit de schoorsteen pakken, zich insmeren en roepen: *'Over heg en struik naar den pastoor zijn wijnkelder!'* en het raam uitvliegen. Na een tijdje komen ze terug met wijn, gebrad, enz. Een keer erop doet hij hen na, zegt echter: 'Door...' en komt gehavend in de wijnkelder. De terugreis verloopt op dezelfde wijze en de jongen is nog twee weken ziek [van zijn verwondingen].³⁶⁹

In een door Roeck als voorbeeld gebruikte sage is een jongen verliefd op een heks, de dochter van een heks, en zijn collega's informeren hem en hij gaat erheen en als ze hem weg willen hebben, zegt hij veel te moe te zijn, gaat op de bank liggen en doet of hij slaapt. De dames kleden zich uit, smeren zich in met een zwarte zalf, zetten zich schrijlings op de bezem en galmen: 'Over haag en heg naar Keulen in de wijnkelder,' waarna ze door de schoorsteen wegvliegen. De vrijer doet hen na, maar vergist zich, zegt: 'Door ... ' en wordt gehavend.³⁷⁰

In een versie van de 79-jarige huishoudster Fien Bastiaans te Pulderbos (B.) zegt de heksendochter tegen haar vrijer: 'Zeg: "Over heg en door haag en tot in Keulen in de wijnkelders" en volg me dan!' Maar de jongen zegt: 'Deur heg en deur haag ... ' en komt met gescheurde kleren en bebloed gezicht met zijn meisje op een groot feest, waar ze dansen, springen en zingen. Klokslag 3 uur is alles weg, de jongen is alleen, 5 uur van huis.³⁷¹

³⁶⁶ Elderink 1937, 246f. Vgl. Haver 1964, 383 n°1056 (Sinn. 1943, 79) uit Buurse (O.), 1937.

³⁶⁷ Molen 1940, II, 151 naar *Folksmûle, Sjuch ek Iduna* 1863, 130.

³⁶⁸ Meertens Instituut Coll. Jaarsma 1965: CJ000402 van Geeske Kobus-Van der Zee uit Nijega = Meder 2000, 122f n°32 = Hans Petermeijer, *Hanneke Zwartegat*, Rijswijk 2002, 60-62: 'Over en door'.

³⁶⁹ Kemp 1925, 171: 'Door heg en struik'. Vgl. Haver 1964, 383 n°1058 (Sinn. 1943, 79).

³⁷⁰ A. Roeck, in: *Volkskunde* 99, 359f. Hij beschrijft (384ff) diverse vluchten van de framassons en noemt een 'foutieve' spreuk: 'Door de doornhagen en door de bossen'.

³⁷¹ Daras 1964, 140f n°830 van de 79-jarige huishoudster Fien Bastiaans te Pulderbos.

Ook de Vrijmetselaars kennen hun nabootsers, zoals in een versie uit Moorsel, waarin de knecht van Leieren Fies uit Eerdegem merkt, dat zijn baas bij de *vramassons* is, die met muziek 's nachts door de lucht vliegen, en bespiedt hem, ziet Fies een potje pakken en zich helemaal insmeren. Dan zegt hij: 'Over haag en over heg, te Batavia in de wijnkelder.' De knecht doet hetzelfde, maar zegt: 'Door ...' en vliegt door de heggen en komt met geschonden gezicht aan.³⁷²

Hetzelfde is te zien in een versie uit Haarlem rond 1853. Hans kan niet geloven, dat de anderen de beste wijn kunnen halen, waarop Govert hem een mengsel [= zalf] voorhoudt, waarin hij zijn vingers moet dopen zeggend:

*'Over struik en over heg,
Te Keulen in den wijnkelder.'*

De anderen vliegen de schoorsteen uit en Hans doet hen na, zegt echter: 'Door... ' en komt ontveld en met aan flarden gescheurde kleren in de wijnkelder, waar hij meteen gegrepen en in het gevang wordt gestopt.³⁷³

Hoe het komt, dat de jongen gegrepen wordt, laat een Limburgse versie zien: Een jonge heks gaat met oudere heksen uit Herkenbosch naar Keulen. Ze zetten zich op bezems en de overste van de heksentroep zegt:

*'Hoetepetoet!
Door de sjoarstein oet,
Euver hek en sjtroek,
Tot in Keulen in de wienkelder,
En dan oug weer droet.'*

De jonge heks bevalt het reisje en ze gaat met een vriendin, die ook heks wil worden en ze zeggen om middernacht:

*'Hoetepetoet,
Door de sjoarstein oet,
Dan door hek en sjtroek,
[Tot in Keulen in de wienkelder,]
En dan neit weer droet.'*

Ze komen gehavend [in de wijnkelder] aan, zuipen zich klem, maar het vertrek lukt niet en 's morgens worden ze ontdekt en veroordeeld tot de brandstapel.³⁷⁴

In een versie uit Weert komt een voerman 's nachts langs de Galgenberg bij Weert en ziet er katten dansen. Rondkijkend ontdekt hij een stel zeven langs de weg, pakt er een en meteen zetten de katten zich op de zeven en veranderen in heksen, op één na. De aanvoerderheks zegt:

*'Euver hèk en stroek,
Nao de wienkelder van Kölle,
En weer truk!'*

En meteen vliegen alle heksen met hun zeven weg. Het achtergebleven katje ziet de voerman met haar zeef, smeekt erom, maar hij heeft wel zin in een glaasje, zet zich op de zeef en zegt: 'Door hek

³⁷² A. Roeck, in: *Volkskunde* 99, 361 uit Moorsel 1969, van 76-j. boer = Pauwels n^o130.

³⁷³ *Navorscher* III, cvii; Sinninghe 1943b, 119. Vgl. Haver 1964, 382 n^o1047 naar Sinninghe, *Hollands sagenboek*, 119 = Sinn. 1943, 78; omgeving Haarlem, 1853.

³⁷⁴ Herkenbosch 1894 naar Kemp 1925, 144-146 = Sinninghe 1938a, 289 = Blécourt 1981, 131-133. Vgl. Haver 1964, 383 n^o1054 naar J.M. Janssen, 'Een volksage van de Duitse grenzen bij Roermond', in: *LJB* 1, 1894, 59 (= Sinn. 1943, 78).

en struik naar de wijnkelder in Keulen', en komt geheel gehavend en bebloed aan en wordt daar 's morgens gevonden, omdat hij zich niet had teruggewenst, en tot een lange straf veroordeeld.³⁷⁵

In een variant zijn het geen katten maar heksen, die de Weertse voerman op de Galgenberg op zeven ziet zingen en drinken uit kristallen glazen. Als de wijn op is, zeggen ze: 'Over hek en struik naar de kosters in Keulen,' en weg zijn ze op hun zeven. De voerman ziet echter een achtergebleven [!] zeef, zet zich erop, zegt echter: 'Door...' en komt gehavend en bloederig aan in de wijnkelder van Keulen, waar de heksen wegvliegen en hij gevonden wordt door de koster, die hem na een pak rammel laat gaan.³⁷⁶

In een versie uit Zuid Limburg heeft een vrouw uit Buggenum 3 dochters, waarvan 2 heks zijn en 1 nog te jong is. Deze heeft verdacht, hoort hen tegen middernacht opstaan en naar de keuken gaan. Ze loert door een spleet in de deur en ziet hen zich uitkleden, insmeren met zalf uit een pot uit een geheim laadje in de kast, op een bezem plaats nemen en zeggen:

*'Hoetepetoet de sjoarstein oet,
Euver hêk en sjtroek,
Nao Kölle inne wienkelder
en ouch wêêr droet!'*

Het meisje zegt echter:

*'Hoetepetoet de sjoarstein oet,
Door hêk en sjtroek,
Nao Kölle inne wienkelder
en neet mêêr droet!'*

Ze vliegt heel laag door heggen en struiken, komt bebloed en met gescheurde kleren in de wijnkelder te Keulen, kan niet terug en wordt als heks verbrand.³⁷⁷

In een versie uit Deurne in de provincie Antwerpen beloert een meid de boerin, die 's avonds altijd weggaat. Deze smeert zich onder de armen uit een flesje van de schouw en zegt: 'Over hagen en over hekken tot bij Keuleman in de wijnkelder.' De meid doet het ook, maar zegt: 'Door hagen en door hekken ...' en komt bebloed in de wijnkelder.³⁷⁸

Heel driest schildert een versie uit Belgisch Limburg het einde van de jongeman uit Koninksem, die een beeldschoon meisje vrijt, van wie zijn vriend zegt, dat ze een heks is. Hij doet of hij om 11 uur weggaat, maar bespiedt haar. Om 12 uur neemt ze een pot zalf, smeert zich onder de oksels en zegt: 'Ter duivel! Over heggen en over hagen tot Keulen in de wijnkelder!' en weg is ze. De jongen doet het ook, zegt echter 'door' i.p.v. 'over', voelt zich opgetild en door doornhagen en struiken gevoerd en al zijn vlees wordt van zijn botten gerukt en een bloederig geraamte valt in de heksenkelder.³⁷⁹

Ook in versie uit Lokeren zien we deze afloop: Een man kon goed *spuëken*, wist daar de knepen van; hij zei zijn vriend te zeggen:

*'Hocus, poces,
over hel en over houg,
in Keulen in den wijnkelder!'*

De ander zegt: '*Hocus, pocus, deur hel en deur houg ...*' en vliegt door huizen en door weien, komt

³⁷⁵ Weert; *Volkskunde* 41, 1937, 108: 'Heksesabbut'. Vgl. Haver 1964, 382 n°1048.

³⁷⁶ Janissen 1980, 7f van Pierre Kwaspen uit Stamroy.

³⁷⁷ Abrahams z.j., 72f: 'De jonge heks'.

³⁷⁸ Berg 1980, 79f n°107: 'De verkeerde toverspreuk', uit Deurne.

³⁷⁹ Roeck 1980, 110f: 'Naar Keulen in de wijnkelder!'

met zijn kleren aan flarden en gelijk een geraamte, want overal bloed, aan en sterft.³⁸⁰

In een versie uit Oldenburg loert de huisknecht door het sleutelgat bij de heksen, die in Cappeln schransen. Na het eten willen ze wijn, nemen een pot zalf, smeren zich in, zeggen:

*'Ower Busk,
ower Bom,
ower Water,
ower Strom,
to Bremen in 'n Wynkeller!'*

en zijn weg. De knecht zegt *'doer'* en komt gehavend in Bremen.³⁸¹

Ook een andere Nedersaksische versie gaat naar Bremen. Heksen breken in bij een boer, vreten zijn wintervoorraad op, maar wijn ontbreekt. De knecht wordt wakker van hun gefeest, loert door een deurspleet, ziet een heks zalf tevoorschijn halen en op tafel zetten, waarna de heksen zich insmeren en roepen:

*'Öwer Busch un Bom,
öwer Beek un Strom,
nah Bremen to,
in 'n Winkeller!'*

De knecht smeert zich ook in, zegt echter *'dör'* en komt halfnaakt en gehavend op de markt te Bremen.³⁸²

In een versie uit het Harzland luidt de spreuk:

*'Ik sitte, wo ik sitte;
ik sitt' uppen Huddenjeböm,
metten stunn över busk un bröcke
to Amsterdam innen besten winkeller!'*

Een nieuweling zegt: *'...dör busk un bröcke...'* en gaat door bos en struik en brengt het er nauwelijks levend vanaf.³⁸³

Ook in de door Teenstra meegedeelde versie gaat het

*'Over heggen, over boomen,
Over slooten, over stroomen,
Naar Amsterdam in de wijnkelder'*

na enige toverdruppels uit een flesje. Een jongen die de heksen had bekeken en afgeluisterd, wil de kunst nadoen, maar zegt *'door'* in plaats van *'over'* en komt niet weinig gehavend en door en door

³⁸⁰ Waelkens-Van Onsem & De Belie 1995, 98 n^oP.117: 'Keulen in de wijnkelder', van 53-jarige huishoudster uit Lokeren. Vgl. Haver 1964, 382 n^o1051:

*'Hocus, pocus
over hek en over haag
in Keulen in de wijnkelder.'*

(Lokeren 1953 naar H. Arens, 'Waaslanders vertellen', in: *OVZ* 32, 1957, 96).

³⁸¹ Peuckert 1966b, 417f n^o1270a.I. 'Der Bremer Weinkeller' = Strackerjan 1972, I, 390f n^o218.e.

³⁸² Peuckert 1966b, 418f n^o1270a.II.

³⁸³ Peuckert 1966b, 431f n^o1296: 'Hexenversammlungsorte' = Zaubert 1928b, 181: met ietwat andere spelling, zoals *Huddenjebom* Horn- oder Stachelbaum (Strackerjan 1972, I, 391 n^o218.f te Bollingen, ksp. Strücklingen). Bij Ramsloh is een Huddenjebom bij een poel, genaamd Buddenjepol, waar de heksen bijeenkomen om te dansen en weer verdwijnen met de spreuk. Een vrouw uit Holland vroeg een Saterländer naar de Huddenjebom en de Buddenjepol en zegt er haar gouden beker en zilveren lepel te hebben laten liggen. (ID., I, 391 n^o218.g)

nat te Amsterdam.³⁸⁴

In een Zwitserse versie vrijt een jongen een boerendochter, mag alleen op *Pfinztag* niet komen, gaat toch op een donderdagavond erheen, ziet zijn geliefde zich mooi aankleden, een zalf uit een etui nemen, zich insmeren en met de woorden '*Oben aus und nirgends an!*' verdwijnen. De jongen neemt ook van de zalf, zegt echter: '*...überall an!*', vliegt door de schoorsteen, overal zijn kop stotend, en toen pijlsnel naar een prachtig paleis. Hij wordt binnengenodigd, waar muziek en dans is. [Is hij in slaap gevallen?] 's Morgens bevindt hij zich in een wijnkelder, wordt gevangen genomen, maar na zijn verhaal weer vrijgelaten; na lange tijd komt hij thuis.³⁸⁵

In een versie uit het Zwarte Woud is een boerenknecht uit Hesselbach (Amt Oberkirch) om 10 uur 's avonds in de stal en ziet de boerin met de vinger in een *Wandloch* zalf nemen, de voedervork (*Futtergabel*) besmeren, zeggen: '*Über Stauden und Stecken!*' en wegvliegen. Hij doet het ook, zegt echter: '*Durch ...*' en wordt jammerlijk opengekrast. Hij herinnert zich de correcte formule, wordt opgeheven en is in een kwartier in een kelder bij de heksendans. Hij wordt echter alleen achtergelaten en 's morgens gevonden. Middels een tolk weet hij zich duidelijk te maken, krijgt geld voor de terugreis en komt pas na 5 jaar in Hesselbach (de vrouw is ondertussen gestorven).³⁸⁶

5a. Wijnkelder en Grote Sprong

De wijnkelderversie wordt ook gecombineerd met 'de grote sprong':

In een sage, die zich afspeelt in Neede in de Achterhoek, dient op boerderij de Rietmolen een oude meid, die 's nachts vaak weggaat. Twee knechten volgen haar naar een jeneverbosje, waar ze verdwijnt. Een keer erop letten ze beter op en zien haar de grond krabbelen en wegvliegen met de spreuk:

'Over bos en boom,
over veld en stroom,
Bij klare maan en sterren helder,
Naar Keulen in de wijnkelder!'

Een van de knechten doet haar na, zegt echter: 'Door bos en boom, door veld en stroom...' en vliegt door alle takken en stromen naar Keulen. Gehavend en nat komt hij op het feest [= sabbat]. Weldra ziet de meid hem, die hem belooft terug te helpen. Ze klimt op een bokje en hij houdt zich aan haar vast, mag geen woord zeggen, zegt echter na een sprong over een groot water: 'Dat was nog wel een aardig sprongetje voor zo'n bokje!' Meteen valt hij op de grond, heeft gelukkig niks gebroken, maar moet twee dagen lopen.³⁸⁷

³⁸⁴ Teenstra 1846, 61f, die uit Huygens citeert, dat de heks *Elck op en beusemstock de schoorstien uyt laveert*. Vgl. Haver 1964, 383 n^o1059.

³⁸⁵ Zingerle 1969, 406 n^o717: 'Hexenfahrt'.

³⁸⁶ Rünzig 1930, ...: 'Hexenfahrt in fernes Land'.

³⁸⁷ Krosenbrink 1979, 49-51 n^o14 = Blécourt 1982, 379-383: 'De heks van de Rietmolen'. Jan Ganzenbeek, *Vertellingen van de Veluwe*, Wageningen 1971, 119f heeft hetzelfde verhaal, maar slechter verteld. De spreuken luiden: 'Door water en stroom, door bos en boom, tot Keulen in de kelder,' en 'Toch maar een beste sprong voor zo'n min bokje!' De meid is bejaard en een wondere, die iedere avond naar buiten gaat. Ook Krosenbrink 1969, 109f:

'Over water en stroom,
Over bos en boom,
Too Köln in den wienkelder.'

De knecht krijgt om naar huis te gaan van het vrouwtje (de oude meid) een geitje. Daar moet hij maar op gaan zitten (hij zit dus niet bij de meid achterop). '*Toch un best sprungesken veur zon sikskes,*' zei hij en toen was het

Ook in Vlaams België wordt naar de wijnkelder gevlogen. In een versie uit Liedekerke vrijt Jan-Tist een heksendochter, doet of hij slaapt, ziet de vrouwen een pot zalf uit de schoorsteenmuur halen, handen en gezicht insmeren en met de spreuk 'Over haag en heg naar Spanje in de wijnkelder' verdwijnen. Hij doet hetzelfde, zegt echter: 'Door ...' en komt gehavend in de wijnkelder, waar hij zich een stuk in zijn kraag zuipt en wakker wordt, als nog een oud mannetje over is, dat hem een zeug geeft om thuis te komen. Hij mag echter geen woord zeggen, zegt bij een sprong over een grote rivier: 'Da's nog al ne goeie sprong!' en ligt in het water.³⁸⁸

In een versie uit de Antwerpse Kempen is een knecht bij een boer op bezoek en wordt al om 9 uur buiten geloosd, wat hij zo vreemd vindt, dat hij door een gordijnspleet loert en twee bokken in de schouw ziet komen, waar de zonen van de boer opklimmen en zeggen: 'Over heg, over steg, over tuin, over staak, tot Keulen in de wijnkelder.' De avond erop vraagt de knecht of hij ook mee mag. Ze vragen ook voor hem een bok, maar hij zegt 'door' i.p.v. 'over' en wordt opengehaald en komt aan onder het bloed. Bij een sprong over een groot water zegt hij: 'Gos, dat is een grote sprong', en moet 7 jaar lopen.³⁸⁹

In een Duitse versie wordt een molenaar om middernacht wakker, omdat zijn vrouw een pot onder het bed vandaan haalt en vervolgens zegt:

*'Du bist rein,
Du bist fein,
Vor der Leinstraße in dem Keller mußt du sein!'*

Daarop wordt de vrouw een kat en vliegt op een groot zwijn weg. De molenaar onderzoekt de pot, maar er zit slechts water in en hij stuurt zijn knecht naar de kelder in de Leinstraße, bewapend met een zwaard. Deze komt bij de kelder [hoe?], hoort buiten al het rumoer en binnen ziet hij honderden katten met elkaar dansen. Hij hakt er met zijn zwaard op los, doodt er één en om één uur komen de zwijnen en de heksen gaan er vandoor. Eén zwijn blijft leeg, maar onderweg roept de knecht bij een sprong over een groeve: 'Je loopt als een slak!', wordt afgeworpen en moet 100 jaar lopen.

In een tweede versie smeert de man zich wel in [de knecht in de eerste versie, een alter ego voor de molenaar, heeft zich natuurlijk ook moeten insmeren om op de sabbat te komen], zegt echter de rijm fout en er gebeurt niets, waarop hij zelf naar de Leinstraße gaat, waar hij rumoer hoort uit een grote kelder. Er dansen vele katten op klaaglijke muziek, die een grote bok maakt op een uitgedroogde en uitgeholde kater. De man slaat er op los [met zijn zwaard], de katten vliegen op hun zwijnen weg. De man gaat naar huis en de volgende dag mist zijn vrouw een vinger [ML 3055; SINSAG 640].³⁹⁰

4b.5b. Grote Sprong in andere versies

De grote sprong komt uiteraard ook voor in versies die niet naar de wijnkelder gaan. In een Vlaamse versie gaat een werkman op bezoek bij moeder en dochter, die heksen zijn, doet alsof hij slaapt en laat zich niet wakker schudden. De moeder haalt een pot zalf tevoorschijn en ze smeren zich in en zeggen:

'Over heggen, huizen en kerken,

[geitje] opeens weg en de knecht moest naar huis lopen. Hij was in de buurt van Zutphen en toen was het nog een heel eind.

³⁸⁸ Cock & Teirlinck 1909, 7-9 n°1 (= 137f n°72) = Laan 1981, II, 88. Opm. C&T: Anderen wensden zich naar 'de beste wijnkelder van Jeruzalem' of naar Parijs, Keulen of Egypte (of Bremen).

³⁸⁹ Peeters 1979, 196: 'De Heksenrit naar Keulen' (bandopname Daras van de 78-jarige boer Janeke Dekkers uit Wechelderzande (B.), geboren in Meerle = Daras 1964, 46 n°240.

³⁹⁰ Peuckert 1966b, 326f n°1110.I en II.

en over al dat er is!’

Ze vliegen de schoorsteen uit en Jan doet hetzelfde, maar zegt ‘Door ...’ en vliegt overal dwars doorheen. Hij komt bij mooie muziek, maar wordt weldra opgemerkt door de heksendochter. Hij laat zien dat hij bont en blauw is; zij vertelt dat ze 200 uur van huis zijn en dat hij op een zwijn moet teruggaan, dat er in twee sprongen zal zijn, maar hij mag geen woord zeggen. Hij zegt echter na de eerste sprong: ‘Wel Here, wat een duivelse sprong is me dat!’ en het zwijn is weg en Jan moet nog 100 uur gaan.

In een versie uit St-Job-Ukkel hoort een jongen, die bij zijn meisje in slaap is gevallen, de moeder, als het middernacht slaat, zeggen, dat het tijd is om te gaan. Ze nemen een potje zalf uit de schouw, smeren zich onder de oksels, nemen een bezem en zeggen: ‘Deur de schouw, over hei en haag!’ De jongeling zegt: ‘... deur hei en haag!’ en komt gehavend aan. Terug gaat iedereen op varkens, maar bij een groot water zegt hij: ‘O God, wat ‘ne sprong!’ en meteen is het varken verdwenen; hij is na een maand thuis.³⁹¹

In een versie uit Belgisch Limburg hoort een jongen dat zijn liefje een heks is, bespiedt haar, ziet haar en haar moeder zich insmeren met zalf, naar buiten gaan en op een bezem zich zetten, terwijl ze zeggen: ‘Over heggen en hagen tot in de pastoor van Keulen zijn wijnkelder.’ Ze vliegen weg en de jongen doet hetzelfde, maar zegt: ‘Door heggen en hagen tot bij mijn liefste in de wijnkelder,’ en al zijn kleren worden van zijn lijf gerukt. De vrouwen verzorgen hem en ze zuipen erop los. Om terug te gaan komt er een zwarte hond, waarop de heksen zich zetten en hij moet op de staart zitten, maar niet de Zoete Naam zeggen. Echter bij een sprong over de Rijn roept hij: ‘Och God!’ en valt, maar niet in het water en komt weer terug thuis.³⁹²

In een Nedersaksische versie ziet een knecht de boerin in de Meinacht een bezem uit de schuur pakken en strelen met de woorden:

‘Bezem, ik bestrijk je,
Breng me over heg en steg,
Over bos en berg,
Naar de heksenplaats.’

En meteen is ze in de lucht verdwenen. De knecht doet hetzelfde, zegt echter ‘door’ i.p.v. ‘over’ en komt geheel onder het bloed op de Blocksberg. De boerin is er al en geeft hem voor de terugreis een ezel, maar drukt hem op het hart onderweg geen woord te uiten. De ezel gaat met geweldige sprongen over berg en bos en is in één sprong over een brede rivier. ‘Dat was mooi!’ zegt de knecht en wordt afgeworpen en moet nog drie dagen lopen.³⁹³

In een variant verstopt een jongen uit Wiedensahl zich in de Meinacht achter de kachel en ziet zijn tante een bezem zalven en met de woorden ‘Over heggen en tuinen!’ wegvliegen. Hij zegt ‘Door ...’ en komt gehavend op de Blocksberg, waar hij de heksen bezig ziet het meisje van zijn neef te slachten, et cetera (hazelheks). Voor de terugreis krijgt hij een enterkalf van zijn tante en mag geen woord zeggen. Bij de grote sprong zegt hij: ‘Dat was een sprong voor zo’n bokkeling!’ en valt op de

³⁹¹ Cock & Teirlinck 1909, 9f.

³⁹² Roeck 1980, 111f: ‘Naar Keulen in de wijnkelder!’

³⁹³ Laan 1981, II, 90: ‘Op een ezel weerom’, naar Mackensen, *Niedersächsische Sagen*, II, 232.

grond, waar zijn meegenomen glas een paardenhoef blijkt en hij nog zes weken moet lopen voor hij thuis is.³⁹⁴

In een Neder-Saksische versie luistert de knecht moeder en dochter af, die met de spreuk
*'Ower Busk ower Boom,
ower Hagen ower Tuun,
ower Water ower Stroom,
nah Köln in'n Wienkeller!'*

naar de wijnkelder vliegen, zegt de spreuk fout, moet door bos en boom, komt gehavend in de wijnkelder, weet voor de terugweg de spreuk niet meer, klimt op een driebeenige bok, zegt: *'Immer fort!'* De bok springt met hem over de Rijn.

'Dat was 'n goen Sprung for 'n dreibeinigen Sägenbuck!'
zegt hij en de bok is weg en hij staat daar.³⁹⁵

In een tweede Neder-Saksische versie vrijt een jongen een heksendochter, verstoppt zich in de Meinacht onder het bed en ziet de vrouwen opstaan en uit een pot hun stokken met zalf bestrijken, waarbij ze zeggen: *'Aber hagen un tüne!'* en het raam uitvliegen. De jongen zegt *'Dör...'* en komt gehavend aan op de heksenbijeenkomst [op de Brocken]. Ze dansen. Het meisje zegt, dat hij niets mag meenemen. De jongen krijgt een wijnglas met een gouden voet, steekt het in zijn zak. Allen krijgen een rijdier, hij een kalf. Bij de grote sprong zegt hij: *'Das war ein Sprung für ein jährig Kalb!'*, wordt afgeworpen, het glas blijkt een paardenhoef en het duurt 2 jaar voor hij thuis is.³⁹⁶

In een Hessische versie wil een arme vrouw in een dorpje in Oberhessen ook rijk zijn als haar zus. Deze smeert in de keuken haar voeten met zalf en zegt haar na te doen, stapt op de haard en zegt:
*'Fahr auf und fahr wieder
Fahr nicht in alle Ecken nider',*

en vliegt de schoorsteen uit. De zus vergeet het woord *'nicht'*, stoot overal tegenaan, komt bebloed boven eruit, vliegt naar een wei met veel vrouwen, die zingen en springen rond een grauwe man met zwarte geitenbokken, die *'aufspielt'*. Op zeker moment vliegen alle heksen weg op hun bokken, ook de arme zus, tot bij een groot water, waar ze wordt afgeworpen (niet gezegd waarom).³⁹⁷

In een Zwitserse versie moet de bakkersgezel van de bakkersweduwe om acht uur naar bed, doet of hij op de ovenbank in slaap is gevallen en ziet om acht uur de weduwe met haar dochter komen, een zalf tevoorschijn halen, ermee tekens op de voorhoofden zetten en met de woorden: *'Oben hinaus und nirgends an'* verdwijnen. Hij doet hen na, zegt echter *'...überall an!'* en hij stoot overal tegenaan. Zo komt hij op een bergtop, waar aan een zwarte tafel alle heksen en heksenmeesters der aarde zitten. De heksen smeken voor de jongeling, de duivel geeft hem een groot zwijn, waarop hij achterstevoren moet plaatsnemen, zonder een woord te zeggen, maar bij een sprong over zee zegt de jongen: *'O Jesus, das is a Hupf!'*, wordt afgeworpen en breekt enige ribben.³⁹⁸

³⁹⁴ Laan 1981, II, 90f: 'De Heksenrit', naar Mackensen, *Niedersächsische Sagen*, II, 127.

³⁹⁵ Peuckert 1966b, 417 n^o1270: 'Der Kölner Weinkeller'.

³⁹⁶ Peuckert 1966b, 420 n^o1274: 'Der Hexenritt zum Brocken'. In de vrijwel identieke versie van Ter Laan (1981, II, 190f) moet hij nog 6 weken lopen.

³⁹⁷ Zaubert, *Hess-Nassau*, 287(f) (naar Wolf, *Hess.*, 64?). Het verhaal vervolgt met verbond, rijk in ruil voor 1e kind teruggebracht.

³⁹⁸ Zingerle 1969, 405f n^o716: 'Der Bäckergeßelle'.

In een Waalse literaire versie is Arnold Sacré verliefd op Viviane Mallieux, een wonderschone heks, die elke vrijdag de sabbat bezoekt. Hij doet op een vrijdag of hij in slaap valt van de slaapdrank [vgl. ATU 306: slaapdrank in spons gieten] en doorstaat de test met een kokend heet ei tegen zijn wang. Moeder Simone en Viviane trekken hun kleren uit, smeren zich van top tot teen in met een *onguent verdâtre* (groenige zalf), zetten zich op een bezemsteel en zeggen:

*'Houpe, makê, rikî, rikette,
D'zeu les haïe et les bouhon,
Vola à diale èco pus lon.'*

Ze vliegen door de schoorsteen weg. Arnold neemt ook de pot zalf, kleedt zich uit, smeert zich in, zet zich op een stok en zegt: '*... Houte des haïe et les bouhon, ...*' Hij scheert vlak over de grond, haalt vlees en kleren open, komt op de sabbat, kan niet dansen, rust uit en als hij bijkomt, is iedereen weg op een oude heks na, die hem de *Vert Bouc* geeft. Hij mag geen woord zeggen, maar bij de sprong over de Rijn roept hij: '*Ah, quel saut pour une si petite bête!*' en wordt neergekwakt op de oever. Na lange tijd is hij terug en trouwt toch met Viviane.³⁹⁹

In een Kroatische versie beloert een man zijn vrouw en dochter, ziet hen zich insmeren en met de woorden: 'Over stenen, over elke boom vliegen en nergens tegenaan stoten,' wegvliegen. Maar hij zegt: '*... overal...*' en komt geheel bebloed, waar de vrouwen met duivels dansen. In de vroege morgen vliegen de vrouwen weg, maar hij heeft geen zalf. Hij komt bij een groot water, waar een vos aanbiedt hem erover te brengen, maar hij mag geen woord zeggen. Hij zegt: 'Zo'n groot water [i.p.v. sprong] heb ik nog nooit gezien,' wordt afgegooid in het water en komt met veel moeite aan de kant. Dan duurt het nog een jaar voor hij thuis is, waar vrouw en dochter verdwenen zijn.⁴⁰⁰

In een versie uit Mainflingen vrijt een jongen een meisje, dat iedere avond om 9 uur de kamer verlaat en niet terugkomt; de jongen verstopt zich in de keuken (na schijnbaar weggaan), ziet haar binnenkomen, een potje uit de kast pakken, zich de voeten insmeren, een bezem nemen en zeggen:

*'Faohr owe naus,
Faohr nirgends wid!
Haach hiwwe net wid,
Haach driwwe net wid!'*

Ze vliegt de schoorsteen uit en de jongen doet hetzelfde, maar zegt:

*'Faohr owe naus,
Faohr iwerall wid,
Haach hiwwe wid,
Haach driwwe wid!'*

³⁹⁹ Roberto J. Payró, *Le Diable en Belgique*, Bruxelles 1982 (vert. B. Goorden, van: *El diablo en Bélgica*, 1953; geschreven tussen 1909 en 1923), 67-73: 'La Fiancé de la Macralle (El Novio de la Bruja)'. Naar Oscar Colson, 'L'Amoureux de la sorcière', in: *Wallonia* 1 (1893) 136f (Au-dessus des haïes et des buissons vola le diable et bien plus loin: Vlieg over hagen en bossen naar de duivel en nog veel verder); vgl. Teirlinck, 'Sa bonne amie est une sorcière', in: *La folklore flamand*, 116-118 (à travers la cheminée, au-dessus des arbres au-dessus de tout!). Vgl. in K. Gruen, *Les Esprits élémentaires*, 1891, 163 ('Sote, Mirote, Out haïes et bouhons'). De vermelding van de Rijn in de meeste varianten zou wijzen op een Duitse origine. In *Wallonia* 9, 167 luidt de spreuk: *Hop, makâ, rikî, rikette! Über Hecken und Sträucher fliege zum Teufel und weiter* (Agricola 1976, 402f, noten bij n°169).

⁴⁰⁰ Neweklowsky & Gaál 1987, I, 148-149 n°23: B9654/b: cuoparnicovo letenje se nij ugodalo (Der mißglückte Hexenflug). Een variant in Gaál 1965, 94f n°129 uit Stinatz: op berkebezems; '*Stock und Stein nirgend an!*' De man komt bebloed uit de schoorsteen gevlogen, stoot tegen bergen en wouden. Het grote water is de Rode Zee. Hij zegt: '*So ein große Lachen [meer] hab ich im Leben nicht gesehen!*' Hij valt (einde verhaal).

Ook hij vliegt de schoorsteen uit, dat hem horen en zien vergingen en hij van louter *Püffen an allen Ecken* niet meer weet, wat hem overkomt. Hij suist door de lucht en staat opeens in een verzameling van heksen, waaronder zijn verloofde. Zij schrikken, maar voor de terugweg krijgt hij een geitenbok met de waarschuwing niets te zeggen. Als de bok over een grote rivier springt, zegt hij van opluchting: *'Das hat geglückt!'*, waarop de bok verdwijnt en hij valt en nog twee jaar moet lopen (het meisje heeft een ander).⁴⁰¹

In een versie uit Waldeck wil een jongen niet geloven dat zijn meisje een heks is en gaat in de *Meinacht*, waarin het hem verboden is te komen, naar haar, doet of hij in slaap valt en doorstaat de vuurproef van de moeder: zegellak op zijn handen. Deze haalt uit de kast een potje, steekt (*dukt*) een vinger erin en zegt:

*'Stiep inn,
stiep ut,
allerwäjen dörr
un nirgen vörr!'*

De dochter doet hetzelfde en ze zijn weg. *'Donnerwetter, dütt iß abber wott!'* denkt de jongen, pakt het potje, steekt de vinger erin (*-dunket*), zegt echter:

*'Stiep inn,
stiep ut,
allerwäjen dörr
un allerwäjen vörr!'*,

schiet door de schoorsteen, door bomen, enz., en komt gewond op de *Blocksberg*, waar het meisje hem tegen de andere heksen beschermt, hem een kalf geeft met de raad geen woord te uiten. Over een brede rivier springt het kalf met één sprong en de jongen zegt: *'Donn'rwetter, dorr' en netten Satz for so'n beskötten Kalf!'* En dan zit hij op de grond en moet lang zwerven voor hij thuiskomt.⁴⁰²

Weliswaar geen grote-sprong-versie maar toch daarop lijkend is een versie uit de Westalpen. Een schoenmakersgezel hoort 's nachts geluid in de schoorsteen, legt zich op de loer, ziet zijn oude meesteres een oude bezem met zalf bestrijken, erop gaan zitten en met:

*'Auf und an!
Stoß nirgends an!'*

de schoorsteen uitvliegen. Hij doet het ook en komt op de *Blocksberg*, waar Satan de dans van de heksen en heksenmeesters opent. Satan geeft de nieuweling een jonge heks en de dans gaat er op los. Dan eten en drinken ze en Satan komt met een perkament naar de schoenlapper om het met zijn bloed te ondertekenen. Deze wil arbeidsvoorwaarden e.d. weten, waarop de duivel hem boos wegstuurt en, als hij op een bezem stapt, zegt:

*'Auf und an,
stoß an alle Orten an!'*

De gezel weet na enige stoten af te stappen en is pas na vele dagen thuis.⁴⁰³

⁴⁰¹ Schopp 1967, 16: 'Fahrt durch die Luft', mondeling van H. Heng, Mainflingen 1949.

⁴⁰² Gustav Grüner, *Waldeckische Volkserzählungen*, Marburg 1964, 198f n°59 van de 83-jarige A. Schüttler uit Eppe, opgenomen op 17-3-1956. Het eerste '*dukt*' ('duikt') moet waarschijnlijk net als het tweede '*dunkt*' zijn, vgl. de slagbalterm 'donk', zie Vries 1971, 142: MHD *tunken, dunken* 'indopen', NHD *tunke* 'saus'. Engels: *dunk* bij basketbal.

⁴⁰³ Peuckert 1965, 64f n°129.

Ook kan de sage worden gecombineerd met SINSAG 513: Het betoverde jacht (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-de-vliegende-heks-6-de-grote-sprong-vervolg/>), zoals in een versie uit Friesland: Schuitjevaarder Hindrik Haukes merkt, dat zijn schuit 's nachts gebruikt wordt, waakt, ziet de notabelen, die met de toverspreuk

'Over de bossen, over de bomen,

Over de bergen, over de grote waterstromen,

En zo komen wij in de stad Parijs',

naar Parijs vliegen, waar ze de hele nacht feesten. Hindrik gaat met zijn vrienden, maar zegt op de terugweg de spreuk fout:

'Door de bossen, door de bomen,

Door de bergen, door de grote waterstromen,

En zo komen wij weer thuis.'

Nu verloopt de reis zeer ruw, iedereen wordt door elkaar geschud en het schuitje wordt zwaar beschadigd en is onbruikbaar.⁴⁰⁴

Ook zien we een combinatie met SINSAG 783 ('het heksenhalster', de 'maar') in een versie uit Friesland: De oude[re] boerenknecht vindt de jonge[re] knecht er slecht uitzien; deze zegt iedere nacht met de boerin eropuit te moeten, waarbij hij moet zeggen: 'Over bergen en over dalen en over alle waterstromen.' De oudste ruilt met hem [van plaats in het bed], maar zegt: 'Door...'' en nu duurt de reis een week en dat bevalt de heks niet.⁴⁰⁵

De afloerder kan ook op een andere manier een fout maken, n.l. in de handelingen, zoals in een Noord-Brabantse sage: Een boerenzoon uit Balen (België), die verliefd is op een heksendochter, mag op woensdag en vrijdag niet komen, verbergt zich achter een boekenkast, ziet om een uur of tien moeder en dochter komen en een flesje uit de muurkast pakken en naar de kamer gaan, waar ze zich insmeren en het flesje het raam uitgooien. Dan slaat de deur [van de kamer?] dicht. Hij neemt ook zo'n flesje uit de muurkast, smeert zich in [niet in de kamer!], gooit het flesje door de keukendeur naar buiten en blijft dan met zijn hand aan de deurklink plakken tot de ochtend. Dan ziet hij, dat moeder en dochter tot ijsblokken zijn geworden door zijn fout (zie: verhaal van Luther, in: <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-heksen-en-het-weer-6-ijsheksen-en-onweermakers-in-sagen/>).⁴⁰⁶

4b.6. Apuleius' ezel

Een bijzondere combinatie is met de ezeltransformatie, bekend van Apuleius. Janssen heeft een Brabantse versie, die begint als een gewone vrijersversie. Een jongen, verliefd op een boerendochter, mag op vrijdagavond niet langskomen, gaat op een keer toch en verbergt zich in de keuken achter de bakoven, ziet moeder en dochter zich uitkleden en elkaar insmeren met zalf. Dan zetten ze zich schrijlings op een bezemsteel en roepen:

'Door heg en steg,

Boven alles uit,

⁴⁰⁴ MI Coll. Jaarsma 1967: CJ021302 van Hendrik Pomper uit Haulerwijk (Fr.).

⁴⁰⁵ MI Coll. Jaarsma 1966: CJ011214 van Durkje Walstra-Bruining uit Boelenslaan (Fr.). De vertelster merkt zelf aan het eind van het verhaaltje op: 'Ze [de heks, boerin] was een nachtmerrie.' Zie ook: Peeters 1979, 197 n^o149: 'Te paard naar Keulen': over haag en heg; zie ook Peuckert 1966b, n^o1281, 1293.

⁴⁰⁶ Janssen 1978, 45f: 'Een ijselijke nacht'.

Nergens aan!

en vliegen door het raam naar buiten. De jongen doet hetzelfde en vliegt over bossen en heidevelden naar een heksenkring, waar het wemelt van de katten. Hij ziet de twee heksen en de moeder gaat met hem dansen tot hij van uitputting op de grond valt. De heksen zijn bang, dat hij hen zal verraden en de moeder verandert hem in een ezel, die al dwalend door een molenaar wordt meegenomen. Eens komt hij de heksen tegen en de dochter heeft medelijden, vraagt haar moeder hoe hij te herstellen is. De moeder zegt, dat hij bij de eerstvolgende processie een maagd de krans van het hoofd moet trekken [en opeten].⁴⁰⁷

In de collectie van Victor de Meyere, *De Vlaamsche Vertelschat*, is een versie te vinden: Een knaap vrijt een heks, de dochter van een heks. Hij beloert heimelijk de vrouwen, verstopt achter het raam, die hun lijf na uitkleden insmeren met zalf, zich schrijlings op een bezemsteel zetten, de spreuk zeggen: *'Dat ik vliege over hagen en heggen!'* en de schouw uitvliegen. Hij doet hen na, maar zegt 'door' en komt bebloed en geschramd op de heksendansplaats. Voor straf verandert de oude heks hem in een kalf, waarop de jonge heks naar huis terugkeert (met de spreuk: *'Dat ik terugkere langs denzelfden weg, over hagen en heggen'*), waar ze hem in de ezel van de molenaar veranderen. Na lange tijd ervaart hij het middel tot terugverandering door een door hem bij toeval afgeluisterd gesprek van de beide heksen, n.l. door het eten van palmtakken. De verzoende jonge heks haalt die voor hem en trouwt met hem.⁴⁰⁸

In een versie uit het Harzland vrijt een jongen een heksendochter en beloert haar en haar moeder, als ze de hooizolder opgaan en daar wat uit een glaasje drinken en verdwijnen. Hij nipt ook aan het glas en is ineens op de Brocken, waar de heksen rond de duivel dansen. Dan beveelt deze ieder heks een glas te nemen en te drinken en meteen vliegen ze weg. De jongen staat alleen en moet teruglopen. Na een moeizame reis komt hij weer bij zijn bruid, maar die is boos net als haar moeder en ze veranderen hem in een ezel, die na lang rondzwerven weer bij de heksen komt, waar zijn bruid medelijden heeft en hem zegt bij de kerkdeur te gaan staan als een kind wordt gedoopt en te zorgen dat de koster het [doop]water over hem werpt. Dit lukt en hij trouwt toch zijn bruid.⁴⁰⁹

In een versie uit de Tirol vrijt een jongen een heksendochter. Hij beloert heimelijk de heksen, die zich ontkleden, hun lijf insmeren met zalf en de spreuk zeggen: *'Oben hinaus und nirgends an.'* Daarop vliegen ze de rookvang uit. Hij doet hetzelfde en vliegt hen achterna naar de heksendansplaats. Uit vrees voor verraad veranderen de heksen hem in ezel, die ze laten lopen. Na lange tijd ervaart hij het middel tot terugverandering door een door hem bij toeval afgeluisterd gesprek van de beide heksen, n.l. bloemen eten tijdens de *Fronleichnamsp procession*.⁴¹⁰

Vrijwel identiek is een versie uit de Oberpfalz: Een jonge knecht van een dochter van een heks/boerin beloert, verstopt in de keuken, de heksen, die hun voorhoofd en de bezem insmeren met zalf en de rookvang uitvliegen. Hij doet hetzelfde en vliegt hen achterna naar de heksendansplaats op de Blocksberg. In toorn veranderen de heksen hem in een ezel, die ze laten lopen. Een boer vindt hem

⁴⁰⁷ Janssen 1978, 48-50: 'De heksenmoeder en haar dochter'.

⁴⁰⁸ Meyere 1927, II, 216-218 n^o135: 'Van een toverheks, die over hagen en heggen vloog'. Vgl. Haver 1964, 381 n^o1044 naar Vk 30, 1925, 137.

⁴⁰⁹ Mudrak z.j., 52 n^o54: 'Der Esel' = Pröhle, 118 n^o311 (= Zaubert 1928b, 275f).

⁴¹⁰ Chr. Hauser, *Sagen aus dem Paznaun und dessen Nachbarschaft*, Innsbruck 1894, 26-28 n^o18: 'Hexenfahrten'.

en verkoopt hem aan een molenaar. Na meerdere jaren ervaart hij het middel tot terugverandering door een door hem bij toeval afgeluisterd gesprek van twee sprookjesvertelsters, n.l. bloemen eten tijdens de *Fronleichnamsprozession*. De heksen worden op de brandstapel verbrand.⁴¹¹

In een andere versie uit de Oberpfalz beloert de knecht van de heks, terwijl hij doet of hij slaapt, heimelijk de heksen, die zich ontkleden, hun lijf insmeren met heksenolie, de spreuk zeggen: '*Überall aus und nirgends an!*' en de rookvang uitvliegen. Hij doet hetzelfde en vliegt hen achterna naar de wijnkelder in Bohemen. Uit vrees voor verraad veranderen de heksen hem in een ezel, die ze aan een molenaar verkopen. Na 7 jaar ervaart hij het middel tot terugverandering door een door hem bij toeval afgeluisterd gesprek van de beide heksen, n.l. bloemen eten tijdens de *Fronleichnamsprozession*. Ook een derde versie uit de Oberpfalz is vrijwel identiek: zelfde knecht beloert, ziet ontkleden, insmeren, spreuk: '*Oben aus, nirgends an!*', waarop de heksen het venster uitvliegen. Hij doet hetzelfde, maar keert halverwege terug en verandert in een ezel, omdat hij bij het *Betlauten* nog niet zijn hofdeur heeft bereikt. De ezel wordt door niemand opgenomen, maar na meerdere weken ervaart hij het middel tot verandering door een bij toeval afgeluisterd gesprek van twee heksenmeesters, n.l. bloemen eten tijdens de *Fronleichnamsprozession*.⁴¹²

In een versie uit het Zwarte Woud treft de jongen als klant de heks, de dochter van een heks/weduwe/melkhandelaar. Hij beloert de heksen, verstopt in de keuken. Ze zeggen: '*Ollha Hobäß!*' en vliegen de rookvang uit. Hij doet hen na en vliegt hen achterna naar de kelder van een Elzassische wijnhandelaar, waar de heksen de wijn willen bederven. Uit vrees voor verraad veranderen de heksen hem na zijn terugkeer van de sabbat op een geitenbok in een ezel, die ze aan een onbekende verkopen. Later kopen de heksen hem niet herkend terug en na 7 jaar hoort hij in een gesprek van de heksen het middel tot terugverandering: bloemen eten tijdens de *Fronleichnamsprozession*.⁴¹³

In een versie uit de Elzaß is de heks de dochter van een heks/weduwe/molenaarster. De jonge knecht volgt heimelijk de heksen naar de keuken, ziet hen hun handen insmeren met zalf, waarna ze zeggen: '*Obenaa und nirgends wieder!*' en de rookvang uitvliegen. Hij doet hetzelfde en vliegt hen achterna naar de heksendansplaats op de Bastberg. In toorn veranderen de heksen hem na zijn terugkeer te voet in een ezel, die ze laten lopen. Na bijna een jaar krijgt hij het advies van de jonge heks om wijwater te drinken. Hij verzoent zich met haar.⁴¹⁴

In een Slezische versie is het al een oudere man, de echtgenoot van de heks/boerin, die de heksen heimelijk beloert, die hun lijf insmeren met zalf, en op een ton klimmen. Hij kruipt in die ton [zie meelifters, supra] en komt op de heksendansplaats. Hij krijgt wijn aangeboden en zegt: '*Seyne es Gott, Herr Pfarrer!*' en alles is weg [SINSAG 503] en hij zit bovenop een vijgenboom 100 mijlen ver. In toorn veranderen de heksen hem na zijn terugkeer te voet in een ezel, die ze laten lopen en door

⁴¹¹ Schönwerth 1857, I, 374f n°4.

⁴¹² Schönwerth 1857, I, 372-4 n°3; 375f n°5.

⁴¹³ Künzig 1930, 10f (uit Baden).

⁴¹⁴ A. Stöber, *Die Sagen des Elsasses*, Straßburg 1892, II, 84f n°117: 'Ein Müllerknecht wird in einen Esel verwandelt.' (vóór 1852).

niemand wordt opgenomen. Na lange tijd droomt hij hoe terug te veranderen, n.l. door het eten van kerkhofgras van een bepaald graf uit de hand van de maagd, die hij meteen aanbrengt.⁴¹⁵

In een Tsjechische versie is de knecht Jenik verliefd op Verunka de dochter van de heks Koudelková, die wonen in Wenzelsberg (Václavice). Hij ontdekt dat ze elke woensdag en vrijdag als het donker wordt met mama de boerderij verlaat en let op. Eens ziet hij hen de keuken ingaan en er niet meer uitkomen. Dus verstopt hij zich op een vrijdag in de keuken en ziet hen zich samen op één broodschap zetten, terwijl mama as in de rondte strooit en zegt:

‘Draag, draag ons, paardje,
Naar dat mooie Zwarte Woud (2x),
Waar de zusters heden dansen.’

Meteen wordt de broodschap een wit paardje, dat met de twee vrouwen de keuken uitstuift. Jenik doet hetzelfde (broodschap, as strooien, spreuk) en is weldra in het Zwarte Woud op een groen weijtje, waar een grote schare vrouwen wild in de rondte danst. Hij is in de hel (Peklo) beland. De twee heksen ontdekken hem en veranderen hem, bang voor verraad, in een ezel, die rondzwerft, tot hij weer de heksen tegenkomt en Verunka tegen haar moeder hoort zeggen, dat als hij de gewijde krans, die de pater op *Fronleichnam* in de hand heeft, opvreet, weer een mens wordt. Hij doet dit, de heksen worden verbrand.⁴¹⁶

In een andere Tsjechische versie gelooft een man niet, dat hij een heksendochter vrijt, ziet beiden bij de schoorsteen zich op bezems zetten en met de woorden ‘*Vijé bez Boha* (Vaar naar buiten zonder God)’ de schoorsteen uitvliegen. Hij smeert zich ook in met de zalf, zet zich op een bezem en zegt: ‘*Vijé bez Bohem* (vaar naar buiten met God)’ en valt meteen weer neer. Tenslotte zegt hij het goed en is in een wip bij de heksen in de wijnkelder (*Kelterhaus*) van de rechter, wordt herkend en in een geitenbok veranderd en zo gevonden door de dochter van de rechter, die verschrikt wegrent, zodat hij kan ontkomen. Met *Fronleichnam* eet hij gewijd kruid van het altaar.⁴¹⁷

In een Catalaanse versie wil Felet, de huisknecht, zien of het waar is, dat de moeder en dochter ’s nachts de rookvang uitvliegen, gaat liggen slapen en verroert zich niet als de heksen hete lampolie op hem druppelen. Dan zetten ze twee potjes met vet op het vuur, kleden zich uit en smeren zich grondig onder de armen. Dan zeggen ze: ‘*Altafulla* (hoog blad)’ en vliegen de rookvang uit. Felet eet eerst de kip op, die staat te koken, deze vervangend voor de kater, smeert dan zalf en zegt de spreuk, maar hij wordt een ezel, want hij heeft de verkeerde zalf gepakt, n.l. van de gestoofde kater. Bij thuiskomst ranselen de heksen de ezel, maar na een tijd heeft het meisje medelijden en zegt hem op het rozenkransfeest een roos van het tabernakel tijdens de processie te eten, wat hij doet.⁴¹⁸

In een tweede Catalaanse versie doet de huisknecht ook of hij slaapt. De heksen krijgen hem niet wakker, zetten zalfpotten op het vuur, smeren zich in, zeggen: ‘*Altafulla, xemeneia amunt!* (Hoog blad, de rookvang omhoog!)’ en vliegen het rookgat uit.. (Verder als vorige).

In een derde Catalaanse versie gaat een jongen, die de vrouwen wantrouwt, bij hen in dienst en merkt, dat ze iedere nacht voor de haard zich uitkleden en met kruiden besmeren en de rookvang

⁴¹⁵ Kühnau 1910-3, V, ...: ‘De Bauer auf der Hexenfahrt und als Eselsmensch’ naar R. Niedel uit Kaltenbrunn a. Zobten, in: *Prov.-Bl.* 1873, 27f.

⁴¹⁶ Anderson, 220-223: ‘Der verzauberte Jenik’, vóór 1869.

⁴¹⁷ Anderson, 223f: ‘Erzählung einer alten Frau’.

⁴¹⁸ Anderson, 224-6: ‘Der in einen Esel verwandelte Mensch’.

uitvliegen en wil weten waarheen en doet daarom als zij, maar wordt een ezel. De heksen beulen hem jarenlang af, tot de dochter medelijden heeft en de moeder vraagt, hoe de tover te ontdoen is. Hij moet op het rozenkransfeest de bloemen van het tabernakel van Maria opeten.⁴¹⁹

In een vierde Catalaanse versie is een jongen zo koen om op een zaterdag te gaan naar een ruïne, waar elke zaterdag de heksen van het dorp bijeenkomen. Hij verstopt zich en ziet kort voor middernacht de heksen komen, die dansend hun ketel vol kruiden koken met op het laatst een kinderarm, waarop een zwarte walm opstijgt. De heksen zalven zich en als het in de verte één uur slaat, zeggen ze: '*Altafulla!*' en veranderen in zwarte vogeltjes (*aucellots negres*), die wegvliegen. De jongen smeert zich ook in met zalf uit de ketel, durft echter niet zo hoog te vliegen en zegt daarom: '*Baixafulla* (laag blad)!' en verandert in een ezel, die door een kracht wordt meegesleurd door doorns, tegen huizen en bomen tot de morgen. Hij is dan vlakbij de heksenburcht, waar ook de heksen komen, die hem vastbinden en met een stok net zolang slaan tot zijn ezelsvel afvalt en hij weer mens wordt, die bewusteloos wordt achtergelaten en 's morgens naar het dorp strompelt.⁴²⁰

In een Chileense versie vinden de heksen een bewusteloze man, die geprobeerd heeft hen na te doen [zie ML 3045.I: onsuccesvolle nabootsing], en veranderen hem in een ezel. Op voorwaarde, dat hij weggaat en nooit terugkomt, geeft de jongste dochter van de heks hem een kooltje te eten en hij herkrijgt zijn menselijke gedaante.⁴²¹

In een Frans-Zwitserse versie wordt de jonge boerenzoon Charles verliefd op de molenaarsdochter Claudine en gaat bij de molenaar in dienst, die in de molen slaapt, omdat het er bij hem thuis niet normaal aan toe gaat. Op een avond hoort Charles geluid, loert door het sleutelgat en ziet de molenaarster een zalfpot uit een kast halen en de slapen en oksels van haar (onwillige) dochter insmeren, die hetzelfde bij haar doet, waarna ze zich op bezems zetten en de rookvang uitvliegen. Hij doet hetzelfde en voelt zich opgedragen en vliegt naar de sabbat op een open plek in een woud, waar de heksen zich op hem willen storten. De molenaarster wil hem de ogen uitsteken en de tong uitrukken, maar de presiderende Satan verandert hem in een ezel, die na het hanengekraai als enige achterblijft. Tijdens een processie, waarin hij een wagen vol bloemen moet trekken, komt Claudine, die hem al zoekt, en met een gebed geeft ze hem zijn oude gedaante terug. Ze keren terug naar de molen, waar de heks bij zijn aanblik van schrik sterft, waarna ze trouwen.⁴²²

In een versie uit Languedoc-Roussillon merkt een man, dat zijn vrouw elke nacht weg is, maar hoe weet hij niet door een slaapdrank [vgl. ATU 306], en dat ze niks eet, slechts een glas water drinkt. Hij

⁴¹⁹ Anderson, 226: 'El ruc de les bruixes' = Paul Bertran i Bros, *Les rondalles populars catalans*, Barcelona 1908, 45-48; ID., 227: 'El ruc de les bruixes'.

⁴²⁰ Anderson 124 naar Maspons y Labros, *Lo Rondallayre*, Barcelona 1871-1874, III, 63ff: 'Altafulla'. Deze versie is ook te vinden bij Seignolle 1977, 67-70: 'Peau d'âne' (heksen worden zwarte roofvogels). Het is zelden dat de heksen in vogels veranderen. De heks van de dichter Staring, Uracha (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-de-pad-en-de-heks/>), doopt drie vingers in een zalfbus, bestrijkt haar voorhoofd en verdwenen is het wijf, ze werd een kraai en vloog naar buiten. (Teenstra 1846 naar Staring, *Gedichten*, 2^e ed. Arnhem 1836, 134).

⁴²¹ Hansen 1957, 84 (**748E) naar Laval, *Cuentos*, II n^o23. Vgl. **748D. Een man probeert een meisje te ontteren en wordt door haar vader in een muilezel veranderd, moet hard werken en wordt dagelijks geslagen. Om de betovering te verbreken moet de man de vader van het meisje een grote som geld beloven als bruidsschat (Lanval, II n^o27). Vgl. Man wordt veranderd in een paard door een door hem bedrogen meisje; later verandert ze hem terug door hem [speciaal] eten te geven (Lanval, II, 31).

⁴²² Anderson 121 naar Joseph Beuret-Frantz, *Sous les vieux toits: légendes et contes jurassiens*, Porrentruy 1949, 12-18 n^o3: 'L'âne du boursier'.

giet de slaapdrank weg en doet of hij slaapt. Ze gaat schrijlings op een bezem zitten en zegt:

'Pè sus felba,

passa per la cheminieira

(Pied sur feuille, passe par la cheminée)' en ze is weg. Hij rent (!) haar achterna naar het nabije kerkhof, waar een rondedans plaats heeft, het opgraven van een dode en een vreetfestijn. De man gaat naar huis, werpt het de volgende dag als de vrouw weer niets eet voor de voeten en ze verandert hem in een hond door een watertje over hem te gieten en jaagt hem weg. Hij zwerft rond; het onttoveren geschiedt door een oude vrouw, door overgieten met een watertje; ze geeft hem een ander watertje, dat hij over zijn vrouw moet gieten: ze wordt een merrie (*cavale*), die hij aan het putwiel zet.⁴²³

Een Mexicaanse versie plakt de transformatie tot ezel achter een versie van 'De verstoorde Sabbat': Een man trouwt met een vrouw, wetend dat ze een heks is. Op een avond doet hij alsof hij slaapt, terwijl ze bezig is met het eten klaar te maken. Ze gaat naar de haard en haalt twee flesjes uit een mand, en zalft haar gewrichten met de vloeistof. Ze uit een hekseneed (*Sin Dios y sin María, pa onde voy!*), springt en vliegt naar buiten door een spleet in de deur. 's Morgens vroeg komt ze terug en vindt haar man schijnbaar in slaap. Buren vertellen de man, dat ze iedere nacht door de lucht vliegt als een bal vuur. Op een nacht zalft hij zich net als zij, zegt dezelfde spreuk en komt al vliegend tegelijk met haar aan bij het heksenbanket. Wanneer hij met de anderen wil gaan eten, vraagt hij om zout, maar de heksen kunnen hem daar niet aan helpen. Hij zegent het voedsel (*En el nombre del Padre, del Hijo y del Espíritu Santo, Amén*) en onmiddellijk zijn de heksen en hun decor verdwenen en de man bevindt zich in een verre verlaten omgeving. Na lange tijd, een jaar wel, bereikt hij zijn huis. Daar verandert zijn vrouw hem in een ezel.⁴²⁴

Er is grote overeenkomst met het type ATU 449: *The Tsar's Dog (Sidi Numan)*, waarin de ontrouwe vrouw (heks) haar man veranderd in een hond en later in een mus, die door een tovenaar wordt gevangen en onttoverd en advies krijgt hoe zijn boze vrouw te veranderen in een merrie.⁴²⁵

⁴²³ Seignolle 1977, 31-37: 'La Sorcière'. In ID., 391-396: 'La chène de Ria' komt een passage voor (392): De vrolijke bende *encantadas* (toverspreukenzangeressen) rent over de weg. En op het bevel van een van hen: '*Pet sus fulla, Aybre en amont* (pied sur feuille, en haut de l'arbre)' verdwenen ze in de bebladerde takken.

⁴²⁴ Stanley Robe, *Mexican Tales and Legends from Veracruz*, (Folklore Studies 23), 99-103 van Sebastián Morales uit Jalapa, Veracruz (opname 22-07-1965): *dos botellas de las porquerías* ('filth'); *por la chapa de la puerta o por una rendija* (via het kattenluik of via een spleet).

⁴²⁵ Thompson, 151.

4c. De zeefheksen

Anneke Tanneke
Zat in de mand,
Vloog over land,
Vloog over zee,
De bezem ging mee.
Anneke Tanneke, mag ik mee?
Anneke Tanneke schudde van nee.⁴²⁶

Vergelijk een inzending uit Zuiderwolde (NH, 1907?):

Anneke Tanneke Toovenaar
Vloog over het land
Vrolijk en blij
Molens en huizen en schepen voorbij.
Toen ze hooger waren als de maan
Is haar mand zakken gaan.

Daarentegen zegt de inzending van Appelboom uit Akersloot (NH, 1892?):

Anneke, Tanneke, Tooverheks
De duivel zal je halen
Steenen krijg je op je dak
Dat komt van je tooveren.

Het rijmpje is ook in Engeland bekend, waar het een oude vrouw is:

There was an old woman tossed up in a basket,
Seventeen times as high as the moon;
And where she was going, I couldn't but ask it,
For in her hand she carried a broom.
Old woman, old woman, old woman, quoth I,
O whither, O whither, O whither so high?
To sweep the cobwebs off the sky!
Shall I go with you?
Aye, by-and-by.

Een Schotse versie luidt:

There was a wee wifie row't up in a basket,
Nineteen times as hie as the moon;
And what did she there I canna declare,
For in her oxter she bure the sun.
Wee wifie, wee wifie, wee wifie, quo' I,
O what are ye doin' up there sae hie?
I'm blawin' the cauld cluds out o' the sky.

⁴²⁶ MI Coll. Boekenoogen, inzending van W. Leeksa, Purmerend, 23-3-1892 (p. 16).

Weel dune, weel dune, wee wifie! quo' I.
(Opie 1966, 137).

Een versie uit 1833:

*There was an old woman tost up in a blanket,
Seventy times as high as the moon;
What she did there, I cannot tell you,
But in her hand she carried a broom.
Old woman, old woman, old woman, said I,
O whither, O whither, O whither so high?
To sweep the cobwebs from the sky!
And I shall be back again by and by* (Bleiler 1970, 22).

*Three wise men of Gotham,
Went to sea in a bowl,
If the bowl had been stronger,
My song had been longer.*
(Opie 1966, 15 = Bleiler 1970 = 1833, 62).

Vergelijk ID.:

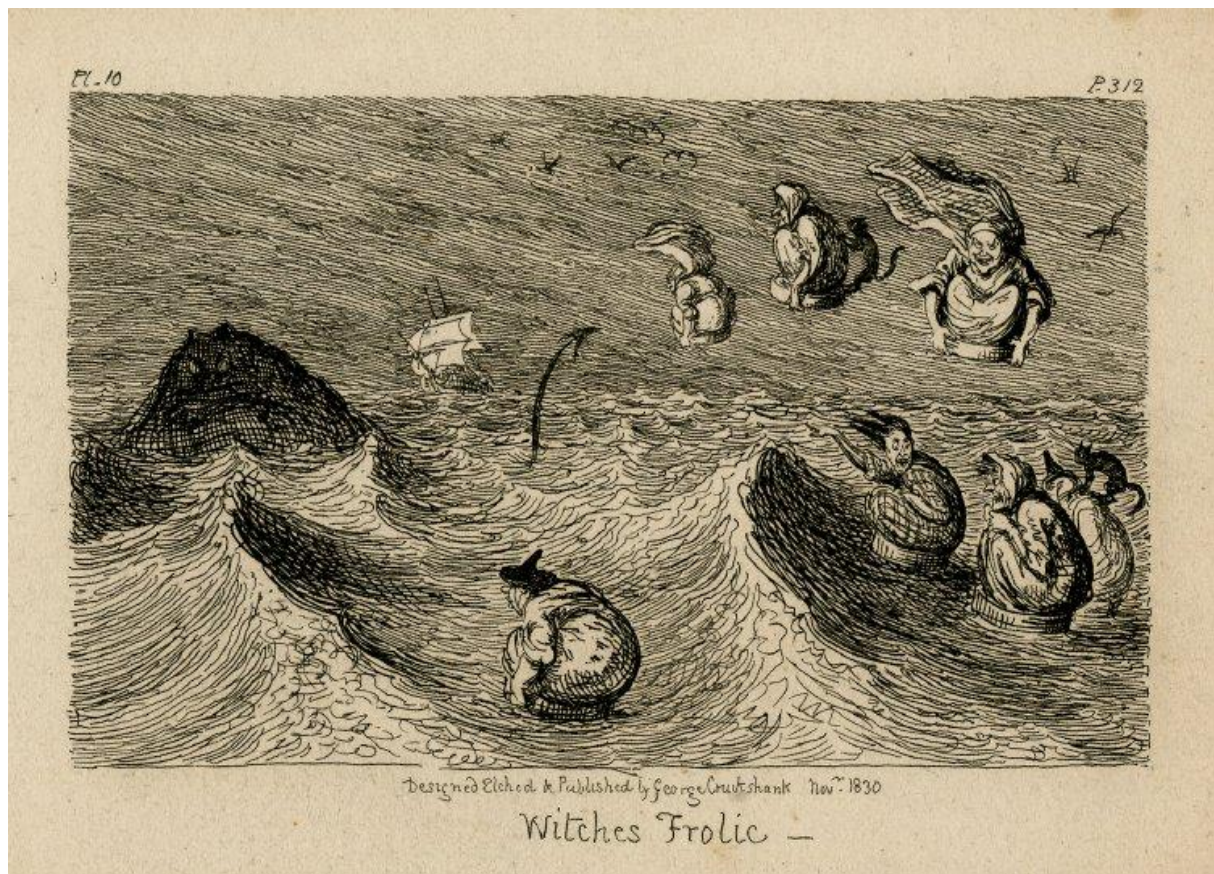
*Rub-a-dub-dub,
Three men in a tub,
And who do you think they be?
The butcher, the baker,
The candlestick-maker,
Turn 'em out, knaves all three;*

Vergelijk Bleiler, 35:

*Hey rub-a-dub, ho rub-a-dub, three maids in a tub,
And who do you think was there?
The butcher, the baker, the candlestick-maker,
And all of them gone to the fair [= kermis als sabbat voor 6 personen].
Rub-a-dub is het geluid van een tromroffel, vergelijk Nederlands: 'rom-bom-bom, rommeldebom, rom-didi-dom' (zoals afgebeeld in Bleiler).*

Een sage uit het Nederlandse Gendt deelt mede: Vroeger kwamen 's nachts de heksen in de gemeentewei bijeen. Ze zaten op zeven en kwamen door de lucht aanvliegen. Dan gingen ze vergaderen, samen praten en rondedansen houden tot het licht werd. Dan vlogen ze weer weg.⁴²⁷

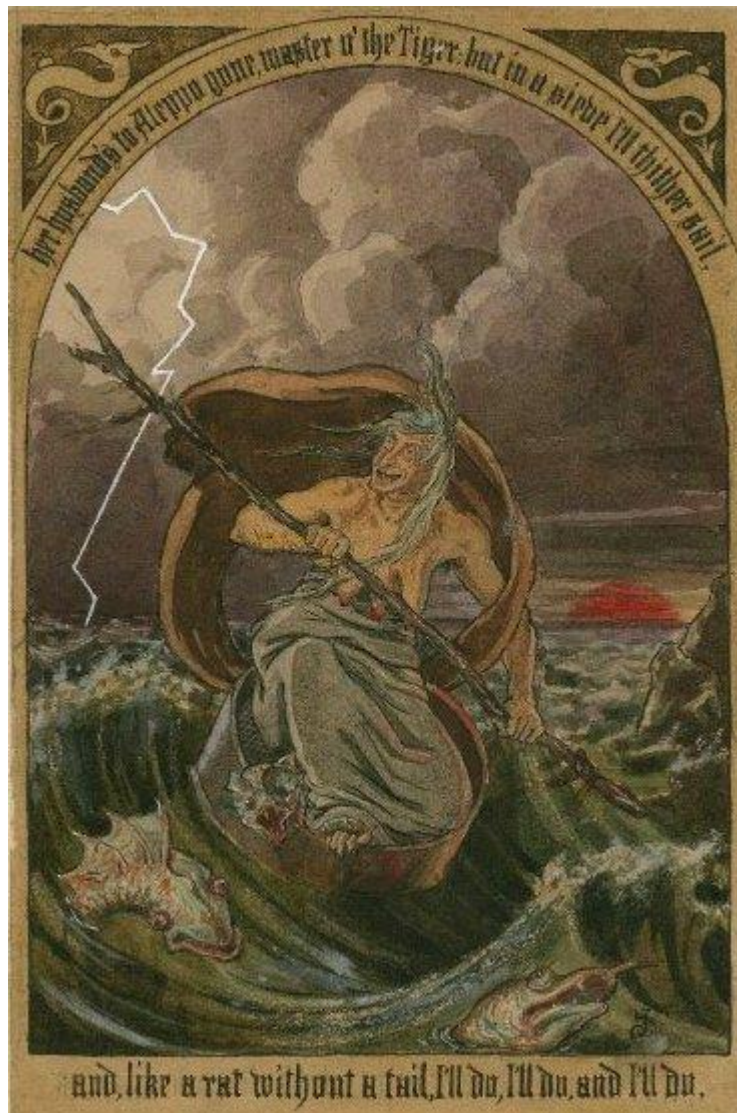
⁴²⁷ Dinnissen 1993, 100 n^o257: 'Heksen komen bijeen'.

The pamphlet *Newes from Scotland* included a description of Agnes Sampson confessing that together with many other witches she travelled the seas on individual sieves.

We zagen de zeef in de bekentenis van Agnes Sampson in Schotland in 1590 (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-onweerheksen/>), toen de kat door al de heksen midden op zee werd gebracht, *sayling in their riddles or cives*. Ze bekende ook tot een club van 200 heksen te horen, die elke nacht in zeven langs de kust zeilden om met de duivel bijeen te komen in de kerk van North Berwick. Een vrouw uit Waternish bekende haar man door heksende buurvrouwen te worden lastig gevallen en hij gaat in haar plaats naar de heksen, die naar het strand gaan, in een zeef stijgen, het zeil hijsen en hem een snoer laten vasthouden. Hij laat het echter los en de heksen verdrinken. In een variant zegt de man een heilige naam, de zeven barsten en de heksen verdrinken. Jeanie Marae Alise, de heks van Badachallach, wilde in een korenzeef naar de overkant van een rivier varen, maar toen de zeef in het midden begon te slingeren, riep een man: 'O, God bescherm je, Jeanie!' en meteen was ze met de zeef verdwenen.⁴²⁸

⁴²⁸ Agricola 1967, 103f N°143.I en II; ID., 269f naar Stewart, Grant, *Pop. Superstitions...*, Edinburgh 1870, 171ff (nt. Bij N°143); ID., 101 N°142.II; voor Agnes Sampson, zie Lea, 1331 over de aanslag op de koning: Ze zeilden in zeven over de zee en met een kat, gekerstend en anderszins voorbereid voor het doel, hadden ze een grote storm opgewekt om hem op zijn terugweg schipbreuk te laten lijden..

Heks in zeef van Macbeth

Shakespeare laat in *Macbeth* (1:3) de eerste der heksen zeggen: '*But in a sieve I'll thither sail*'. Het laatste verslag van een heksenbijeenkomst in de 18^e eeuw beschrijft hoe de heksen van Strathdown naar Polnain gingen en daar bezig waren *steering themselves to and fro in their riddles* [steenzeven], *by means of their oars the brooms, hallooing and skirling worse than the bogles, and each holding in her left hand a torch of fir.*⁴²⁹

In een gedicht uit de 13^e eeuw, mogelijk van Stricker, wordt gezegd:

*'und daz ein wip ein sib tribe
sunder vleisch und sunder ribe,
dâ niht inne wære,
daz sint allez gelogniu mære.'*⁴³⁰

⁴²⁹ Murray 1963, 147 naar W.G. Stewart, *Popular Superstitions of the Highlanders*, Edinburgh 1823, 175.

⁴³⁰ Franck, in: Hansen 1901, 639 (dat een vrouw een zeef drijft [= berijdt, erin vliegt] / zonder vlees en zonder rib [= niet lichamelijk, maar in de geest], / die er niet in waren, / dat zijn allemaal gelogen sprookjes).

Sinninghe heeft in zijn sagencatalogus de zeef opgenomen als type 782: 'De gevonden zeef (mosselschelp, botermoud): Door de lucht aanvliegende (over water gekomen) 'maar' rijdt paarden in de wei af. Knecht verstopt de zeef en geeft die pas terug als de maar belooft niet terug te komen (of geschenk). In een versie uit Gelderland gaat een knecht vóór zonsopgang naar de Meen om de paarden uit de wei te halen. Heel in de verte hoort hij een prachtig gezang, dat dichterbij komt. Dan ziet hij twee vrouwen in een zeef door de lucht komen. Ze stappen uit en verstoppen de zeef in het lies. Toen gingen ze elk op een paard zitten en reden als dol door de wei; grote vlokken schuim vielen de paarden uit de bek. De knecht liep naar de zeef en bracht die op een andere plaats. Toen de heksen de paarden eindelijk met rust lieten en de zeef verdwenen vonden, vroegen ze die aan de knecht terug, want ze moesten weg, anders werden ze bont en blauw geknepen en geslagen. En ze beloofden hem een mooie zijden doek. Toen gaf hij de zeef en de vrouwen vlogen weg, zoals ze gekomen waren. Een paar dagen later vond de knecht de beloofde zijden doek.⁴³¹

In een Limburgse versie verstopt een knecht zich om te zien hoe het komt dat de paarden zo afgereden zijn, dat het schuim hen om de mond staat. Als het twaalf slaat, ziet hij uit de lucht een zeef neerdalen op het gras en een vrouw springt op een van de paarden en rijdt het af. De knecht neemt stilletjes de zeef weg. Als het één slaat, houdt de heks op en mist haar zeef. Ze kwam van ver en smeekt de knecht om haar zeef. Ze blijkt een meisje, waarmee de boer vroeger had gevrijd. De knecht geeft hem terug op voorwaarde dat ze niet meer terugkomt.⁴³²

In een versie uit Nederwetten kon men de oorzaak van het afgereden zijn van de paarden niet ontdekken totdat iemand 's morgens vroeg in de wei een zeef vond en die mee naar huis wilde nemen. Plotseling verscheen toen een vrouw, die bad en smeekte om de zeef; ze moest die morgen nog eten brengen aan de maaiers van haar boerderij, waar ze nu 100 uur vandaan was. Met de zeef was ze over bergen en zeeën vliegend in een oogwenk thuis. Ze kreeg de zeef terug na te hebben gezworen nooit meer terug te zullen komen.⁴³³

Klaniczay maakt melding, dat in Hongaarse heksenprocessen vaak sprake is van de 'magic sieve' (toverzeef), gebruikt als een schip, dat zelfs honderden heksen kan vervoeren.⁴³⁴

In 1727 nabij Komárom zei een 8- à 10-jarig meisje, dat zij en haar moeder vaak naar het einde van de wereld gingen en daar een grote gastvrijheid genoten, waarna ze naar de bodem van de wateren gingen en weer deelnamen aan een groot feest. De moeder bekende (waarschijnlijk na foltering), dat ze kon vliegen met behulp van zalf, dat ze een pact met de duivel had gemaakt en dat ze naar de sabbat ging met behulp van een zeef, gebruikt als schip.⁴³⁵

De zeef komt ook voor in een door Degh opgenomen gesprek tussen twee Hongaarse vrouwen. Mevr. Boda zei: 'Mijn moeder ging naar de stad, naar Udvarhely, met haar peetmoeder en op de terugweg ... vroeg zij mijn moeder: "hoe wil je naar huis gaan, in een zeef of te voet?" En mijn moeder zei: "Nee, ik wil niet in de zeef gaan." Dus gingen ze te voet. Maar er werd beweerd dat in

⁴³¹ Laan 1981, II, 77: 'Varende heksen' = Boekenoogen, in: *Volkskunde* 20, 111f.

⁴³² Laan 1981, I, 101 naar Sinninghe, *L.S.*, 174.

⁴³³ Sinninghe, in: *Eigen Volk* 10, 1938, 422. Ook te Boxmeer kwamen de maren bij een boer, die paarden had lopen in een wei aan de Maas. Het waren boerendienstmeiden, die met ziften over de rivier kwamen.

⁴³⁴ Klaniczay, in: Ankarloo & Henningsen 1990, 248: Pannonhalma, 1629: heksen zeilend in een zeef op de Donau; Ugocsa, 1709: notendoppen gebruikt om te zeilen. Onduidelijk is zijn opgave: 'millet-shell for shipping 300 devils', wat volgens mij een 'mosselschelp' moet zijn, zie infra (millet = gierst).

⁴³⁵ Klaniczay, a.c., 246, die van de zeef een 'shamanistic' object maakt (onder invloed van Ginzburg).

het hartje winter als de vrouwen spinden, ze ergens heen verdwenen en spoedig terugkwamen met rijpe rode kersen. Ze legden die op tafel voor de spinnende vrouwen, de rijpe rode kersen in de winter. En ze waren heksen. Ze gingen gezwind naar Turkije, brachten de kersen en legden die op tafel. Ja. Mijn moeder zei dit...' Mevr. Deme vroeg: 'Waarin gingen ze? In een zeef?' Mevr. Boda: 'Ja. Ze vroeg: "Wil je in de zeef gaan?" Op de een of andere manier veranderden zij zich in geestgedaante...' ⁴³⁶

Gabriele Gottschalk heeft in haar bijdrage 'Hexen- und Zaubereisagen aus dem Westmünsterland' aan de bundel *Van Hezen un Düvelslüden*, een tweetalige uitgave over heksen, toverij en bijgeloof in de Nederlands-Duitse grensstreek, een sage opgenomen over Frau Strümpfe, die eigenlijk helemaal geen heks was, maar van wie werd gezegd: *die Frau könnte auf einem Siebrand durch die Luft reiten*. Gottschalk geeft het commentaar: 'Op de zeefrand en niet – zoals elders wijdverbreid – op de bezem onderneemt de heks in de sagen uit Westmünsterland bijna altijd haar vluchten. De zeef is haar hoofdtransportmiddel. Erop geraakt ze naar de heksenbijeenkomsten, ermee vliegt ze in de *Weinstuben* naar Keulen of Wenen, naar Lippstadt of naar Engeland. Bij oponthouden moet ze hem verstoppen, want wanneer ze hem kwijtraakt, kan ze de terugvlucht niet aanvangen en is meteen van een van haar belangrijkste attributen en hulpmiddelen beroofd.' ⁴³⁷

In een andere bijdrage aan de dezelfde bundel, die van Henk Krosenbrink, getiteld 'Volksoverleveringen en heksenverhalen uit de Achterhoek', deelt deze ons mede, dat ook een melkzeef als vervoermiddel kan dienen, en knoopt daaraan het verhaal van een heks uit Winterswijk, die onderweg in de problemen raakte, doordat kwajongens haar zeefrand hadden weggehaald. Krosenbrink stelt: 'Nu moet ze blijven vliegen.' Maar dat heeft hij of zijn verteller verkeerd begrepen: het is: 'Nu moet ze blijven, want ze kan niet wegvliegen.' En daarom riep ze:

*'O wee, o wee, o wik,
Had ik maar mienen zevenrand,
Dan was ik gauw in Winterswiek aneland.'* ⁴³⁸

Door Tinneveld zijn in de Achterhoek (Liemers) diverse voorbeelden van de sage opgetekend. Het is uiteraard al meer dan 100 jaar geleden; toen diende de grootvader van de verteller als 14-jarige kleine knecht bij een boer. Er was ook een grote knecht, die de paardenknecht werd genoemd, die 's avonds de paarden naar de wei bracht en ze 's morgens haalde. En als hij dan met de paarden thuiskwam, klaagde de boer: 'Hoe is het toch mogelijk, hotverdomme? De paarden zijn altijd nat van het zweet en het schuim staat hen op de pens!' En hij zei de knecht 's nachts te waken. Deze wilde dat niet alleen doen, dus moest de kleine knecht ook mee. De boer gaf hen een goeie borrel mee om wakker te blijven en ze verstopten zich in een greppel naast de wei achter de struiken. Tot twaalf uur gebeurde er niets, maar toen het eenmaal goed en wel twaalf uur geweest was, kwam iets door de lucht aansuizen en viel midden in de wei neer. Ze dachten: 'Verdomme', en zagen even later de paarden in de wei te keer gaan. De grote knecht zei tegen de kleine: 'Laten we eens gaan kijken, wat dat toch is.' Ze liepen erheen en zagen er een gewone rand van een zeef liggen. De grote knecht zei: 'We nemen hem mee en stoppen hem bij ons in de greppel achter de struiken en laten ze dan maar zoeken.' Het duurde zo'n uurtje met de paarden; toen waren ze afgestapt. Maar de rand van de zeef

⁴³⁶ Degh 1995, 303f.

⁴³⁷ Gottschalk, in: Saatkamp & Schlüter 1995, 178f.

⁴³⁸ Krosenbrink, in: Saatkamp & Schlüter 1995, 153.

was weg. Ze zochten en mierden om de rand terug te vinden en kwamen tenslotte ook bij het tweetal. De grote knecht vroeg wat ze zochten. Ja, ze waren de rand van een zeef kwijt. De knecht zei: 'Wij hebben jullie wel horen komen en hebben hem hier maar bij ons gehouden.' Ze baden en smeekten hem toch de rand van de zeef terug te geven, want ze moesten in Londen om negen uur al koffie brengen en anders konden ze er niet op tijd zijn; en ze beloofden hen nooit meer terug te komen. Toen gaf hij de twee dames de zeefrand terug; ze klommen erin, gingen de lucht in en waren voorgoed verdwenen. De knechten kwam thuis en de boer vroeg: 'En, wat was het?' Ze vertelden hem, dat er twee dames waren gekomen, die de paarden grepen en door de wei reden. 'Toen ze ons beloofden nooit terug te komen, hebben we hen de rand van de zeef teruggegeven.' – 'Laten we hopen,' zei de boer. En 's avonds bracht de knecht de paarden weer naar de wei en haalde ze 's morgens op. Er was niets gebeurd en ook naderhand gebeurde er niets meer, zijn de paarden niet meer afgereden.⁴³⁹

Volgens de neef van de vorige verteller lag in de Parkus midden in het bos een wei, waar 's avonds de paarden naartoe werden gebracht. Als de knecht ze 's morgens ophaalde, waren ze altijd moe afgedraafd. Op een avond bleef de knecht in de bosjes op de loer liggen. Mannen kwamen uit Engeland en reden op de paarden tot het twaalf uur was. Toen verdwenen ze allemaal door de lucht gezeten op de rand van een grote zeef, terwijl ze zeiden:

'Zeverand, zeverand,
Breng ons, over zee en strand,
Naar Engeland.'⁴⁴⁰

In een andere versie moest een knecht altijd 's morgens de paarden uit de wei halen, die vaak bang door de wei liepen te draven. Op een keer vond hij naast de wei de rand van een zeef. Toen hij die opraapte, stond er een 'oude' vrouw naast hem, die de rand terugvroeg. Ze ging erop zitten en vloog ermee naar: 'Mijn drie kindjes in Brabant.'⁴⁴¹

Dit laatste horen we ook over de heks uit Oud Zevenaar: op een dag was ze vertrokken. Er leven nu nog mensen, die dat gezien hebben. De heks ging op de deksel van een melktuit zitten en vloog ermee in de richting van Brabant. Ze hebben haar nooit meer terug gezien.⁴⁴²

Ook in een Noord-Brabantse versie waakt een boer en ziet rond half drie een 'heks' aan komen vliegen op een zeef. Ze rijdt op een paard, verliest de zeef, de boer neemt hem mee naar huis. Even later komt ze de zeef terughalen: ze werkt in een winkel in Amsterdam. Ze belooft hem zijden dassen en die krijgt hij de volgende dag.⁴⁴³

In een versie van de Neder-Veluwe hoort een knecht prachtig gezang naderen en ziet twee vrouwen komen in een zeef. Terwijl zij de paarden afrijden, verstoopt de knecht de zeef. Ze beloven hem een zijden doek.⁴⁴⁴

⁴³⁹ Tinneveld 1976, n^o261, van H. van Londen, geb. 1889 op de Horst als zoon van een wegwerker.

⁴⁴⁰ Tinneveld 1976, 234 n^o267 van A.W. van Londen (1896-1960), geb. op de Horst.

⁴⁴¹ Tinneveld 1976, 256 n^o310.

⁴⁴² Tinneveld 1976, 255 n^o306.

⁴⁴³ Oirschot 2001, 44: 'Een heks die een boer beloonde'.

⁴⁴⁴ Boekenoogen, in: *Volkskunde* 20, 111f n^o126B (Laan 1981, 77f, die verwijst naar Wolf, *NS*, 515, 572).

In een versie uit Oldenburg gaat een boer uit Barsel tegen middernacht in een korenhok liggen om wat te slapen, hoort lieflijke muziek uit de verte naderen en ziet dat het een nachtmerrie is, die op haar *teems* (melkzeef) uit Engeland was gekomen. Ze verstopt de teems en de roeispaan en gaat het dorp in. De boer maakt zich van de teems en roeispaan (waarschijnlijk een pollepel) meester en tegen het aanbreken van de dageraad komt de nachtmerrie terug en zoekt haar teems. Als ze hem niet vindt, begint ze te jammeren en te huilen en de boer heeft medelijden en geeft haar spullen terug. De vrouw belooft hem een stuk linnen en de volgende dag vindt de boer het.⁴⁴⁵

In een versie uit de Duitse district Coesfeld is van een keuterboer hooi gestolen en hij waakt 's nachts, ziet een vrouw in een zeefrand komen, landen en naar het hooihuis gaan. Hij stopt de zeef bij zich. De vrouw komt vragen: '*Mann, weät soo gued un giänt mi dat Siäw wier. Ich molt üm twiälf Uhr in Köln weän.*'⁴⁴⁶

In een Oostfriesse versie is sprake van twee mannen uit Kiefeld, die in de oogsttijd bij Haren in Nederland maaien (de zgn. *Hannekemaaiers*). 's Nachts kan een van hen de slaap niet vatten, wandelt naar de rivier en vindt er een zeef met erin een schaar en neemt die mee. 's Morgens vertelt zijn makker die nacht te zijn gekweld door een *Waalriederske* (= 'maar'). '*Ik hebb hör Teemse [zeef] sehn!*' zegt de ander. Terug in hun thuisland geeft de man de schaar aan zijn vrouw en vertelt hoe hij eraan kwam. Eens komt de buurvrouw en zegt dat het haar schaar is. [Het is het omgekeerde van het verloren mes van <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-het-mes-in-de-wervelwind-the-knife-in-the-whirlwind/>.] Nu weten ze dat de buurvrouw een *Waalriederske* is.⁴⁴⁷

De combinatie van een schaar en een zeef komen we ook tegen in het zogenaamde zeeforakel, vergelijk Briggs 1970, 180: One [of the two in Europe predominated techniques of divination] used versions of the 'scissors and sieve', in which objects moved in response to specific names or questions... In 1680 Jan Mulder and his associates were fined at Vollenhove in Overijssel because 'they practised devilry, using a sieve with a pair of scissors and then, calling on the devil, they could see from the way the sieve turned whether the person they mentioned whilst the sieve was still turning could indeed witch or not'.⁴⁴⁸

In een andere Oostfriesse versie hoort een arbeider, die de nacht in een hooiberg bij Hamrliche doorbrengt, naderend lieflijk zingen en ziet een 'bootje' over het water komen, een klein wezen uitstappen en het verbergen. Hij gaat kijken en vindt een zeef, neemt die mee. Hij wordt wakker van gejammer en ziet een 'Waalriederske' in zijn buurt zoeken. Hij vraagt wat er is en geeft dan de zeef, waarmee ze in een wip over het water verdwijnt.⁴⁴⁹

In een versie uit Oldenburg waakt een boer, wiens vee wordt geplaagd, ziet een zeefrand, pakt die en hoort zeggen:

⁴⁴⁵ Laan 1981, I, 101: 'Linnen onder de hokken', naar Strackerjan I, 397.

⁴⁴⁶ Bügener 1981, 86f n^o462: 'Hexerei rund um die Heuhafen', van Anton Jäger, Landwirt te Merfeld, geb. 27-4-1852; opname 1928/29. (Man, weest zo goed en geeft mij de zeef terug. Ik moet om 12 uur in Keulen zijn.)

⁴⁴⁷ Siefkes 1963, 32: 'Die Schere aus dem Sieb', naar Sundermann, *Der Uptalsboom*, 1922, 85 (ook Laan 1981, I, 95f naar Strackerjan I, 381: 2 mannen uit Goldenstedt als hannekemaaiers in Holland).

⁴⁴⁸ Blécourt & Pereboom, in: Gijswijt-Hofstra & Frijhoff 1991, 123. For more, see <https://en.wikipedia.org/wiki/Coscinomancy> or <http://newenglandfolklore.blogspot.com/2014/11/conjuring-by-sieve-and-scissors.html>.

⁴⁴⁹ Siefkes 1963, 33f: 'Waalriederske im Sieb', naar Sundermann, *Der Uptalsboom*, 1922, 82; Lübbling, 171.

*'Och Sêwenrand, och Sêwenrand,
Wannier kaamt wi na Engelland?'*

Van schrik laat hij de zeefrand vallen en deze drijft over het water [van de Ostsee] weg en is weldra verdwenen.⁴⁵⁰

In Barneize in Mecklenburg vond een jachtopziener bij een voetpad door een korenveld een zeef en raapte hem op. Even later kwam een vrouw, die angstig naar iets scheen te zoeken en klagend uitriep: 'Hoe huilen mijn kinderen in Engeland!' De opziener legde de zeef neer, die met de vrouw verdween.

Bij Oldenburg in Holstein hoedde een meisje vee langs een water. Alle nachten werd zij door de nachtmerrie gekweld. Met hulp van haar broer probeerde ze haar meester te worden, maar kreeg slechts de rand van een zeef. Haar broer stak er een arm door. Opeens begint de rand te trekken en wil zich losrukken en hij hoort een stem zeggen:

'Och Säwenrand!

Och Säwenrand!

*Wannêr kâmt wî nach Engelland?'*⁴⁵¹

Ranke heeft in *Die deutsche Volkssagen* een versie uit Pommeren, getiteld: 'Die Mahrt im Siebrand'. Een jongen werd elke nacht door de maar bereden en wist zich op een nacht wakker te houden en ging op het tijdstip, dat de maar gewoonlijk kwam [hoe kan hij dit weten?], snel naar de deur en stopte het sleutelgat dicht met was. Daarna ging hij slapen [!]. Toen hij 's morgens wakker werd, stond naast zijn bed een grote zeefrand met erin een naakt meisje. Hij haalde haar eruit en vroeg waarom ze hem zo kwelde. Ze kon daar niets aan doen; ze moest drukken naar wie het haar trok en ze smeekte hem haar vrij te laten, want haar moeder riep haar, die meer dan 100 mijl ver woont. Hij wil haar laten gaan, moet daartoe de was verwijderen, waarop ze in haar zeefrand door het sleutelgat verdwijnt. De jongen rent haar na en uit de lucht roept ze: 'Hoor je niet? Nu roept mijn moeder: *Kukusäj!*' Dat zal wel de naam van het meisje zijn geweest. In ieder geval had de jongen sindsdien geen last meer van de maar (Mahrt = Trude).⁴⁵²

Het dichtstoppen van het sleutelgat is een motief uit het thema 'Mahrtenehe', dat Ranke meteen erna opneemt: Twee jongens slapen samen en een wordt door de maar bereden en verzoekt de ander om 's nachts, als hij weer wordt bereden, het *Astloch* in de kamerdeur dicht te stoppen [ook hier is dus een voor het verhaal niet passende voorkennis aanwezig] om de maar te vangen. Als dan de een weer bereden wordt, maakt de ander hem wakker en hij grijpt en heeft een strohalm beet, die hij ondanks alle geworstel ervan vasthoudt tot de andere het gat heeft dichtgestopt. Dan gaan beiden slapen en 's morgens zit er een mooi meisje, waarover het tweetal ruzie krijgt tot tenslotte de eerste toegeeft aan degene die het gat dichtstopte. Op een dag zegt ze, dat ze haar moeder in Engeland de zwijnen hoort lokken, en hij laat zich overhalen haar het gat te tonen, waardoor ze is binnengekomen, en meteen is ze weg en nooit meer teruggekomen.⁴⁵³

⁴⁵⁰ Müllenhoff 1976, 260 n°388: 'Sêwenrand', uit omgeving Oldenburg door heer Knees in Neumünster.

⁴⁵¹ Sloet 1887, 116 (naar Mannhardt 1858, 345).

⁴⁵² Ranke 1910, 5f naar Jahn n°465.

⁴⁵³ Ranke 1910, 6 naar Kuhn & Schwartz 1848, n°16; Voor heksen als strohalmen, zie Isobel Gowdie, on trial for witchcraft in 1662, said that when people saw bits of cornstraw flying above the road "in a whirlwind," it was

Vergelijk: De grootknecht had veel te lijden van de *Waalridder*. Hij bleef rechtop in bed zitten en toen de *Waalridder* kwam, greep hij hem bij zijn haar. Het was een vrouw. Ze trouwden en leefden 7 jaar met elkaar. Dan legt ze haar hoofd tegen de deur en zegt: 'Wat klinken de klokken in Engeland!' De man wil het ook horen en trekt de kruk uit de deur en meteen is ze verdwenen.⁴⁵⁴

Een door een knoestgat in de deur bij een knecht in zijn slaapkamer gekomen nachtmerrie werd door hem gevangen en getrouwd. Eens vroeg ze hem haar het dichtgestopte gat te tonen, want ze hoorde haar moeder in Engeland de varkens roepen. Hij trok de pin uit het gat, waardoor ze verdween om nooit meer terug te komen.

Een andere riep uit toen haar man haar het knoestgat wees, waardoor ze bij hem was gekomen: '*Wo luden doch de klokken in Engelland so vole!*' en verdween. Elke zaterdagavond bracht ze hem zijn verschoning.

In een andere versie zingt de vrouw tijdens het spinnen:

'Jetzt ruft meine Mutter in Engeland,

Marie Katherine,

Treib aus deine Schwine,'

of: 'Jetzt blast mein Vater in Engeland...'

Zij kwam iedere nacht de baby zogen en legde 's zaterdags schoon goed voor allen gereed.⁴⁵⁵

Vergelijk: Een man uit Glandorf bij Iburg (Westfalen), 'die de heksen vaak onder hadden' (d.i. bereden), krijgt het advies een licht in een emmer te zetten en er een plank over te leggen, die hij moet wegtrekken als de heks er is en dan het gat, waardoor ze binnenkwam dicht te stoppen. De man doet dit en blijkt een mooie vrouw uit het verre Nederland te hebben gevangen, met wie hij trouwt en twee kinderen krijgt. Eens geeft hij toe aan haar wens het gat te openen en meteen is ze verdwenen. Sindsdien liggen er elke zaterdag 3 schone hemden.⁴⁵⁶

De sage van de zeefheks is structureel identiek aan het sprookjesthema van de zwanenvrouw (cf. ATU 400). Een Deense boer had een akker, die iedere St. Jansnacht geheel vertrapt werd. Zijn twee oudste zoons, die hij twee jaar achtereen de wacht liet houden, hoorden om 12 uur een bruisend geluid en vielen dan in slaap, een veelvoorkomend motief in sprookjes. De derde zoon (die in sommige sprookjes iets scherp onder zijn kin zet, zodat hij wakker blijft) waakte en zag drie meisjes komen aanvliegen. Ze legden hun vleugels af en dansten de akker op en neer (i.p.v. het rijden op de paarden). Hij nam de vleugels weg en verborg ze onder de steen, waarop hij zat. Toen de meisjes, moe van het dansen ophielden, hun vleugels misten en gisten wie ze had, baden en smeekten ze hem ze terug te geven. Hij beloofde ze aan twee terug te zullen geven, wanneer de derde zijn vrouw

actually witches traveling. Naar <https://writinginmargins.weebly.com/home/witches-fairies-eggshells-and-sieves#>.

⁴⁵⁴ Laan 1981, I, 94 uit Oost Friesland (*Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde* 1929, 36). In Westfalen wordt naast nachtmerrie ook gesproken van *Walriderske*.

⁴⁵⁵ Sloet 1887, 116 (= Mannhardt 1858, 344f: Een man heeft een *Walriderske* (Mâr) gevangen en gevrijd. Als hij haar eens het gat toont, waardoor ze gekomen is, roept ze: '*Wo lüden doch de klokken in Engelland so voll!*' en is verdwenen, maar alle zondagen komt ze 's nachts [= zaterdagnacht!] haar man de was brengen; Kuhn, *NDS*, 298, 338).

⁴⁵⁶ Laan 1981, I, 96 = Zaubert 1917, 251.

wilde worden, hetgeen aangenomen werd. (Vaak vindt deze op een dag de door haar man verborgen vleugels en vliegt dan alsnog weg.)⁴⁵⁷

Ook in de lucht als vogels vliegende vrouwen zijn als de zwanenvrouwen. Een jager in Hessen zag een zwaan vliegen en wilde erop schieten, maar de vogel veranderde in een mooi meisje, dat hem zei dat hij haar kon verlossen, maar hij mocht niet over haar spreken, wat hij toch deed, waarop ze wegvloog met de mededeling dat hij haar kon vinden op de Glasberg.⁴⁵⁸

Behalve een zeef of zeefrand zijn er ook allerlei andere zaken, waarin de heksen 'varen' (wat vliegen, rijden en varen betekent). In een versie, die op Terschelling zich afspeelt, hoort de grootvader van de verteller op een nacht mooie muziek, gaat naar buiten, ziet een vrouw uit een botermoud stappen en aan land gaan. Als ze uit het zicht is, gaat hij naar de moud, een gewone boerenbotermoud met een paar pollepels, en verstopt die onder het wier. Na een tijdje kwam de vrouw en vroeg hem om de moud, want ze moest weg. Ze beloofde hem een paar lekkere Amelander koeken. Hij gaf de moud, kreeg de koeken, maar durfde ze niet te eten.⁴⁵⁹

In een Oost-Friese versie wordt gesproken over maaiers, die overnachten in het veld en twee vrouwen 's nachts iets zien verstoppen. Ze vinden er bij dageraad enige koeribben, die ze meenemen. Als het weer nacht wordt, komen de vrouwen, zoeken en roepen klagend: '*Klipp, klapp Bottermoll, wor büst?*' Aangezien ze de koeribben niet vonden, gingen ze weg en zijn sindsdien niet meer gezien.⁴⁶⁰

Dit verhaal bevat diverse fouten, want in de roep van de vrouwen wordt gesproken over een botermoud, zoals in de versie van Terschelling. De koeribben zijn misschien in plaats van de pollepels⁴⁶¹ of een verwarring met de zeefrand. Het vinden bij dageraad door de maaiers is te laat, tenzij de vrouwen meteen voor hun neus staan, en de vrouwen kunnen alleen m.b.v. hun 'vaartuig' naar hun land terug. Dr. Bakker, de verzamelaar voor Boekenooogen, tekende te Uitdam (N.H.) op: Een man op Terschelling hoort mooi gezang en ziet een botermoud aankomen, waaruit een vrouw aan land stapt. De man vertrouwt het zaakje niet, 'want ze moest zich bepaald veranderd hebben, anders kon ze onmogelijk in die botermoud gezeten hebben'. Hij gaat kijken en het blijkt een gewone botermoud met een stel pollepels erbij.⁴⁶²

In een door Jaarsma in Friesland verzamelde sage gingen de katheksen in een varkenstrog over het Burgumermeer, terwijl Dijkstra het heeft over de heksen van Molkwerum, die in hun melkmouden met een stopnaald als kloet naar Spanje, etc., gaan om feest te vieren.⁴⁶³

En in Almelo schold men de Vennelui uit voor *Vennehakse, die op ne witten tjörf oaver de Blanke*

⁴⁵⁷ Sloet 1887, 287 naar Grimm, *Mythologie*, 356.

⁴⁵⁸ Sloet 1887, 282f naar Paulus Cassel, *Der Schwan im Sage und Leben*, 1872, 9; vergelijk het bekende sprookje van 'De Trommelaar' (*KHM* 193 = Sloet, 283).

⁴⁵⁹ Laan 1981, I, 78: 'De botermoud', naar *Volkkunde* 20, 110f.

⁴⁶⁰ Siefkes 1963, 43: 'Hexen in Visquard und andre Orten', naar Lübbling, 171.

⁴⁶¹ Vgl. Sloet 1887, 116: 'In zulk onmogelijk vaartuig [= zeef] komen de nachtmerrien uit Engeland, roeiende met ribben of schouderbladen van koeien.' Ook Ter Laan (1981, I, 99 uit Oost-Friesland) merkt op: Vaak varen nachtmerries over het water; haar bootje is een *teems*; als riemen gebruiken zij de schouderbladen van een slachtbeest of koeribben. Vgl. Teenstra 1846, 89: In de Betuwe vergaderen in bijna alle ruïnen van kloosters, kapellen, burchten en kastelen, in de hoeven van heerlijkheden, vliedheuvels en *woerden* (Gronings *wierden*) talrijke gezelschappen van heksen, die hier, met het geslacht der tovenaars, over de Waal, door middel van een *teems* (paardenharen zeef waardoor men de melk klenst) aangekomen zijn.

⁴⁶² Boekenooogen, in: *Volkkunde* 20, 110f n^o126A: 'Van varende heksen'.

⁴⁶³ MI Coll. Jaarsma CJ014221; Dijkstra 1895, II, 156.

*Mjèr kunnen schipperen.*⁴⁶⁴

Trientje van Uterboeren (Schildwolde) ging in een grote melktobbe zitten en voer daarmee over de breedste sloten; ja, ze vloog er over net of de *balie* vleugels gekregen had. En als ze klaar was met melken, dan was ze in een minuut weer op de boerderij terug. Ze was een heks, die 's nachts met andere heksen vergaderde: ze stapten in balies, voeren ermee naar het Schildmeer.⁴⁶⁵

In de versie van Grimm vaart de nachtmerrie in een zelfgemaakte wan en de herders, die haar zien varen, nemen de 'boot' weg, zodat ze bij haar terugkomst tegen hen jammert en dreigt hen geen rust te gunnen, waarop ze de 'boot' teruggeven.⁴⁶⁶

In een versie uit Zuid Brabant merken paardenknechten uit Wemmel, dat de paarden iedere nacht door de maar bereden worden en op een keer ziet de 's nachts op de loer liggende knecht een mosselschelp over het water komen aandrijven en bij de oever stilhouden. Even later worden de paarden bereden. De knecht gaat naar de beek en stopt de schelp in zijn zak. Op dat moment werden de paarden stil en kwam een vrouw naar hem en vroeg hem haar schelp terug te geven, want ze moest naar huis, 300 uur daarvandaan om haar kinderen te verzorgen, [brood] te bakken en te boteren. Ze beloofde de paarden niet meer te plagen en kreeg haar schelp.⁴⁶⁷

In een versie uit Mechelen hoort een palingleurder aan de Dijle om middernacht muziek, ziet een 'bende' komen over het water en even later worden vlakbij de beesten bereden, maar een boot zag hij niet. Hij gaat erheen en vindt tenslotte een mosselschelp aan een draad garen. Na een uur komen ze hem erom vragen en beloven hem een mooie *foulard* (sjaal).⁴⁶⁸

Van de Witch of Fife zagen we boven (afl. 8) dat zij en haar medeheksen in *cockle-shells* naar Noorwegen voeren.

De bekende dokter Wier (1563; https://en.wikipedia.org/wiki/De_praestigijs_daemonum) vertelt over een vrouw, die bekende, '[...] dat zij door een vensterruit, waarin men een zeer klein gaatje ontdekte, heenvliegende, in eene mosselschelp naar hen (Schiedamse haringbuizen) toegevaren was...'⁴⁶⁹

⁴⁶⁴ Sinninghe 1936, 89. Vgl. *Driem. Bl.* 1, 69 n. 1: Het aantal heksen was hier vroeger zoo groot, dat de *Venneluie* in Almelo den scheldnaam hebben van *Vennehaksen*, omdat ze, zooals gezegd wordt, 'op ne witten tjörf, waver de Blanke mjèr, een bekend water, kunnen schipperen'. Zelfs noemt men deze plaats *häksenvenne* als een gevolg van de sage, dat Vriezenveen door drie uit Friesland verbannen heksen is aangelegd.

⁴⁶⁵ Laan 1981, I, 98f naar Huizenga en Ter Laan, *Groninger Volksverhalen*, 80. Van Dale 1984, 241: balie II.1. grote tobbe, kuip, in 't bijzonder een zodanige waar het vee uit drinkt (een balie koffie: een grote kop koffie).

⁴⁶⁶ Laan 1981, I, 97 naar Grimm, *Sagen*, I, 112 (Mannhardt 1858, 346: einer selbstmitgebrachte Schwinge).

⁴⁶⁷ Laan 1981, I, 78f: 'De Schelp', naar Cock & Teirlinck 1909, 99; Boekenoogen, in: *De Navorscher*, 1893, 169 naar Wolf 1843, 614, 515 (Mannhardt 1858, 345f). In een variant uit Brecht betreft het geen schelp maar een paardenschedel (*Ons Volksleven* 1, 1899, 90 n°8: 'De Juffrouw en de Peerdekop').

⁴⁶⁸ Berg 1981, 26f n°25: 'Muzikanten in een mosselschelp'.

⁴⁶⁹ Laan 1981, I, 79 naar Wier, *De praest. daem.* 5, 8; zie ook Wolf N°248.

Engraving of Johann Weyer by Pieter Holsteyn II from 1660 (foto Wikipedia)

Onder de dingen, die Waermond in Johan van Heemskercks *Batavische Arcadia* (1637) noemt, die *d'onmoogelyckheyt niet toe en laet te geschieden*, lezen we: *Waer van schier van de minste waeren [...] in mossel-schelpen en eyer-schaelen van hier tot in Engellant over te vaeren, terwylse die aerdige schuytjes met de punten van naelden door de woedende baeren van de wilde Zee heen roeyden [...].*⁴⁷⁰

Ook in de *Klucht van Oene* van Jan Vos wordt hieraan gerefereerd als Oene aan de quasi-tovenaar

⁴⁷⁰ Heemskerck 1925, 49. Vgl. Teenstra 1846, 61: 'velen geloofden dat de heksen met eene eijerschaal, mossel of oesterschulp, met behulp van eene fijne naald tusschen Calais en Dovres van Frankrijk naar Engeland over voeren.

Ritsaart vraagt:

*‘Kanje dan wel in een Eysdop of in een Mosselschulp na Oost-Inje vaaren,
Mit ien zeyl van ien spinweb, en stuuren mit ien naelt in plaets van ien roer?’*⁴⁷¹

In Engeland vinden we dit bij Reginald Scot, die in zijn *Discoverie of Witchcraft* (1584) zegt over de heksen: *‘They can go in and out at awger-holes [sleutelgaten, gemaakt met een auger (gatenboor)], and saile in an egge-shell ... through and under the tempestuous seas.’*⁴⁷²

En in *The Masque of Queens* van Ben Jonson (1572-1637):

*We all must home i’ the egg-shell sayle;
The Mast is made of a great pin,
The tackle of Cobweb, the Sayle as thin...*⁴⁷³

En John Ford zegt in zijn *Perkin Warbeck*:

*Thus witches,
Possess’d, even [to] their deaths deluded, say
They have been wolves and hogs, and sail’d in egg-shells
Over the sea, and ride on fiery dragons,
Pass’d in the air more than a thousand miles,
And in a night – the enemy of mankind
Is powerful, but false, and falsehood confident.*⁴⁷⁴

Lean heeft Engelse voorbeelden van dit bijgeloof bijeengebracht. Zo wordt in het Schotse Teviotdale (1820) gezegd: *‘Not leave an empty egg-shell in the cup (hij moet worden omgekeerd of gebroken), To prevent witches using it for a ferry-boat.’* Ook in een andere context wordt gezegd: *‘Least they perchance might use them for boates (as they thought) to sayle in by night.’* In één adem met de zeef worden de eierschalen genoemd door James Shirley (1596-1666) in *The Imposture*:

*I left her in a sieve was bound for Scotland
This morn, to see some kindred, whence she was
Determin’d to take egg-shell to Schiedam.*

En Lean meldt, dat in Nederland eierschalen worden gebroken, omdat heksen anders erin naar Engeland zouden zeilen.⁴⁷⁵

Boekenoogen meldt in 1893 het nog dan bij ons bekende geloof, dat men lege eierdoppen moet breken, opdat de heksen er niet mee naar Engeland zullen gaan, voor de Ommelanden meldt dit Teenstra, en ook in Noord-Brabant breken ze de eierschalen, omdat anders de heksen erin gaan spelevaren met twee breinaalden als roeispanen.⁴⁷⁶

⁴⁷¹ *Volkskunde* 6, 81 (naar de 6^e druk uit 1662).

⁴⁷² Newall 1971, 85 naar Scot, *o.c.*, 1654, l.iv.7.

⁴⁷³ Briggs 1962: 88 naar Jonson, *o.c.*, Oxford 1911: VII, 290-301.

⁴⁷⁴ V, iii naar Briggs 1962: 107 naar *The Works of John Ford*, London 1896: II, 512.

⁴⁷⁵ *Lean’s Collectanea* II, 148f, naar *Edin. Mag.*, 1820, 6:534, n; note by Wren to Browne, *Vulgar Errors*; Shirley, *The Young Admiral*, 4:1; ID., *The Imposture*, 5:4; ID., *Sad Shepherd* 3:5. Lean vermeldt ook: *The devil should think of purchasing that egg-shell*

To victual out a witch for the Burmoother (B. & F., *Women Pleas’d*, 1:2).

⁴⁷⁶ Boekenoogen, in: *De Navorscher*, 1893, 169f. Teenstra 1840, 182 (= Laan 1981, II, 76f). Sloet 1887, 115 merkt op, dat in Friesland volgens Grimm (*DM* III, 248), aan wie Halbertsma het waarschijnlijk meegedeeld had, dat de zielen zich inschepen in eierschalen, die men daarom na het gebruik der eieren toedrukte, omdat er mogelijk heksen in zaten, die de zielen zouden kunnen plagen. In Holland doet men het om te beletten dat er heksen mee naar Engeland varen. Krosenbrink, in: Saatkamp & Schlüter 1995, 156: Men moet een lege

Dit geloof is ook bekend in de Montenegro, waar de heksen (*vjeshtitza*) reizen in de schaal van een ei gelegd op 1 maart, hoewel sommige boeren alle eierschalen pletten, zodra ze klaar zijn met eten, om zeker te zijn.⁴⁷⁷

In Algarve: 'Op het platteland is het een veelvoorkomend bijgeloof om de schalen van gegeten eieren te verdrücken uit vrees, dat de heksen ervan gebruik zouden kunnen maken om erin door de lucht naar India of andere verre landen te varen, waar ze het bloed van ongedoopte kinderen uitzuigen of een andere van hun gewoonlijke streken plegen uit te voeren. Het is echter noodzaak, dat ze snel en voor het kraaien van de zwarte haan (d.w.z. voor middernacht) naar huis terugkeren; op dit uur namelijk houdt hun toverkracht op en vandaar zijn reeds velen in die zeeën verdronken.'⁴⁷⁸

Dit wordt bevestigd door Dom Leitas Ganet, die in 1826 ons verzekert (aldus Leland, met allerlei taalfouten), dat het een zeer riskante zaak voor de heksen is [dit varen in eierschalen], omdat hun eischalboten, als ze niet vóór middernacht terugzijn, ten onder gaan (*whence it hath come to pass that many of these sorceresses have been miserably drowned*).⁴⁷⁹

Volgens Rudwin vergaderen de Spaanse heksen volgens het volksgeloof niet in hun eigen land, maar over de zee in Zuid-Amerika (vgl. snelzeilend schip) en gingen erheen in boten, die zo snel zeilden dat ze binnen drie uur heen en terug waren zonder door hun echtgenoten te worden ontdekt.⁴⁸⁰

Aan het eind van de 16e eeuw beweerde ene Goody Lianor in staat te zijn van Bahai naar het Moederland (Portugal) te gaan in één enkele nacht, hetgeen haar verdacht van hekserij maakte. In diezelfde tijd was er een vrouw genaamd 'Crooked Moth', die in de gevangenis was opgesloten en gebrandmerkt als een duivelse tovenaars, die beweerde te zien wat er werd gezegd en gedaan in Lissabon. Rond 1758 ging Isabel Maria de Oliveira, wonend in het Amazonegebied, er prat op mensen te brengen van Belém naar de Metropolis (Lissabon), waarbij ze gebruik maakte van glazen ringen die

eierschaal breken, anders varen de heksen erop naar Engeland. Newall 1971, 85: 'a kindly thought'. Knappert 1887, 183 geeft ook andere redenen: heksen kunnen de mensen, die eruit gegeten hebben, schaden (naar Grimm, *Abergl.* 477 n^o1119), onheil kan ontstaan (Panzer I, 263), in Utrecht omdat heksen erin huisvesten (*Geld. Volksalmanak*, 1845, 55), in Brabant varen alven erin rond (v.d. Bergh, 5). Volgens Ter Laan (1949. 91) dienen eierschalen de alven en ook de heksen om ermee over het water te varen, zelfs over zee naar Engeland. Ze roeien dan met naalden. Een volksrijmpje zegt:

In de lege eierdoppen

Kan zich licht een heks verstoppen.

Daarom moet men steeds de eierschalen verbrijzelen.

⁴⁷⁷ Newall 1971, 85 naar Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, London 1928, 258.

⁴⁷⁸ Krauss 1908, 51 naar F. Liebrecht, *Zur Volkskunde*, Heilbronn 1879, 375 naar Leitão Garrett, *Donna Branca ou a Conquista do Algarve*, Paris 1826.

⁴⁷⁹ Leland 1962, 72 naar Dom Leitas Ganet, *Donna Branca ou à Conquista do Algarve*, Paris 1826. Leland citeert uit *Der Deutsche Volksaberglaube der Gegenwart*, 1869: 'Wanneer men eieren gegeten heeft, moeten de schalen gebroken of verbrand worden, want anders leggen de hennen niet meer of boze heksen zullen over hen heen komen (will come over them).' En zegt dan, dat in Engeland, Spanje, de Nederlanden en Portugal er velen zijn, die geloven of zeggen, dat als de heksen zulke schalen te pakken kunnen krijgen, ze die zo groot laten groeien, dat ze die kunnen gebruiken als boten. Verderop (73) verwijst hij naar het Noorse schip Skidbladner, dat bepaalde dwergen maakten en aan Freyr gaven, dat zo groot was, dat al de goden met heel hun leger erin pasten, terwijl als het niet gebruikt werd het kon worden opgevouwen zodat men *hava i pungu sino* (het in zijn zak kon stoppen), een bekend sprookjesmotief, van de tent, zo groot dat het hele leger erin past en opgevouwen in een ei of noot zit (zie Horn, Katalin, 'Das Große im Kleinen: Eine märchenspezifische Übertreibung', in: *FABULA* 22 (1981) 250-271).

⁴⁸⁰ Rudwin 1970, 159 naar Prosper Mérimée, *Les Sorcières espagnoles*, 1829. Vgl. Een geboren Vriesevener diende als militair in Indië en ontmoette daar op een nacht [! Fout van verteller: het is daar dag als het hier nacht is] een bekende heks (H. Potasse, in: *Driem. Bl.* 1, 1902, 69 n. 2).

ze gekocht had op de Terreiro do Paço in Lissabon. Op andere gelegenheden – mogelijk om jaloezie onder haar kennissen teweeg te brengen – beweerde ze de gave te hebben mensen te transporteren waarheen ze wilden. Al wat ze daartoe nodig had was te stappen in een kano met een zwarte haan, maar ze mocht niet de namen van Jezus of Maria noemen, noch mocht ze gouden of zilveren munten meenemen.⁴⁸¹

In Mexico werd in 1631 een mestiesvrouw genaamd Juana beschuldigd van het reizen in een eischaal, en ook uit Puerto Rico komen verhalen van heksen die zo reisden.⁴⁸²

Er is zelfs een Slavisch-Zigeuner-ML-3045-versie van het varen in een eischaal. Een meisje, dat alles had gehoord over de heksen, zette een eischaal op het strand en verborg zich. 's Nachts kwam een heks, sprak een woord erover en veranderde het in een boot, waarmee ze over de zee voer. Het meisje deed hetzelfde en reisde zo de hele wereld over, messen en scharen ruilend tegen goud, zodat ze rijk werd. Een jaloerse buurvrouw bespiedde haar en hoorde haar zeggen: 'Naar Afrika!' Toen het meisje terugkwam, beladen met goederen, stal ze haar boot en ging het water op en zei: 'Naar Afrika!' Maar ze kende niet de spreuk voor toversnelheid en de boot ging zeer langzaam. Op het laatst verloor ze haar geduld en riep: 'In Gods naam schiet toch op!' Maar meteen veranderde het bootje in een eischaal en de vrouw verdronk.⁴⁸³

In een andere Slavisch Zigeunerverhaal krijgt een meisje op haar vraag waarom de eierschalen gebroken worden het antwoord: 'Je moet de schalen aan stukjes breken, anders maken de heksen ervan een boot, want ze varen 's nachts over de zee, ver van huis.' Het meisje vond het sneu voor de heksen en gooide haar eischaal zo ver als ze kon, terwijl ze riep: 'Heks – hier is je boot!' Tot haar verbazing werd hij opgevangen door de wind en wervelde weg tot hij niet meer te zien was. Een stem riep: 'Dank je!' Een tijd daarna was het meisje op een eiland, waar een grote overstroming haar boot wegspoelde. Op het laatste moment werd ze gered door een 'vrouw met heksenogen' in een witte boot, roeiend met een bezem, terwijl een zwarte kat op haar schouder zat. De vrouw bracht het meisje aan land en maakte zich toen bekend als degene, naar wie zij haar eischaal wierp, waarna ze verdween met de eischaal.⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Laura de Mello e Souza, 'Witchcraft and Magic Practices in Colonial Brazil: 1580-1770', in: *AEH* 27 (1991-92) 243-256, hier: 246 (naar Abreu 1925, 343, 412; en naar National Archives of Torre do Tombo).

⁴⁸² Newall 1971, 81 naar E.C. Parsons, *Pueblo Indian Religion*, Chicago 1939, II, 1068, n. 1; Hansen 1957, 85: Lady is witch and leaves her skin in bed. Neighbor tells lady's husband. They visit cemetery and see witches sucking the blood of dead persons. Later, they see them sailing in egg shells on the sea. Neighbor fills lady's skin with strong spices. When she [= double] returns and puts it back on, it burns her and she dies. Het verhaal van de vrouw die haar huid thuis achterlaat, terwijl ze wegvliegt m.b.v. een toverspreuk, waarna haar man de huid vult, in Puerto Rico; of jongeling, die de huid van diverse heksen vult, die maïs uit een tuin stelen; of echtgenoot, die obstakels in de weg vindt, vult de huid van zijn vrouw. In een Mexicaans Indianensprookje (Hetmann 1994, 118) doet een man of hij slaapt, bespiedt zijn van hekserij verdachte vrouw; ze mompelt toverwoorden, het vlees valt van haar skelet, dit krijgt vleugels en vliegt weg. De man hakt het achtergebleven vlees aan stukken en strooit er zout op. Als de vrouw terugkomt en haar toverwoorden zegt, gehoorzaamt het vlees niet en het skelet vliegt weg (moet weldra sterven). In een Chileens verhaal beloert een vrijer zijn meisje door een spleet in het dak, ziet haar zich uitkleden en wassen met kokend water, waarna ze op het bed gaat liggen, zich het hoofd afhakt, dat het huis uitvliegt door het rookgat. De man betreedt het huis, smeert as op de nek, zodat het hoofd er niet meer op kan; dit betrapt hem en vestigt zich op zijn schouder, etc. (Scobie, in: *Fabula* 23, 1982, 287ff).

⁴⁸³ Newall 1971, 82 naar C.G. Leland, *Gypsy Sorcery and Fortune-Telling*, London 1891, 74f.

⁴⁸⁴ Newall 1971, 82f naar C.G. Leland, *o.c.*, 72f. De dankbare heks is te vergelijken met de Dankbare Dode (ATU 506.III: *Overboard*. Mot. S145. Abandonment on an island; R163. Rescue by grateful dead man), zoals ook uit het afscheidslied van de vrouw blijkt:

Merkwaardig afwijkend is de verklaring van Anne Armstrong of Birkswook in februari 1673, die we eerder zagen (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-de-heks-met-hoefijzers/>) over haar gesprek met de oude man, die haar vertelde over het rijden op haar als paard. Hij vertelde haar ook, hoe ze [de heksen] alle middelen gebruikten om haar te verleiden (*allure*), allereerst door hun *tricks, by riding in the house in empty wood dishes that had never been wet, and also in egg-shells*.⁴⁸⁵

(Hierbij ook de benaming van UFO's: 'vliegende schotels', i.e. flying saucers.)

Eveneens op zichzelf staand is wat Ter Laan zegt over *bremsterdraaien* = heksen door middel van het spinnewiel. Op het Groninger Hogeland bestonden er volgens het volksgeloof oude heksen, die konden 'kwaad zien', d.w.z. zij hadden het tweede gezicht en ze konden ook bremsterdraaien. Zo'n *bremsterdraaier* ging, vooral tegen de langste dag, met haar spinnewiel op zolder; ze had het raampje open en brrrrr! daar ging het heen! [d.w.z. ze vloog het raampje uit].⁴⁸⁶

Een platte steen dient als transportmiddel in enige Zweedse sagen, waarvan Bengt af Klintberg een samenvatting geeft: Een tovenaar (Fin) drijft op een platte steen van de ene kant van het meer naar de andere (in sommige versies gaf dit aanleiding tot een plaatsnaam).⁴⁸⁷

Nabijgelegen is het verhaal van de tovenaar die zijn paard en wagen of te paard of lopend over een meer gaat om aan zijn vijanden te ontkomen of om de weg af te snijden.⁴⁸⁸

Ook worden strobundels genoemd als transportmiddel. Eerder zagen we het verhaal van de arme oude Digna Roberts (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-onweerheksen/>), verbrand in 1565 in het Zeeuwse Veere, die twee duivels had, Barrabon, die macht in de lucht had, en Crebas, die macht had in het water, en de eerste had haar geleerd een zalf te maken, *met welke zalve zij dicwils ende menigmael op gluy-schooven (strobossen) in zee gedreven heeft metten voorn. vyant [Barrabon]... Dat zy haer zelve met de voornoemde salve op heuren buyck heeft bestreken, ende es by hulpe van Barrabon en Crebas op een bussel stroo gedreven in zee, alwaar ze schepen met de zalf had besmeerd, waarna een hevige storm was opgestoken, waarin twee schepen met man en muis waren vergaan*.⁴⁸⁹

*'That is the shell you threw me,
Even a witch can gratefull be.'*

⁴⁸⁵ Newall 1971, 80f naar Christina Hole, *A Mirror of Witchcraft*, London 1957, 43f; James Hardy (ed), *The Denham Tracts*, London 1895, II, 299.

⁴⁸⁶ Laan 1949, 49, die nog toevoegt: Als er een bremsterdraaier overleden was, werd er een andere oude vrouw 'benoemd', liefst uit een oud huis. Met de spinnewielen zijn ze verdwenen.

⁴⁸⁷ Klintberg 2010, 260 type M110: *On a flat stone over a lake* (9 regio's).

⁴⁸⁸ Klintberg 2010, 260 type M109: *Sorcerer drives (rides, walks) on the water* (7 regio's).

⁴⁸⁹ Teenstra 1846, 150-152: *'Van gelycken heeft zy doen blyven een hulck met wel XLV mannen by West-Capelle.'* (d.w.z. dat ze een schip met minstens 45 man aan boord bij West-Capelle tot zinken heeft gebracht).

Bibliografie

- Abrahams, Piet, *Rôndj graoveberg en Krômme Nets. Verhalen uit het Leudalkwartier*, Maasbree z.j.
- Agricola, Christiane (hgg.), *Schottische Sagen*, Berlin 1967 (*Europäische Sagen*, hgg. Will-Erich Peuckert, V).
- Agricola, Christiane (hgg.), *Englischen und Walischen Sagen*, Berlin 1976.
- Anderson, Walter, 'Das sogenannte Märchen vom Eselmenschen,' in: *Zeitschrift für Volkskunde* 51, 1954, 215-236; 54, 1958, 121-125.
- Andrews, George (ed.), *Drugs and Magic*, St. Albans 1975.
- Ankarloo, Bengt & Gustav Henningsen (Hg.), *Early Modern European Witchcraft. Centers and Peripheries*, Oxford 1990.
- Baschwitz, Kurt, *Heksen en heksenprocessen. De geschiedenis van een massawaan en zijn bestrijding*, Amsterdam 1981 (= 1964 = München 1963).
- Bauer, Max (hgg.), *Soldan-Heppes: Geschichte der Hexenprozesse*, Bd. 1, Hanau/M 3^e dr. (Reprint Yugoslavia).
- Behringer, Wolfgang, *Witchcraft Persecutions in Bavaria. Popular magic, religious zealotry and reason of state in early modern Europe*, transl. J.C. Grayson & David Lederer, Cambridge (University Press) 1997 (= *Hexenverfolgung in Bayern: Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der Frühen Neuzeit*, München 1987).
- Beitl, Richard, *Im Sagenwald. Neue Sagen aus Vorarlberg*, Feldkirch 1953.
- Berg, Marcel van den (ed.), *Volksverhalen uit Antwerpen*, [Onze volksverhalen] 1981.
- Blécourt, Willem de, *Volksverhalen uit Noord Brabant*, Utrecht/Antwerpen 1980.
- Blécourt, Willem de, *Volksverhalen uit Nederlands Limburg*, Utrecht/Antwerpen 1981.
- Blécourt, Willem de (ed.), *De opgeverfde haan. Bekende & onbekende verhalen...*, [Spectrum] 1982.
- Boccaccio, *Decamerone*, Amsterdam z.d.
- Boeke, Enno, *Hoogte en Diepte. Bijbelse symboliek van dualisme en kringloop*, Wassenaar 1969.
- Booss, Claire (ed.), *Scandinavian Folk & Fairy Tales*, New York 1984.
- Braekman, W.L., *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands Taalgebied*, Gent 1997.
- Briggs, K.M., *The Anatomy of Puck. An Examination of Fairy Beliefs among Shakespeare's Contemporaries and Successors*, London 1959.
- Briggs, Kathleen, *Pale Hecate's Team*, London 1962.
- Briggs, Katharine M., *A Dictionary of British Folk-tales in the English language*, 1970.
- Briggs, Kathleen, *The Vanishing People. Fairy Lore and Legend*, New York 1978 (= London).
- Bügener, Heinz, *Volks-Geschichten. Sagen und Spukgeschichten aus der alten Kreis Coesfeld und seinen Randgemeinden*, Coesfeld 1981 (verz. 1928/29).
- Camman, A. & A. Karasek, *Ungarndeutsche Volkserzählung...*, Marburg 1982.
- Caro Baroja, Julio, *The World of the Witches*, London 1964 (Madrid 1961).
- Cock, A. de & Teirlinck, Is., *Brabantsch Sagenboek*, Gent 1909.
- Cox, H.L., *Van Dale Groot Woordenboek Duits-Nederlands*, Utrecht e.e. 1983.
- Christiansen, R., *The Migratory Legends*, 1958 (FFC 175).
- Daalder, D.L. (ed.), *Mythen en Sagen uit het oude Europa*, Prisma 1974 (= 1959).
- Daras, Hervé, *Onderzoek naar de sagenmotieven in het hart van de Antwerpse Kempen*, Leuven 1964.
- Dinnessen, M.H., *Volksverhalen uit Gendt*, Amsterdam 1993.
- Dykstra, Waling, *Uit Friesland's Volksleven van vroeger en later. Volksoverleveringen, volksgebruiken*,

volksvertellingen, volksbegrippen, Deel I, Leeuwarden (= 1895).

Elderink, C., *Twènter laand en leu en lèven*, Enschede 1937.

Gaál, Karóly, *Angaben zu den abergläubischen Erzählungen aus der südlichen Burgenland*, Eisenstadt 1965.

Geerts, G. & H. Heestermans, *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, Utrecht-Antwerpen 1984 (3 delen).

Gennep, Arnold van, *Le Folklore des Hautes-Alpes*, Tome II, Paris 1948.

Gijswijt-Hofstra, Marijke & Willem Frijhoff (Hg.), *Witchcraft in the Netherlands from the Fourteenth to the Twentieth Century*. Translated by Rachel M. J. van der Wilden-Fall [History of the Low Countries, 1], Rotterdam 1991.

Grimmelshausen, Hans Jakob Christoph von, *Simplicissimus*, Kehl 1993.

Haan, Tjaard W.R. de, *Folklore der Lage Landen*, Amsterdam-Brussel 1972 .

Haan, Tjaard W.R. de, *Onze Volksrijmen*, Utrecht-Antwerpen 1978.

Haiding, Karl, *Österreichs Sagenschatz*, Wien e.e. 1977.

Hansen, Joseph, *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittel*, München 1900.

Hansen, Joseph, *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexe*, Bonn 1901.

Hansen, Terence Leslie, *Types of the Folktale in Cuba, Puerto Rico, the Dominican Republic and Spanish South America*, L.A. 1957.

Happel, Eberhard Werner, *Größte Denkwürdigkeiten der Welt oder Sogenannte Relationes Curiosae*, Berlin 1990 (= Hamburg 1684).

Harrebomée, P.J., *Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal*, Amsterdam 1980.

Haver, Jozef van, *Nederlandse Incantatieliteratuur. Een gecommantarieerd compendium van Nederlandse bezweringsformules*, Gent 1964.

Heemskerck, Johan van, *Batavische Arcadia. Verhaal van een speelreisje, 1637* ('s-Gravenhage 1925).

Henningsen, Gustav, *The Witches' Advocate. Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition (1609-1614)*, Reno, Nevada 1980.

Henßen, Gottfried, *Sagen, Märchen und Schwänke des Jülicher Landes*, Bonn 1955.

Hetmann, Frederik (ed.), *Irische Zaubergarten. Märchen, Sagen und Geschichten von der grüne Insel*, Köln 1986.

Huizenga-Onnekes (ed. K. ter Laan), *Groninger Volksverhalen*, Groningen/Den Haag 1930.

Huizenga-Onnekes, E.J., *Heksen- en Duivelsverhalen in Groningerland* (ed. J.A. Fijn van Draat), Winschoten z.j. (1971?).

Jacobs, Joseph, *Celtic Fairy Tales*, London 1995 (= 1970 = 1891/94).

Janissen, Leo, *De stem uit het vuur. Volksverhalen uit het land van Weert*, Maasbree 1980.

Janssen, Ben, *Het Dansmeisje en De Lindepater. Sagen en Legendes uit Kempen, Meierij en Peel*, Maasbree 1978.

Joisten, Charles, *Recits & Contes populaires du Dauphiné*, 1978.

Karlinger, Felix & Emanuel Turczynski (hgg), *Rumänische Sagen und Sagen aus Rumänien*, Berlin 1982.

Karlinger & Übleis, *Südfranzösische Sagen*, 1974.

Kemp, Pierre, *Limburgsch Sagenboek*, Lutterade 1925 (Fonds voor Heemkunde).

Kieckhefer, Richard, *European Witch Trials. Their Foundations in Popular and Learned Culture, 1300-1500*, Berkeley-Los Angeles 1976.

Klintberg, Bengt af, *The Types of the Swedish Folk Legend*, Helsinki 2010 (FFC 300).

Knappert, Laurentius, *De beteekenis van de wetenschap van het Folklore voor de*

godsdienstgeschiedenis onderzocht en aan de Holda-mythen getoetst, Amsterdam 1887.

Krauss, Friedrich S., *Slavische Volksforschungen. Abhandlungen über Glauben, Gewohnheit-rechte, Sitten, Bräuche und die Guslarenlieder der Südslaven*, Leipzig 1908.

Krosenbrink, Henk, *De Oele Röp, Achterhookse Volksverhalen*, Aalten (1969).

Krosenbrink, Henk, *Volksverhalen uit Gelderland*, Utrecht-Antwerpen 1979.

Kuhn, Adalbert, *Sagen, Gebräuche und Märchen aus Westfalen*, (2 dl.) Leipzig 1859.

Kühnau, Richard, *Schlesische Sagen*, 1910-1913.

Laan, K. ter, *Folklore in de Nederlandse Overleveringen*, Amsterdam 1949.

Laan, K. ter (ed.), *Nederlandse Overleveringen*, 2 delen Zutphen 1981 (= 1932).

Lalanne, F., *Récits et C.P. de Gascogne 2*, 1979.

Lecouteux, Claude, *Chasses fantastiques et Cohortes de la nuit au Moyen Age*, Paris 1999.

Lea, Henry Charles, *Materials toward a history of witchcraft*, 1939.

Leland, Charles Godfrey, *Gypsy Sorcery and Fortune Telling*, New York 1962.

L'Estrange Ewen, C., *Witchcraft and Demonianism*, London 1933 (repr. 1970).

Lexer, Matthias, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Stuttgart 1986 (Repr. 37^e Aufl.).

Lindekens, Ben, *Ze reden bij nacht. De mysterieuze gruwelhistorie van de bokkerijders*, Amsterdam 1974.

Meder, Theo (ed.), *De magische vlucht. Nederlandse volksverhalen uit de collectie van het Meertens Instituut*, Amsterdam 2000.

Melchior, Juliaan, *De Bokkerijders. Feiten en Verhalen*, Maasbree 1981 (= 1915).

Meyere, Victor de (ed.), *Vlaamsche vertelschat II*, Antwerpen 1927.

Mitchell, Stephen A., *Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages*, Philadelphia-Oxford 2011.

Molen, S.J., *Vrijdag de dertiende; bijgeloof en wat erachter zit*, [Spectrum] 1979.

Mudrak, Edmund. *Das grosse Buch der Volkssagen*, Reutlingen z.d.

Müllenhoff, Karl, *Sagen, Märchen und Lieder aus Schleswig, Holstein und Lauenburg*, NY 1976 (= ed. Otto Mensing, Schleswig 1921).

Müller, Josef, in: Aubin, Frings, Müller, *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden. Geschichte, Sprache, Volkskunde*, Bonn 1926.

Murray, M.A., *The God of the Witches*, Background Books (1962? = 1931).

Newall, Venetia, *An Egg at Easter. A Folklore Study*, London 1971.

Neweklowsky, Gerhard, & Károly Gaál, 'Totenklage und Erzählkultur in Stinatz im südlichem Burgenland' (kroatisch und deutsch), *Wiener slawistischer Almanach*, Sonderband 19, Wien 1987.

Oirschot, Anton van, *Spokerijen in de Meierij en de Langstraat*, Zaltbommel 2001.

Panzer, Friedrich, *Studien zur germanischen Sagengeschichte. I. Beowulf*, München 1910.

Peeters, K.C., *Vlaams Sagenboek*, 1979 (Aureliae Folklorica N°8).

Petzoldt, Leander, *Deutsche Volkssagen*, München 1970.

Petzoldt, Leander, *Sagen aus dem alten Österreich*, München 1994 (2 delen).

Peuckert, Will-Erich, *Deutsche Sagen I: Niederdeutschland*, 1961.

Peuckert, Will-Erich, *Deutsche Sagen II: Mittel- und Oberdeutschland*, 1962.

Peuckert, Will-Erich, *Schlesische Sagen*, Düsseldorf 1966a (= 1924)

Peuckert, W.-E., *Niedersächsische Sagen*, Göttingen 1966b.

Pohl, Erich, *Die Volkssage ostpreussens*, Hildesheim/New York 1975.

Ranke, Friedrich, *Die deutsche Volkssagen*, München 1910 (*Deutsches Sagenbuch*, hgg. Von der Leyen, 4. Teil).

Rey-Henningsen, Maria, *The Tales of the Ploughwoman*, 1996 (FFC 259).

Robbins, Rossel Hope, *The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology*, London 1965 (= N.Y. 1959).

Roeck, Alfons & Léon Marquet, *Belgische Sagen en Legendes*, Antwerpen 1980.

Roeck, F., 'De demonologische heks en de sage-heks', in: *Volkskunde* 82 (1981).

Rudwin, Maximilian, *The Devil in Legend and Literature*, New York 1970 (= Chicago-London 1931).

Runeberg, Arne, *Witches, Demons and Fertility Magic. Analysis of their significance and mutual relations in West-European Folk Religion*, Helsingfors 1947 (Societas Scientiarum Fennica, Communicationes Humararum Litterarum XIV.4).

Rünzig, Joh., *Schwarzwald-Sagen*, Düsseldorf 1930.

Saatkamp, Marielies & Dick Schlüter (hgg.), *Von Hexen un Düvelslüden. Über Hexen, Zauberei und Aberglauben im niederländisch-deutschen Grenzraum – Over heksen, toverij en bijgeloof in de Nederlands-Duitse grensstreek*, Enschede 1995.

Schönwerth, *Aus der Oberpfalz: Sitten und Sagen*, Augsburg 1857.

Schopp, Joseph, *Verzauberte Welt. 1. Die magischen Sagenkreise in Südhessen und Nordbaden*, Giessen 1967 (Beiträge zur hessischen Volks- und Heimatforschung).

Scobie, Alex, *Apuleius and Folklore: toward a history of ML3045*, Folklore Society 1983.

Sébillot, Paul-Yves, *Le Folklore de la Bretagne*, Paris 1968 (2 Vols).

Seignolle, Claude (réd.), *Contes populaires et légendes du Languedoc et du Roussillon*, Paris 1977.

Seligmann, Kurt, *The History of Magic*, New York 1948.

Seligmann, S., *Die Zauberkraft des Auges und das Berufen. Ein Kapitel aus der Geschichte des Aberglaubens*, Den Haag [1921].

Siefkes, Wilhelmine, *Ostfriesische Sagen und sagenhafte Geschichten*, Aurich 1963.

Sinninghe, J.R.W., *Katalog der Niederländische Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten*, Helsinki 1943 (FFC 132).

Sloet, Mr. L.A.J.W. Baron, *De Dieren in het Germaansche volksgeloof en volksgebruik*, 's Gravenhage 1887.

Soldan, *Geschichte der Hexenprozesse 2*; (München), s.d. (orig. 1843/1879/1911).

Stalpaert, H., *Westvlaams Sagenboek I & II*, Blankenberge 1968.

Summers, Montague, *The History of Witchcraft & Demonology*, [Castle Books, USA] 1992.

Sveinsson, Einar, *Verzeichnis isländischer Märchenvarianten, mit einer einleitenden Untersuchung*, Helsinki 1929 (FFC 83).

Taylor, Archer, *The Black Ox. A Study in the history of a Folktale*, Helsinki 1927 (FFC 70).

Teenstra, Marten Douwes, *Nederlandse Volksverhalen*, Leeuwarden 1973 (= 1843/48).

Teirlinck, Is., *Flora diabolica. De plant in de demonologie*, Antwerpen 1924.

Teirlinck, Is., *Flora Magica*, Antwerpen 1930.

Tinneveld, A., *Vertellers uit de Liemers, Neerlands Volksleven*, Wassenaar 1976.

Thompson, Stith, *The Types of the Folktale*, Helsinki 1961 (FFC 184).

Trachtenberg, Joshua, *Jewish Magic and Superstition. A Study in Folk Religion*, New York 1970.

Treichler, Hans Peter, *Märchen und Sagen der Schweiz*, Zürich/Wiesbaden 1989.

Waelkens-Van Onsem, Vera & Alfons De Belie, *Sagen en Legendes uit het Waasland en het Dendermondse*, St. Niklaas 1995.

Wakefield, Walter L. & Austin P. Evans, *Heresies of the High Middle Ages*, New York 1991.

Waschnitius, Victor, *Perth, Holda und verwandte Gestalten*, Wien 1913.

Wauters, Jan, *Onderzoek naar de sagenmotieven in Klein-Brabant*, Bornem 1969 (= Diss. Leuven 1962).

Webster, Wentworth & Julien Vinson, *Basque Legends*, London 1877.

Wolf, Hans-Jürgen, *Hexenwahn. Hexen in Geschichte und Gegenwart*, Bindlach 1994 (= 1989).
Wolf, Johannes Wilhelm, *Niederländische Sagen*, Leipzig 1843.
Zaunert, Paul, *Westfälische Sagen*, Jena 1917.
Zaunert, Paul, *Friesische Sagen von Texel bis Sylt*, Jena 1928a.
Zaunert, Paul, *Harzland-Sagen*, Jena 1928b.
Zender, Matthias, *Sagen und Geschichten aus den Westeifel*, Bonn 1966.
Zingerle, Ignaz, *Sagen aus Tirol*, Graz 1969 (= 1891).